

Доситејев врт
Годишњак Задужбине „Доситеј Обрадовић”

Издавач
Задужбина „Доситеј Обрадовић”

Уредници
Исидора Бјелаковић
Драгана Грбић
Душан Иванић
Милица Ђуковић

Персида Лазаревић Ди Ђакомо (Persida Lazarević Di Giacomo)
Моника Фин (Monica Fin)
Марио Капалдо (Mario Capaldo)
Марија Рита Лето (Maria Rita Leto)
Роберт Ходел (Robert Hodel)

Рецензенти
Драгана Вукићевић
Марина Курешевић
Ирена Цветковић Теофиловић
Илиана Чехова

Издаје се уз финансијску подршку
Министарства културе и информисања
Републике Србије.

Задужбина „Доситеј Обрадовић”

Доситејев врт

Годишњак

Задужбине „Доситеј Обрадовић”

Година X

Број 10

Београд 2022

Задужбина „Доситеј Обрадовић”

Dositej's Garden

Annual
of "The Dositej Obradović"
Endowment

Vol. X

Nº 10

Belgrade 2022

САДРЖАЈ

ВЕК СВЕЛОСТИ

Студије и чланци

Илија Марић	
ДОСИТЕЈ – ДИСКРЕТНИ ПОЛЕМИЧАР	13
Раја Заимова	
ПАЈСИЈЕВА ИСТОРИЈА И ЊЕНИ ИНТЕРПРЕТАТОРИ	35
Бранко Алексић	
КАЗАНОВИНА МЕТАФИЗИЧКА КРИВА СИЛА ЉУБАВИ	
ПРОИЗЛАЗИ ИЗ <i>CURVA BOSCOVICIANA</i>	51
Јелена З. Милић	
КРЕПКОСТИ, КЛОНУЋА: ТРАГОМ УЛИЦЕ ДОСИТЕЈЕВЕ	
У ДОРЂОЛУ СВЕЛАНЕ ВЕЛМАР-ЈАНКОВИЋ	87

РИЗНИЦА

Прилози

Весна Н. Бајић	
ДРЖАВНЕ ТИТУЛЕ У ДЕЛУ <i>ЖИТИЕ ПЕТРА ВЕЛИКАГО</i>	
ЗАХАРИЈЕ ОРФЕЛИНА (ЧАСТЬ ВТОРАЯ, 1772)	117

ДОСИТЕЈЕВИ ЧИТАОЦИ

Прикази

Александра Павловић	
КРИТИКА СРПСКИХ СОФИЈИНИХ РАТНИКА (ИЛИЈА МАРИЋ,	
<i>СРПСКА ФИЛОСОФСКА КРИТИКА: ОД ПОЧЕТАКА ДО ВЕЛИКОГ</i>	
<i>РАТА</i> , ДОСИЈЕ СТУДИО, БЕОГРАД, 2021, СТР. 554)	138
Владимир М. Симић	
О СРПСКОЈ ЕЛИТИ И ЊЕНОЈ УМЕТНОСТИ (АЛЕКСАНДРА	
ЧЕЛОВСКИ, <i>ПЛЕМСТВО У СРПСКОЈ ВИЗУЕЛНОЈ КУЛТУРИ</i>	
<i>XVIII ВЕКА</i> , МАТИЦА СРПСКА, НОВИ САД 2021; 243 СТР.)	143
Александра С. Человски	
ПОГЛЕД НА ИНТЕЛЕКТУАЛНУ ИСТОРИЈУ СРПСКОГ	
ПРОСВЕТИТЕЉСТВА (ВЛАДИМИР СИМИЋ, <i>ПОРТРЕТ СРПСКОГ</i>	
<i>ИНТЕЛЕКТУАЛЦА У ДОБА ПРОСВЕТИТЕЉСТВА</i> , НОВИ САД,	
МАТИЦА СРПСКА: ГАЛЕРИЈА МАТИЦЕ СРПСКЕ, 2022, 354 СТР.)	149

Марија Слобода НА ПОЛЗУ ОПШТЕСТВА (ДРАМСКИ ЈУНАК ДОСИТЕЈ, ПРИРЕДИО РАДОМИР ПУТНИК, ЗАДУЖБИНА „ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ” – РТС ИЗДАВАШТВО, БЕОГРАД, 2022, СТР. 824)	153
--	-----

НАГРАДА „ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ” ЗА ЖИВОТНО ДЕЛО

Одлука жирија.	161
Јовица Тркуља ДОСТОЈАН БАШТИНИК ДОСИТЕЈЕВЕ ЛИНИЈЕ У СРПСКОЈ КУЛТУРИ	164
Данило Н. Баста ДОСИТЕЈЕВО ЗАВЕШТАЊЕ СРПСКОМ РОДУ	169

СВЕЧАНА АКАДЕМИЈА ПОВОДОМ 18 ГОДИНА ОД ОСНИВАЊА ЗАДУЖБИНЕ „ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ”

Мирјана Драгаш СЛЕДИМО ДОСИТЕЈА.	179
Драган Симеуновић СЛЕДИТИ ДОСИТЕЈА	183
ЛЕТОПИС ЗАДУЖБИНЕ „ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ” У 2021. ГОДИНИ.	187
УПУТСТВО АУТОРИМА ЗА УРЕЂЕЊЕ ТЕКСТА.	199

ANNUAL OF THE „DOSITEJ OBRADOVIĆ” ENDOWMENT CONTENT

AGE OF ENLIGHTENMENT Studies

Ilija Marić DOSITEJ – A DISCREET POLEMICIST	13
Raja Zaimova PAISI'S <i>HISTORY</i> AND ITS INTERPRETERS.	35
Branko Aleksić LA COURBE MÉTAPHYSIQUE DE LA FORCE D'EROS CASANOVA, REPEND LA COURBE BOSCOVICHIEUNE DES FORCES DE L'UNIVERS	51
Jelena Z. Milić TENACITY AND TIREDNESS: IN THE WAKE OF DOSITEJ'S STREET IN <i>DORĆOL</i> BY SVETLANA VELMAR-JANKOVIĆ	87

TREASURY Contributions

Vesna N. Bajić IMPERIAL TITLES IN THE WORK <i>THE LIFE OF PETER THE GREAT</i> BY ZAHARIJA ORFELIN (PART TWO, 1772).	117
---	-----

REVIEWS Dositej's Readers

Aleksandra Pavlović THE CRITICISM OF SOFIA'S WARRIORS OF SERBIA (Ilija Marić, <i>Srpska filozofska kritika: od početaka do Velikog rata</i> , Dosije studio, Beograd, 2021, p. 554).	138
Vladimir M. Simić ON SERBIAN ELITE AND ITS ART (Aleksandra Čelovski, <i>Plemstvo u srpskoj vizuelnoj kulturi 18. veka</i> , Matica srpska, Novi Sad, 2021, p. 243)	143
Aleksandra S. Čelovski A VIEW ON THE INTELLECTUAL HISTORY OF THE SERBIAN ENLIGHTENMENT (Vladimir Simić, <i>Portret srpskog intelektualca u doba prosvetiteljstva</i> , Matica srpska, Novi Sad, 2022, p. 354)	149

Marija Sloboda
FOR THE BENEFIT OF SOCIETY (*Dramski junak Dositej*, ed. Radomir
Putnik, Zadužbina „Dositej Obradović” – RTS Izdavaštvo,
Beograd, 2022, p. 824)..... 153

“Dositej Obradović” Lifetime Achievement Award

THE JURY’S DECISION 161
Jovica Trkulja
A WORTHY HEIR OF DOSITEJ’S LINE IN THE SERBIAN
CULTURE..... 164
Danilo N. Basta
DOSITEJ’S TESTIMONY TO THE SERBIAN PEOPLE 169

**CEREMONIAL ACADEMY ON THE OCCASION OF THE EIGHTEEN-
YEARS JUBILEE OF THE “DOSITEJ OBRADOVIĆ” ENDOWMENT**

Mirjana Dragaš
WE FOLLOW THE DOSITEJ’S PATH..... 179
Dragan Simeunović
FOLLOWING DOSITEJ 183

CHRONICLE OF THE “DOSITEJ OBRADOVIĆ” ENDOWMENT

PUBLISHING ACTIVITIES OF THE “DOSITEJ OBRADOVIĆ”
ENDOWMENT 187
INSTRUCTIONS TO AUTHORS..... 199

ВЕК СВЕТЛОСТИ
Студије и чланци

821.163.41.09-94 Обрадовић Д.
Оригинални научни рад
Примљен: 28. 9. 2022.
Прихваћен: 5.10.2022.

Илија Марић*

ДОСИТЕЈ – ДИСКРЕТНИ ПОЛЕМИЧАР

Доситеј по својој природи није био склон полемикама као начину расправљања. Био је за пријатељство и љубав, а не за непријатељство и мржњу према другим људима. Избегавао је увреде, псовке, грубе речи, аргументе *ad hominem*, карактеристичне за полемике. Неке његове текстове сматрамо полемичким у првом реду стога што су писани као одговори на полемичке нападе на њега. Одликује их употреба ироније, шале, хумора, што више скрива него што открива њихов полемички набој. То их чини дискретним полемикама, а Доситеја дискретним полемичарем. Његова полемика са Иваном Југовићем (1808) чини прелудијум књижевним полемикама код Срба које почињу 1815. спором Вука Караџића и Милована Видаковића.

Кључне речи: Доситеј, критика, полемика, дискретна полемика, хумор, Иван Југовић, Вук Караџић.

Пишући о философским полемикама код Срба, нисам могао сасвим да пренебрегнем два текста ове врсте чији је аутор био полемикама (по свом карактеру) несклони Доситеј Обрадовић.¹ Ови текстови не теку се философије у ужем смислу па им стога нисам посветио више простора у књизи

* info@dositejeva-zaduzbina.rs

¹ Поменути Доситејеви полемички текстови су: „Право реци, па гледај те утеци” (1784) и „[Одговор Ивану Југовићу]” (1808) (Марић, И., *Из досијеа. Историографија, критика и полемика у српској философији*, Отачник, Библос, Београд 2022, стр. 161).

Из *досијеа* (2022), мада они то иначе заслужују, посебно стога што откривају особености Доситејевих расправа. Поједини истраживачи, колико ми је познато, дотицали су се ове теме у склопу шире конципираних радова, али јој нису посвећивали засебне текстове. У овом раду осврнућемо се на Доситеја као дискретног полемичара.

На основу онога што је Доситеј писао о себи у аутобиографији *Живот и прикљученија* (1783) као и према сведочењу савременика, Јован Скерлић је сугестивно описао његов карактер. Историчар српске књижевности каже да је Доситеј као дете био повучен, стидљив и страшив, а као одрастао човек превише попустљив, калуђерски понизан и превише љубазан као што то бивају домаћи учитељи који живе „од туђе дарежљивости”. О себи је (калуђерски) мислио ниско и смирено, а према другим људима се односио са философском благошћу, без неке строгости, и умео је да их трпи и подноси па готово да и није имао непријатеља.² Тешко је замислити да неко оваквог карактера, питоме и кротке душе, што би рекао Скерлић, љубазан, приступачан и прилагодљив, ступа у тако заострен однос са другим људима какав подразумева полемика.

И Павле Поповић каже да је Доситеј у нашу књижевност предвуковског доба увео тон учтивог, мирног, пристојног писања о другима, без личних увреда, уз међусобну размену комплимената и учтивости. Писци су тада међусобно разговарали као у књижевном салону, што је било део урбанитета XVIII века који су они упознали у иностранству и усвојили. Усвајајући овај тон, наши се писци нису свађали и сматрали су полемику непотребном.³ Сетимо се да је још у време када је Доситеј започињао свој књижевни рад Захарија Орфелин у предговору за наш први часопис, *Славено-сербски маџазин*

² Скерлић, Ј., *Српска књижевност у XVIII веку*, Просвета, Београд 1966, стр. 301–303. Међу ретке који су се непријатељски односили према Доситеју можемо навести Ивана Југовића (= Јована Савића) и Вука Караџића. Видећемо касније да су и један и други полемички писали о нашем просветитељу.

³ Поповић, П., *Милован Видаковић*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2000, стр. 175–176.

Али није тако. Доситеј јесте поседовао друштвену гипкост и прилагодљивост, вели Скерлић, али је исто тако имао моралну и духовну чврстину. Историчар српске књижевности има у виду да је Доситеј био критички дух, да је бранио јеретичке идеје и нападао многе предрасуде, традиције и интересе. Доситеј се у тим околностима држао тако да би се на њега, истиче Скерлић, могле применити Гетеове речи: „То је трска коју ветар савија и на једну и на другу страну, али која се својим кореном чврсто држи за земљу.”⁵ А неко ко је био, с једне стране, тако критички настројен, а, с друге стране, постојан у битним ставовима, тешко да је могао сасвим избећи полемички набој одређених околности као и неопходност да одговори на полемичке реакције својих читалаца.

У Доситејево време Срби нису користили грецизам по-
лемика. Ова реч долази од грчке именице πόλεμος (= рат,
битка, препирка, свађа) и означава оштар спор или жучну
препирку, а код нас је уведена у употребу тек половином
XIX века.⁶ Али Доситеј у својим текстовима користи арапску
реч кавга, која има слична значења (свађа, препирка, битка),
као и инат, која значи пркос, тврдоглавост, упорност у про-
тивљењу, али може значити и свађу, заваду.⁷ На једном ме-

⁴ То не значи, разуме се, да у то време код нас није било никаквих полемика. Сам Орфелин је саставио обиман полемички спис *Књига против папства* као и *Тракати о јединствује цркве*. Видети: Марић, И., *Из досијеа. Историографија, кришка и полемика у српској философији*, стр. 157–161.

⁵ Скерлић, Ј., *Српска књижевност у XVIII веку*, стр. 302.

⁶ Видети: Марић, И., *Из госијеа. Историографија, кришика и полемика у српској философији*, стр. 145–150. Али је наши аутори користе у својим латинским текстовима још половином XVIII века, нпр., Јован Рајић као придев *poleticus* (Ристовић, Н., *Приручник из реторике Јована Рајића*, Завод за уџбенике, Београд 2013, стр. 274).

⁷ Шкаљић, А., *Турцизми у српскохрватском језику*, Свјетлост, Сарајево 1989, стр. 346, 402.

сту је употребио и реч процес, мислећи на парницу, односно диспут или у крајњој линији полемику.⁸

Већ у предговору књиге *Живої и ѿрикљученија* наш просветитељ говори о критици, не помињући саму ту реч. Он каже да људе можемо волети „похуждавајући и осуђавајући њихове кривопутице”⁹ како бисмо им помогли да се поправе и изађу на прави пут. Ово куђење и осуђивање кривих путева јесте моменат критике. Међутим, вели Доситеј, свакоме изгледа да је баш он на правом, а да је онај други на кривом путу. Али су ствари ипак сложеније. Као што слеп човек не може да иде право тако ни неко ко не уме да мисли и просуђује не може делати исправно. Надаље, неко може имати право у једној ствари, а у другој не. Као резултат погрешног мишљења и просуђивања, лутамо по странпутицама, мада нам се чини да смо „на правом великом путу”.¹⁰ И на овом месту Доситеј је на прагу момента полемике кад пита: „ко нам сме рећи да нисмо (на правом путу)?”. Јер, ако нам неко то каже, „готови смо нама[х] на кавгу”.¹¹ У том случају, дакле, спремни смо на препирку, свађу, то јест на полемику.

И Доситеј је у својој аутобиографији описао неколико таквих полемичких ситуација. Једна је била са игуманом манастира Дечани који је дошао у Чаково, где је тада Димитрије Обрадовић живео. У детињству је будући српски просветитељ, према властитом казивању, доспео на странпутицу и заблуду читајући црквене књиге (тзв. прологе) којима није био дорастао. За читање таквих књига недостајало му је животног искуства или претходног читања неких других књига како би „на теразијама ума и расужденија” могао разликовати истину од лажи, стварност од измишљотина. Млада душа се, попут меког воска, лако облсикује и у себе некритички прима разне измишљотине и лажи. Тако је и дечак Дими-

⁸ Обрадовић, Д., *Писмо Хараламџију. Живої и ѿрикљученија*, Задужбина „Доситеј Обрадовић”, Београд 2007, стр. 76. Касније ће и Павле Стаматовић 1839. своју полемику са Јованом Стејићем назвати књижевном парницом.

⁹ *Ibid.*, стр. 28.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ *Ibid.*

трије Обрадовић након читања пролога маштао да оде у „пустињу” и живи свечастим животом. И једног дана је кренуо са дечанским игуманом у Турску да то и оствари. Тетак, код кога је живео, чувши за то стигне их на путу и врати га кући. При томе је Димитрије, у својој тврдоглавости, која је потицала из „неразумија, нерасудија и сујеверија”, видео не само тетку као несветог човека који не да ни другоме да се посвети него је и дечанског игумана доживео као слабог и грешног који би се због страха од световне казне одрекао православне вере и закона. И Доситеј је своје тадашње расположење бескомпромисног православног верника описао као борбено, полемичко: „Дечанца да сам могао, би[х] га с обема рукама стиснуо за грклан и загушио би[х] га.”¹²

У претходно описаној ситуацији Доситеј није непосредно учествовао у полемици, али је као предмет спора између тетке и игумана дошао у полемичко (= борбено, непријатељско) расположење. Међутим, он је у аутобиографији описао и случај једне полемике у којој је сам био актер. Приликом бекства их манастира Хопово, Доситеј је са својим другом Атанасијем у неком селу близу Пакраца наишао на нечију свадбу. Ту га је један римокатолички ђак назвао шизматиком.¹³ И наш бегунац је одговорио да није шизматик него православни хришћанин. Уследила је жестока расправа – Доситеј каже „дишпут” – о примату папе и старешинству грчке (= православне) и римске (римокатоличке) цркве. При томе се наш „дишпутант” ослањао на румунски превод књиге Максима Пелопонеског о том питању и био је успешнији од римокатолика.¹⁴ Бегунац из манастира се хвали да је његова

¹² *Ibid.*, стр. 35.

¹³ *Ibid.*, стр. 86–87. Римокатолици су православце погрдно и оптужујуће називали шизматичима (= расколницима). У својој агресивној прозелитској политици римокатолици су подметачки назвали шизматичима оне који су заправо основали хришћанску цркву. Јер је хришћанска црква настала на Истоку, а не на Западу, и ако је неко начинио раскол 1054. године то су свакако били римокатолици, а не православци.

¹⁴ Реч је о преводу на румунски књиге Максим Пелопонеског, *Књига или светлост са љавим доказима источно хришћанске догме против пошћичавања љавству* (Снагов 1699). Мита Костић каже да у пописима књига у фрушкогорским манастирима из тог времена ове књиге

упућеност у ову тему била тако знатна да је он осећао како у расправи може ићи и до полемичког екстрема или, како се иронично изразио, могао је о том „дишпутати да се земља пода мнош тресе”. Његов опонент је у својој немоћи сасвим полемички запретио Доситеју да ће га „послати везана у Пожегу”, на шта су римокатолички сватови стали на страну нашег монаха,¹⁵ а римокатоличког ђака истерали из куће и дворишта. Тако се окончала ова јавна полемика о примату папе и старешинству цркве (православне или римокатоличке) из које је Доситеј изашао као победник.

Књига Максима Пелопонеског, коју је Доситеј наводно користио у овом „дишпуту”, није била једино њему познато полемичко штиво. Он је у манастиру Хопово читао радове и других црквених полемичара из XVII века као што су *Камен вере* Стефана Јаворског, *Обед душевни* Симеона Полоцког, беседе Јована Гољатовског, *Annales ecclesiastici* кардинала Цезара Баронија у руском преводу, *Theatrum historicum* протестанта Вилхелма Стратемана, такође у руском преводу итд.¹⁶ Православна литература у Русији је током XVI и XVII века, вели Тихомир Остојић, добила полемички карактер, а та полемичка књижевност се темељила на школској учености. И Доситеј се најпре у Хопову упутио у ту полемичку литературу. Сем тога, у школи Јеротеја Дендрина у Смирни он ће свакако проћи курс реторике чији део је неизоставно било и

нема и верује да ју је Доситеј читао тек касније (*Доситеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века*, САН, Београд 1952, стр. 29).

¹⁵ Сватови су римокатоличког ђака слабије разумели поглавито стога што се овај у свом говору служио и њима неразумљивим латинским језиком, док је Доситеј говорио свима разумљивим народним српским језиком па су га хвалили да шта год он „беседи” то они „разумеду” (*Обрадовић, Д., Писмо Хараламјију Живош и прикљученија*, стр. 87). Ова полемичка епизода уједно је и аргумент у прилог употребе народног језика, што је иначе један од главних резултата Доситејевог просветитељског деловања. На овај аспект његовог „дишпута” са римокатоличким ђаком скренула ми је пажњу Драгана Грбић, на чему јој је захваљујем.

¹⁶ Шире у: Остојић, Т., *Доситеј Обрадовић у Хојову*, Матица српска, Нови Сад 1907, глава XIII.

полемичко расправљање, што ће се касније осетити у његовим приказима полемичких ситуација.¹⁷

Доситеј је искусио да је циљ полемике у првом реду победа, а не истина. Он у књизи *Совјетши здраваїо разума* приповеда како је, док је боравио у Црној Гори, у руском часопису *Месечна сочињенија*, који је из Русије донео владика Василије Петровић, прочитао научно објашњење настанка дуге које је понудио Њутн у својој *Ойџици*. Једног дана, управо када се на небу појавила дуга, код владике је на магарцу дојахао игуман. Владика Василије, склон шали, наговорио је ђакона Доситеја да упита игумана шта је дуга и зашто је шарена. Не без надобудности, ђакон је послушно поставио то питање. Игуман је имао на располагању три начина да му одговори. Први начин је био да изложи научно (њутновско) објашњење дуге као природне појаве.¹⁸ Он то очито није знао и млади Доситеј је унапред ликовао над његовом невољом. Други начин је био да понуди теолошко објашњење у стилу да је тако Бог уредио природу, што би се у крајњој линији дало усагласити са научним објашњењем.¹⁹ Он је, међутим, изабрао трећи начин који не пружа никакво објашњење него само понавља чињенице чулног опажања, говорећи да је дуга дуга, а да је шарена зато што није црна.

¹⁷ На учење полемичке вештине током обуке у реторици – која је почела још у Хопову, а интензивирала се у Грчкој и у Смирни, код Јеротеја Дендрини – упозорила ме је Драгана Грбић, на чему јој се захваљујем.

¹⁸ Бела сунчева светлост је мешавина више компоненти које су различитих боја (љубичаста, плава, зелена, жута, наранџаста, црвена). При проласку кроз капљицу водене паре у ваздуху сунчева светлост се прелама, али тако да свака од наведених компоненти то чини под различитим углом. Као резултат преламања, дакле, компоненте беле светлости престају бити помешане и појављују се као дисперговане (= раздвојене), при чему се види да је свака од њих различито обојена. Отуда након кише – услед преламања беле сунчеве светлости кроз капи воде у ваздуху – видимо раздвојене обојене компоненте светлости, што именујемо дугом.

¹⁹ Бог је створио природне законе према којима се компоненте беле светлости приликом проласка кроз капи воде преламају под различитим угловима и излазе из капи као раздвојене и тако чине разнобојну, шарену дугу.

Доситеј је морао да призна да у игумановом остајању на нивоу чулног искуства има извесне истине, при чему је, разуме се, било јасно да понуђени одговор не може бити никакво објашњење појаве дуге. Наиме, ништа не може само себе да објасни, па ни искуство се не може објаснити искуством. Да би се оно објаснило неопходно је изаћи изван искуства, тј. увести теорију. Игуман се, међутим, извукао из шкрипца и однео је победу у овом надметању, упркос томе што није одговорио на постављено питање, што није објаснио појаву дуге. При томе је успут начинио ђакона Доситеја смешним. Рекао је да његов магарац памтенији од ђакона јер разликује плеву од онога што није плева и једе само плеву, док ђакон гледа дугу али је не препознаје и не разликује рецимо од обруча на каци. Тако је постигао оно што је најважније у полемици – уосталом, као и у сваком рату – победио је.

Ова анегдота Доситеја је асоцирала на сличан догађај у Далмацији. Једном је у Задар дошао неки поп Муждало, који је био чувен као вешт „дишпутант”. И римокатолички теолози га на улици окруже и с подсмехом га упитају ко је родио Мелхиседека. Он им рече нека најпре они одговоре ко је родио њега, Муждала. Теолози одговоре да то ни ђаво не зна јер нигде није записано. А Муждало им онда каже да су у његовом селу и бабе паметније од њих, јер оне знају ко га је родио док то учени теолози не знају, а још га питају ко је родио Мелхиседека, старозаветног јеврејског краља и првосвештеника који је живео ко зна кад. Муждало је у овом дишпуту однео победу, попут игумана манастира у Црној Гори, мада као ни он није одговорио на постављено питање. Другим речима, важнија је победа од истине.

За некога ко је у манастиру Хопово читао богословску полемичку литературу и ко је у својим књигама описао више полемички заострених ситуација, од којих је у неким и сам био актер, не би било неочекивано да и сам ступи у отворену полемику. Тим пре што је сâм био критички настројен дух, а живео је у веку критике, како је Кант назвао XVIII столеће. Ваља имати у виду да су православни Срби у Хабзбуршкој монархији у то време били изложени интензивној унијатској и римокатоличкој пропаганди, против које

терезијанска цензура није дозвољавала ни писано ни усмено иступање. Упркос тој незавидној ситуацији, међу Србима су се тада појавили значајни полемички богословски списи у одбрану православља. Аутори тих списа су били Дионисије Новаковић, Јован Рајић, Захарија Орфелин, Никола Кишдобрански.²⁰

Српски калуђер Атанасије Димитријевић Секереш је 1772. постао државни цензор и коректор за славеносрпске књиге у Курцбековој штампарији у Бечу. Он је, на изненађење и разочарање Срба, 1776. у писаном облику (на латинском језику) обзнанио свој прелазак међу римокатолике. Секерешово признање је штампано и дељено православцима као пропагандни прозелитски материјал. На њега је 1778. (такође на латинском језику) одговорио студент у Халеу Никола Кишдобрански, што је Прокопије Павловић 1780. превео на славеносрпски. Ово помињемо стога што је у то време у Бечу живео Доситеј и дружио се са конвертитом Секерешом, чак је био и пријатељ са њим, али је упорно ћутао о овом за православне Србе непријатном конвертитству.²¹ За Доситеја је народност, одређена пореклом и језиком, била изнад вере тако да је у том смислу за њега Секереш и даље био Србин, само римокатоличке вероисповести. Доситеј није ни помишљао да сам напусти православље и био је сагласан са *Пашенџом о толеранцији* (1781) Јосифа II према којем су извесне верске слободе добиле и некатоличке хришћанске вероисповести, међу њима и православна. Секереш је, према признању самог Доситеја, свакако утицао на нашег просветитеља. Уосталом, у својој аутобиографији *Живот и прикљученија* он је такође заступао терезијанске црквене реформе као и Секереш.

²⁰ Шире у: Марић, И., *Из досијеа. Историографија, критика и полемика у српској философији*, стр. 157–161.

²¹ Секереш је на неки начин спроводио терезијанске реформе међу Србима. Учествовао је у смањивању броја српских манастира као и у доношењу манастирских правила; у смањивању православних празника и доношењу новог српског календара 1776, где је само Свети Сава од Срба фигурирао као светац; у редиговању (= покатоличавању) Синодалног катихизиса Јована Рајића као и других уџбеника (Костић, М., *Доситеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века*, САН, Београд 1952, стр. 57).

Не знамо у којој мери је наш просветитељ познавао полемичке богословске списе Срба из XVIII века, боље рећи колико је знао за њихово постојање, али знамо да им се није придружио у борби против покатоличавања и унијаћења. Доситеј ће у аутобиографији критиковати цркву као институцију, посебно манастире и манастирски живот, али се никад неће одрећи православне вере као што се никад није одрекао ни свог монашког чина и имена. Он, међутим, није писао полемичке текстове у одбрану православља, које је било угрожено прозелитском офанзивом римокатолика, ако оставимо по страни епизоду већ разматраног „дишпута” са римокатоличким учеником на свадби. Напротив, као што је напоменуто, он је био на страни терезијанских црквених реформи и у том циљу је чак написао свој први полемички текст, насловљен „Право реци, па гледај те утеци” и објављен у књизи *Совјетѣи здраваѣо разума* (1784).²²

„Право реци, па гледај те утеци” није упутан наслов за полемички текст. Јер та изрека каже да ваља рећи истину, па макар то било и опасно, а потом се склонити, побећи како би се избегао одговор онога коме је истина казана или каква тежа последица. Избегавање одговора заправо је избегавање полемике. Друго, истицање истине као (јединог) мотива (реци истину, па утеци) није главни циљ полемике, него је то, како је речено, победа. Овај наслов, дакле, као да сугерише избегавање полемике. Али то личи на Доситеја, који заправо није желео сукобе и полемике. Међутим, на њега личи и то да ваља рећи истину, макар она била и непријатна или опасна, јер је, како рече Скерлић, за њега љубав према истини била „основно осећање”, а сама истина је била „друга вера”.²³

²² Изреку „Право реци, па гледај те утеци” унео је у збирку пословица најпре Јован Мушкатиновић (*Причѣи илиѣи ѣо ѣросѣому ѣословице*, Беч 1787, стр. 65), а након њега и Вук Караџић (*Срѣски рјечник*, Беч 1818, стр. 626; *Народне срѣске ѣословице*, Цетиње 1836, стр. 268). Као извор је означена Доситејева књига *Совјетѣи здраваѣо разума*. Не знамо да ли је изреку смислио сам Доситеј или ју је чуо у народу.

²³ Скерлић, Ј., *Срѣска књѣжевносѣи у XVIII веку*, стр. 325.

Ако наведени Доситејев текст по свом наслову није полемички, зашто га ми убрајамо баш у ту врсту?²⁴ Зато што је структурисан као одговор на наводно писмо (измишљеног?) оца Серафима из Далмације, који је напао Доситејеву апологију терезијанских верских реформи изнету у аутобиографији *Живої и ѿрикљученија*. Без обзира да ли је отац Серафим стварно постојао, критика Доситејевог става и држања од стране православне цркве је реална па садржина писма резимира главне приговоре. Серафимово писмо, како сведочи Доситеј, писано је с полемичким набојем, „пуно вике и укора, и, што је јошт смешније, претње!“²⁵ А одговор на нечији напад – чак и кад је писан у учтивом, мирном тону, као што је случај са Доситејевим – увек је полемички. Насловом „Право реци, па гледај те утеци“ Доситеј жели да каже како он свој текст пише не зарад полемике и победе, него једино зарад истине. Овом у прилог иде и мирни, љубазни тон, пун љубави и уважавања, без полемичких заостравања и претњи из писма оца Серафима. Судећи по учтивом и пристојном тону, овај текст би остао обична расправа, „дишпут“, али га полемиком чини то што је одговор на полемички напад.

Да не жели заострене полемичке ситуације и да избегава полемичке тонове у својим „дишпутима“ Доситеј је недвосмислено изразио речима „боље је издалека љубити се, него изблиза не сносити се и мрзити“.²⁶ Ако људи не могу бити у лепим односима, боље је да се држе на одстојању и тако остану у љубави. Већ у предговору својој аутобиографији Доситеј је написао да „ми не можемо ни један дан у миру, покоју и љубави један с другим живити, не презирући, не трпећи и не праштајући један другогa погрешке“.²⁷ Сугерише се да је наводно Серафимово писмо сачињено без овог трпљења и праштања па је Доситеј закључио како се њих

²⁴ Колико ми је познато, први га је окарактерисао као полемички Јован Деретић у својој књизи *Доситеј и његово доба* (Филолошки факултет, Београд 1969, стр. 104).

²⁵ Обрадовић, Д., *Совјетѝ зграваѝо разума. Слово, Еѝшика, Задужбина „Доситеј Обрадовић“*, Београд 2007, стр. 27.

²⁶ *Ibid.*, стр. 29.

²⁷ Обрадовић, Д., *Писмо Хараламѝију. Живої и ѿрикљученија*, стр. 27.

двојица не би успели споразумети и зато му се чини да је боље да остану удаљени, али у љубави. Он сам не препоручује прекорне речи, претње и слично, што се иначе користе у полемикама, како је то чинио и Серафим.

Сумња у аутентичност писма се јавља не само стога што Доситеј ништа не каже о самом оцу Серафиму него што није приложио ни само писмо. Он га само у првом пасусу свог текста укратко препричава, боље рећи наводи по тачкама основне приговоре. Вероватно су до њега допрле разне замерке од стране православаца, на које он нипошто није могао да остане равнодушан, па их је сакупио у облику резимеа наводног Серафимовог писма. Надаље је рекао да се он мора бранити, јер свако ко је неправично оптужен мора доказати своју невиност.²⁸ Јасно је да онај ко говори истину не може свим људима угодити. Доситеј одговара на Серафимове оптужбе јер не жели да било ко помисли како би он и најмању ситницу „против православију уводио”,²⁹ при чему жели једино да изнесе истину пред оне којима је истина драга.

Серафимови приговори су следећи: (1) Доситеј је плотски човек и плотски мудрује, (2) самовољно и без основа узима учитељски тон, (3) с гордошћу опомиње људе да мисле, (4) сметају му дуге молитве и постови, (5) није јасно на које злоупотребе вере мисли, (6) не води рачуна да поткопавајући сујеверје може оборити правоверје. Серафим упозорава Доситеја да у нашем народу има још учених људи који ће га у полемици победити и да, на крају, не може ниједну баку за своје ставове придобити па му убудуће жели бољу памет. Ови приговори подразумевају критике просветитељских напада на религију и терезијанских реформи.

Доситеј је сматрао да терезијанске реформе нису усмерене против православља. Држао је, напротив, да не противрече хришћанској вери, да су рационалне и оправдане. (1) У свом одговору Серафиму, Доситеј подсећа да је човек двоструко биће, и плотско и словесно (духовно). Плотски човек је онај који се брине само за телесни, што као живо-

²⁸ Пре ће бити да тужилац мора доказати кривицу оптуженог, а не да оптужени треба да докаже своју невиност.

²⁹ Обрадовић, Д., *Совјетџи здравајо разума. Слово, Еџика*, стр. 28.

тиња неизбежно мора да чини, али занемарује свој словесни (духовни) део. Неплотски човек такође је дужан да се стара за своје тело, али то мора да чини с мером, покуравајући се разуму и моралним нормама. (2) Надаље, сваки човек се бави својим занатом па и Доситеј, а његов занат је писање књига. Отуда је добио власт да оно што је од других чуо добро и паметно у својим књигама пренесе свом народу. Он напросто врши дужност коју му Бог заповеда.

(3) На оптужбу за гордост и славољубље Доситеј одговара просветитељским захтевом да сваки човек треба да мисли својом памећу, али не као дете него као зрео човек.³⁰ А наук зрелог и разумног мишљења дуго се учи, за то треба Метузалемов век. Јер су многи мислиоци и мудраци од давнина до данас мислили и написали хиљаде књига, а за њихово проучавање потребно је време. Творац нам је словесност и разум дао увијено, и неопходан је велики труд, вежбање, учење да се они развију, обликују, припитоме, усаврше, просветле.

У прошлости су људи, вели Доситеј, ишли у две подједнако будаласте крајности. Једна је да је човек створен само за тело и временити, пролазни свет па се држало да се срећа састоји у чулним насладама. Други су пак учили супротно, да је човек створен само за душу и онострани свет, а да је времени свет човеку стран и ништаван. Они који су ово друго гледиште желели да поткрепе хришћанством склизнули су у људској природи противне праксе као што су пост, неженидба, пустињачење и одрицање од света. Доситеј сматра да је човек и телесан и словесан и да се ово двоје мора ускладити. То за њега значи да сви телесни захтеви који су саглас-

³⁰ Ово упозорење призива Кантово одређење просвећености као „излазак човеков из *сјања самоскривљене незрелости*“, при чему се незрелост разумева као „немоћ да се свој разум употребљава без вођства неког другог“ (Кант, И., „Одговор на питање: шта је просвећеност“, превео Данило Баста, у: Кант, И. *Ум и слобода. Сјиси из филозофије историје, права и државе*, приредио Данило Баста, Београд 1974, стр. 43). Околност да је Доситејев текст објављен пре Кантовог, мада су се појавили исте године, сведочи да је наш просветитељ по овом питању био упућен у шире дискусије немачког просветитељства и да је писао у истом духу (Грбић, Д., *Дело Доситеја Обрадовића у европском књижевно-културном контексту*, Институт за књижевност и уметност, Београд 2018, стр. 242, *passim*).

ни разуму, користи и правди морају бити добри јер узрокују савршенство тела и словесности, из којег се онда рађа врлина што води напретку и вечној срећи. Без овог временитог живота неће бити ни оностраног, вечног. Срећа у вечности се рађа из разумне врлинске употребе временитости. А да би човек постојао у времену мора да има родитеље који ће га родити, отхранити, подучити и усмерити ка савршенству тела и словесности. Није довољно паметно мислити и говорити, ваља паметно и поступати, радити.

(4) Православци се препознају по посту и светковинама. Сиротиња пости из невоље јер нема чиме да се омрси. Они имућнији имају довољно посних јела да обилно једу, што опет није пост. Доситеј није против уздржавања или поста који би био добровољан, а не присиљан, како је то говорио још апостол Павле. Онај ко пости нека не прекорева и не осуђује онога који не може или неће да пости. Што се светковина тиче, Доситеј подсећа да су људи док раде углавном мирни, али за време светковина су докони и тада троше новац по крчмама, опијају се, свађају, убијају се. (5) Не смеју се обичаји злоупотребљавати. Он каже да се варају они који сматрају да се кршење Божијих заповести, учињене неправде и увреде могу отпостити. То би била злоупотреба поста. Слично постоји злоупотреба и светковина, уколико се време светковина користи за осуде, свађе, опијања и друга злодела. Најкориснија светковина је она када се добро чини.

(6) Под правоверјем Доситеј мисли на став да је јеванђеље истинито и да се прихвата само оно што је сагласно јеванђељу, здравом разуму и општој користи. Сујеверје је пак сујетно и неразумно веровање, тј. веровање у свашта и из страха. За Доситеја је слатка и утешна само разумна и просвећена вера, заснована на љубави према Богу и целом човечанству. Разуман и врлински човек верује да постоји савршено добар и праведан Бог, да је словесна душа бесмртна и да се она преко своје времените доброте и правде спаја са вечном добротом и правдом, тј. са Богом. Кад би људи веровали у ове истине, сви би били православни и врлински. Међутим, разни народи имали су своје оце и учитеље, који су почели сваки на свој начин да тумаче јевађеље и да

се међусобно расправљају, прекоревају и псују (= полемишу). Уместо јеванђељске љубави наступи мржња и непријатељство па се хришћанска црква издели на различите вере, које опет уведоше различите обичаје и обреде, држећи да се правоверје и побожност састоји у придржавању баш њихових обичаја и обреда. И на овом месту Доситеј прославља философију и разум који људе просветише, подвлачећи да су обичаји и обреди без јеванђељске љубави пуко сујеверје:

„Но буди вечна слава и благодареније благому небесноме промислу, који чрез философију отвара људма очи! Сад се међу просвештеним људма не пита ко је восточне, ко ли је западне цркве, но ко је добродјетељан, поштен и вредан човек. Никога закон његов неће прославити, но сваки с своји добри дели прославља закон свој.”³¹

Дакле, Доситеј оцу Серафиму одговара по тачкама његове оптужнице, али то не чини у уобичајеном полемичком маниру, служећи се увредљивим изразима, претњама и свадљивим аргументима *ad hominem*. Наш просветитељ не полемише у том смислу, и при томе не глуми, не заузима позу пристојног кореспондента када уважава и поштује свог нападача. Доситеј је доиста био пристојан и љубазан човек. Али је својом дужношћу сматрао да одговори на оптужбе које, по његовом мишљењу, нису биле правичне. Био је убеђен да се не сме повлађивати глумом незнању и слепом сујеверју. Било би то, сматра он, против јеванђељске и општељудске љубави да неко може свог ближњег извести из мрака незнања и просветити га, а да то не жели да учини. Из тог разлога је и написао *одговор* Серафиму, боље рећи својој православној сабраћи, због чега ово и јесте полемика, иако тај чланак ни по наслову ни по тону то није.

Ипак, Доситеј користи и иронију, шалу, хумор, подсмех, што су такође реквизити полемичара. Наш просветитељ их користи како би истакао да они што пренебрегавају или се противе ономе што је разумно и остају при неразумном бивају смешни. Подсмевање оваквим противницима је полемички додатак критичком разматрању неког питања и оно

³¹ Обрадовић, Д., *Совјетши здраваго разума. Слово, Еѣика*, стр. 41.

се доиста јавља у Доситејевим текстовима. Подсмех и шалу срећемо у анегдотама које Доситеј прича као и у „дишпутима“ о спорним питањима. У тексту „Право реци, па гледај те утеци“ то су анегдоте о црногорском игуману, далматинском попу Муждалу, па затим духовите опасности слепог гуслара Марка из Далмације, попа Марка с Отона, народне пословице итд.³² Уместо директних увреда, псовки, претњи, аргумената *ad hominem* и сличних полемичких помагала, наш просветитељ се служи шалом и подсмехом као полемичким средствима. Хуморна страна иде на то да осуди грешку, али не и онога који греша, што указује да се према заступницима критикованих гледишта не заузима непријатељски (= полемички) став.³³ Овакав начин полемисања не само да отворено негира непријатељски став према аутору критикованих ставова него помало и скрива сам полемички карактер расправе.³⁴ У том смислу је наш просветитељ дискретни полемичар, а његова хумором прожета критика је дискретна полемика. Надаље, овим се сугерише да се критикују идеје и дела, а не њихови творци, што ће касније експлицитно заступати књижевни критичар Константин Богдановић у тексту „Критика у миру“ (1838).

Ако се шала, подсмех, иронија и уопште хумор узму као карактеристична обележја Доситејевих полемика, онда се број полемичких места у његовим текстовима повећава. Тако Јован Деретић издваја дијалог темишварског епископа Георгија Поповића и архимандрита бездинског из аутобиографије *Живош и прикљученија* и држи га за једну од накомичнијих

³² О Доситејевом хумористичком стилу видети у књизи Јована Деретића, *Поетика Доситеја Обрадовића* (Вук Караџић, Београд 1974, стр. 140–152).

³³ Грчки придев *polemikos* (= полемички) значи непријатељски. На почетку своје каријере полемичара Вук Караџић је писао како је неопходно да „почнемо један другог јавно пред свијетом непријатељски рецензирати и критицирати“ (Вук Стефановић Караџић, *О језику и књижевности I*, Просвета, Београд 1968, стр. 143).

³⁴ Доситејеви полемички текстови заправо не одступају много од правила из одломка „Неколико правила за опхођење и разговор“ у оквиру XVIII поглавља његове књиге *Собраније разних наравоучићелних вештеј* (Задужбина „Доситеј Обрадовић“, Београд 2008, стр. 99–100).

епизода у читавом Доситејевом опусу, али га уједно разумева и као полемику. Поред још неких епизода из *Живоша и њриклученија*, као полемичке Деретић наводи и делове других текстова („Не кај се добро чинећи”). Ми се, међутим, у овом раду ограничавамо само на текстове писане као полемике.

За разлику од по тону дискретне а по својој природи симулиране полемике са оцем Серафимом – што је заправо била Доситејева литерарна стилизација одговора на оправдане приговоре православне сабраће на његово пристајање уз терезијанске реформе, ако се ове разумеју као прозелитски напад римокатолика на православље, и у том смислу није била полемика са конкретном личношћу и њеним текстом – Доситеј је при крају живота коначно учествовао у једној отвореној, правој полемици. Нажалост, њен текст није сачуван и о њој знамо једино према сведочењу Вука Караџића у биографији Ивана Југовића.³⁵

Када је умро трговац и фрајкорски капетан Петар Новаковић Чардаклија (1759–1808), Доситеј је не само одржао надгробну беседу свом пријатељу него је и на надгробној плочи сачинио натпис у стиховима овом српском родољубу. А када је надгробна плоча била постављена, већ другог дана ујутру осванули су по београдским раскршћима излепљени стихови Чардаклијиног политичког противника Ивана Југовића, као алтернативни надгробни натпис у којем се покојник оцрњује и имплицитно се полемише са Доситејем као аутором званичног надгробног натписа. На ово ни (иначе уздржани) Доситеј није могао да остане нем и, како сведочи Вук Караџић, одговорио је прозним текстом „У лажи су кратке ноге”,³⁶ који није био штампан него је читан у рукопису и ширио се преписивањем.³⁷

³⁵ Видети: Вук Стефановић Караџић, *Историјски списи II*, Просвета, Београд 1969, стр. 101–111.

³⁶ У наравоученију уз Езопову басну „Змија и земљеделац” Доситеј је такође употребио пословицу „лажима су кратке ноге” (Обрадовић, Д., *Басне. Истина и њрелест. Пућ у један дан*, Задужбина „Доситеј Обрадовић”, Београд 2007, стр. 62).

³⁷ О односу Доситеја и Ивана Југовића као и о њиховој полемици видети чланак Божицара Ковачевића „Доситеј и Југовић”, *Зборник радова Института за ѡроучавање књижевности САН*, књ. I, Београд 1951, стр.

Одговор на Југовићеве полемичке стихове такође је полемика. Тако је Доситеј у позним годинама коначно написао једну праву полемику. Андра Гавриловић сведочи да је на једном примерку Доситејеве књиге *Собраније разних наравоучишелних вештјеј* (1835) у издању Глигорија Возаровића наишао на препис који би могао бити одломак из ове полемике и објавио га у својој књизи *Доситије Обрадовић: књижевне расправе, нови њрилози, мисли и белешке* (Задужбина И. М. Коларца, Београд 1900, стр. 225–226), а Божидар Ковачевић га је пренео у свом чланку.³⁸ Мада овај одломак почиње реченицом коју је пренео и Вук („У лажи су кратке ноге“), А. Гавриловић се није усудио да тврди како је то сам почетак Доситејеве полемике, него је уздржаније казао да је то „вероватан траг тога списка“, образлажући да се овај можда „памћењем сачувао до тридесетих година овога века у глави каквог особитог поштоваоца Доситијева, онако као што је Вук по памћењу навео стихове Југовићеве“. Али је Б. Ковачевић страховао да је А. Гавриловић, као даровит подражавалац, напросто измислио поменути одломак јер се „сумња да је у више махова вршио сличне успеле мистификације“.³⁹ Без обзира што не поседујемо текст Доситејеве полемике, с великом вероватноћом можемо претпоставити да је њен тон био учтив, евентуално прожет хумором који је карактеристичан за његово дискретно полемисање.

Независно од тога што нам текст Доситејеве полемике није сачуван и што не можемо безрезервно рећи да је одломак насловљен „Одговор Ивану Југовићу“ његов почетак, нема разлога да сумњамо у сведочанство Вука Караџића да је овај доиста био написан. Штавише, текст је изазвао даље

119–145, прештампан у: Ковачевић, Б., *О српској књижевности. Есеји и чланци*, Прометеј, Београд 2011, стр. 88–134.

³⁸ Ковачевић, Б., *О српској књижевности. Есеји и чланци*, стр. 105. Касније је тај одломак под насловом „Одговор Ивану Југовићу“ више пута прештампаван (Обрадовић, Д., *Сабрана дела III*, Просвета, Београд 1961, стр. 208; *Сјиси из Далмације*, Задужбина „Доситеј Обрадовић“, Београд 2008, стр. 178; Марић, И., *Софијини рајници. Полемике у српској философији од њочешака до Великој раји*, Досије студио, Београд 2022, стр. 495).

³⁹ Ковачевић, Б., *О српској књижевности. Есеји и чланци*, стр. 105.

полемичке реакције. Тако је Иван Југовић као реакцију на Доситејев одговор написао низ полемички интонираних стихова које је читао својим пријатељима, од којих је неке Вук навео у свом тексту.⁴⁰ У тим стиховима Југовић набеђује Доситеја да је био пакостан, да је био дволичан (и светован и монах), да је био монах који се бријао и није постио, да је био незасит у јелу и пићу, а при томе је прогонио монахе, све је критиковао, и цркву је исмејавао, био је национално млак („нит’ је наш, нити туђ”) итд. У овим полемички заостреним оптужбама *ad hominem* слика Доситеја је далеко од истине. Не знамо да ли су ови стихови дошли до нашег просветитеља, али и да јесу он на њих није одговорио. Рекао је своје у одбрану покојног пријатеља и спасао је своју душу. Поступио је сагласно изреци – „Право реци, па гледај те уречи.”

Сам Вук, који је био близак са Југовићем, а није био наклоњен Доситеју, написао је „Примјечанија на предговор Г. Павла Соларића к Мезимцу Доситија Обрадовића”, објављена у целини тек у XX веку (најпре 1954), где се, очито по угледу на полемiku између Ивана Југовића и Доситеја, истим тоном осврнуо на Доситеја. Вук каже да Доситеј прве три године боравка у Србији готово да ништа није радио (подучавао је једино Карађорђевог сина и врло мало је писао), бавио се интригама и тиме допринео пропасти Србије, а на крају је постао министар просвете и добио годишњу плату од 500 дуката. У закључку Вук каже да би било боље и за њега и за Србију да није ни долазио:

„Зашто он Србији ако није учинио какве штете, ползе није никакве; а себи је учинио штету и срамоту. Зашто је он на овој страни, по своме *вещевѣдству* и *сладокорѣчију* проповиједао и казивао, како би требало чинити, а онђе је дошао ће треба чинити, па је показао, да је то са свим различно, *знаџи* о каквом послу *лијепо ѿговориџи*, и *знаџи ѿ добро и ѿаметно радиџи*! А особито њега је већ и старост била поћетила: он је на части јавно пред толиким људима (који су и онако на њега викали, да му не смије петак и сриједа у кућу

⁴⁰ Вук Стефановић Карацић, *Историјски списи II*, стр. 107–108.

завирити) говорио: 'Волим се пијан по блату ваљати, него гладан на Ристову гробу спавати.'"⁴¹

Сетимо се да полемике у српској књижевности започињу 1815. познатом полемиком Вука Караџића и Милована Видаковића поводом Вукове рецензије Видаковићевог романа *Усамљени јуноша*. У полемичком тону Вук је 1817. објавио рецензију и новог Видаковићевог романа *Љубомир у Јелисијуму*. У сваком случају, полемички настројени Вук је у истом тону рецензирао и Соларићев предговор за Доситејејев спис *Мезимац* (1818), посебно се на тај начин осврћући и на нашег великог просветитеља који већ седам година није био међу живима, не водећи рачуна да се не полемише са мртвим човеком пошто овај не може да одговори. (Ипак, донекле се искупио тиме што рукопис рецензије Соларићевог предговора није објавио за живота.)

Речено је да је Вук Караџић био пријатељ са Иваном Југовићем, а није био наклоњен Доситеју. У време полемике поменути двојице, Вук је становао заједно са Југовићем и посредством његовог сведочанства и знамо да је ова уопште постојала. Нажалост, он сем прве реченице ништа не каже поближе о Доситејевом тексту. Али је југовићевски тон те полемике обојио не само потоњи Вуков приказ саме Доситејејеве личности, него можда и потоње Вукове књижевне и друге полемике. У том смислу није неосновано да се Доситејева полемика са Иваном Југовићем посматра као прелудијум књижевним полемика код Срба.

Поновимо на крају да су Доситејејеве полемике писане у циљу истине, а не реторичке победе и да се он као јединим полемичким средством служио хумором и иронијом, а сасвим је избегавао увреде, псовке, аргументе *ad hominem* и друга помагала полемике схваћене као рат са непријатељем. Учтив тон и прожетост шалом више скрива него што открива полемички карактер текста, што Доситеја чини дискретним полемичарем. Његове еминентно полемичке текстове не чини таквим наглашени полемички тон, него чињеница да су то одговори на полемичке нападе других аутора.

⁴¹ Вук Стефановић Караџић, *О језику и књижевности II*, Просвета, Београд 1986, стр. 22.

ILIJA MARIĆ

DOSITEJ – A DISCREET POLEMICIST

SUMMARY

Dositej, by his nature, was not in favour of polemics as a way of debating. He was for amity and love, and not for enmity and hatred toward other people. He avoided insults, abusive language, harsh words, *ad hominem* arguments, characteristic of polemics. Some of his texts are considered to be polemical, primarily because they were written in response to polemical attacks on him. They are characterised by the use of irony, witticism, humour, which rather holds back than releases their polemical charge. This is what makes them discreet polemics, and Dositej a discreet polemicist. His polemic with Ivan Jugović (1808) constitutes a prelude to literary polemics among Serbs, beginning with the dispute of Vuk Karadžić and Milovan Vidaković in 1815.

Key words: Dositej, criticism, polemic, discreet polemic, humour, Ivan Jugović, Vuk Karadžić.

22/29:929 Пајсије Хиландарски
Оригинални научни рад
Примљен: 25. 7. 2022.
Прихваћен: 5.09.2022.

Раја Заимова*

ПАЈСИЈЕВА ИСТОРИЈА И ЊЕНИ ИНТЕРПРЕТАТОРИ

У чланку се разматрају главне идеје хиландарског монаха Пајсија у његовој „Историји славенобугарској” (1762), ауторово коришћење страним и домаћим изворима. Неке од паралела са западноевропским учењацима показују једне исте методе рада у потрази за националним достојанством и истином у историји. Врши се кратка анализа хроника бугарских католика написаних на латинском писму, који датирају из средине XIX века, њихових веза са Пајсијевом Историјом и идејне позиције њихових аутора.

Кључне речи: Пајсије Хиландарски; национална историја; Европа и Балкан; православље и католицизам

Петнаести век је кључно време за Европу: велика географска открића, пад Цариграда под ударима османских завојевача. Прекоокеанским путовањима отварају се нови пазари и шире хоризонти знања. У центру света створеног од Бога је човек, предмет интересовања писаца и других уметника. Наступајући процеси у духовној и материјалној култури познати су као Ренесанса и Просветитељство, а XIX век условно називамо веком револуција или Националног. До XVIII века, модерна Европа сабира и осмишљава историју и развој људских друштава, те бележи свој привредни успон. У исто време, Османска империја се формира и простира на

*_rzaimova@balkanstudies.bg; rzaimova@gmail.com

три континента, да би од моћне и нападачке силе започела пут ка свом заласку, који ће трајати више од два века.

На почетку XVIII века, Бугари су већ узели активног учешћа у развоју сточарства, занатства и, пре свега, у трговини унутар Османске империје и ван њених граница. Бугарске трговце налазимо и дуж речног дунавског пута. Постепено се формирају два слоја: буржоазија и интелигенција. Поред робе на пазару, у трговачким центрима се почињу налазити и штампане књиге, те тамо долази до размене идеја. Тај период узимамо као почетак процеса народног препорода, обележених кључном улогом оца Пајсија и његове „Историје славенобугарске” (*Историја славјаноболгарскаја*, 1762). Ово је и време када се започиње изграђивати национална самосвест у Бугара, а тај процес завршава се обновом њихове државе (1878).

ПАЈСИЈЕ И ЊЕГОВА „ИСТОРИЈА СЛАВЕНОБУГАРСКА”

Атонски монах је написао своју историју 1762, односно пре 260 година, као четрдесетогодишњак. Тако он сам пише у свом делу. Као година његове смрти означава се 1773. На послетку се тај датум оспорава пошто неки новоанализирани документи показују да је 1775. године Пајсије у насељу Куч. (Пеев 2019: 479, 480, 519, 521) Мало је сведочанстава о његовом животу, јер га је провео као монах у православним манастирима на Атону. Године 1745. замонашен је у хиландарском манастиру, где и ради на својој Историји. Канонизован је за свеца од стране Бугарске православне цркве 1962. године. (Паисий 1972: 5–16)

Грађу за састављање своје књиге прикупљао је из светогорских манастира и у Сремским Карловцима, положеним на десној обали реке Дунав, тада српском граду у провинцијама Хабзбуршке монархије. Како он сам каже у својој Историји, у „немачкој земљи” боравио је са мисијом прикупљања помоћи за манастир Хиландар, чији су монаси већином били Срби. Касније га напушта да би отишао у манастир Зограф, такође смештен на Светој гори атонској. Претпоставља се да

се 1761. године у Сремским Карловцима (Војводина) среће са Јованом Рајићем (1727–1801)¹, богословом и страственим истраживачем историје „словенских народа, најпре Бугара, Хрвата и Срба”. Исте године су датирани документи о изнајмљивању имовине с потписима Пајсија и Карловачког митрополита Павла Ненадовића. То значи да су манастирска дела бугарског монаха у „немачкој земљи” била важна за његове духовне везе и културну интеракцију са српским православљем. (Пеев 2019: 503–508)

То је време када руски учитељи и књиге пристижу у пуној снази у српске покрајине. Један од циљева такве русификације било је изграђивање култа императора Петра I, у вези са његовом политичком моћи и реформаторским делом. У Сремским Карловцима, Пајсије се упознаје са Историјом Мавра Орбина у њеној руској варијанти. На многим местима у својој књизи он га спомиње као „латина” и назива га Маврубир. Тако га назива и Рајић (Јован Раич 1993: 7–35).

Међу Бугарима Пајсије је познат највише као хиландарски монах. Не случајно, он започиње своје дело *Коришћу од историје (Ползаша на историјаша)*. У духу свог времена, Пајсије указује на историју као поучну за народе. Овакав приступ среће се у многим европским делима XVIII века. Његова основна мисао је да човек треба да зна оно што се случило у прошлости, да се са тим упозна, да разуме како су владали велики цареви и императори, какво је било благостање и страдање народâ. По традицији, следи библијски облик наратива. Историја уразумљује и владаре и њихове поданике. Класична максима је да је Бог тај који покреће судбине људи, он даје власт и одлучује како ће се одвијати земаљски послови. Пајсије се показује и као рационалан, јер доводи у сумњу Божију промисао: *Но ко ће досићи разум Господњи или ко ће прошумачићи његове промисли, које зна само он један...* (Паисий 1972: 21) Основна ауторова мисао која се излаже читаоцу је да прошлост – историја различитих народа и царстава, борба између Добра и Зла – даје повода за размишљање.

¹ Радослав (Радо) Јанков(ић), отац Јована Рајића, пребеглица из Видина у Сремске Карловце, оженио се српкињом и остао тамо да живи.

Док у „Користи од историје” Пајсије говори о Божјој вољи и општељудским односима, у *Предговору* приступа директном обраћању својим сународницима: *Обратиџе џажњу, ви, чиџаоџи и слушаоџи, роде буџарски...* (Паисий 1972: 22) Хиландарски монах излаже своје намере и свој подстицај за приступање, са пером у руци, писању своје историје. Патриотски настројен, он је ужаснут духовним сиромаштвом својих сународника. Несумњиво, страна османска власт један је од узрока томе, али није мање важан ни грчки духовни утицај међу Бугарима. Изражавајући своју бољку, Пајсије директно призива Бугарина да упозна свој род и језик, своју прошлост, јер она није мање славна него у других народа. Грчкој писмености, њиховим књигама и великом самопоуздању, Пајсије супротставља незнање Бугарина и подстиче га да упозна своју историју, како би задобио духовну снагу. Сам се представља као један ревностан трагач за књигама и рукописима, из којих је извукао оно што је могао за свој народ. Због тога његови сународници треба потпуно да верују у оно што је написао.

Исџоријска збирка (Исџорическаџа сбирка) је главни део Пајсијеве приповести, у којој је сабрана историја двају бугарских царстава до османских освајања, то јест, период између VII и XV века. И у времену пре хиландарског монаха, низ западних аутора писао је о бугарској средњовековној држави на Балкану. Италијани, Французи, Енглези и Немци су, од XV века надаље, објављивали историјска дела у којима се нашироко говори о Бугарима. (Заимова 1993: 132–136; Данова 2014: 161–167) У њима се казује о оснивању бугарске државе на Балкану, владавини канова, покрштавању и о Ђирилу и Методију, тврцима азбуке, или укратко речено, о државним и црквеним дешавањима из времена првог и другог царства. Она су плод истраживања високообразованих људи од пера, који истичу хришћанске вредности захваљујући којима су Бугари стекли особености цивилизованих људи. У исто време, губитак њиховог царства се објашњава указивањем на чињеницу да их је османско освајање из XIV/XV века преобратило у султанове поданике.

Од великог броја западних творевина из Ренесансе и Просветитељства у којима се говори о Бугарима, до Пај-

сија стижу само поједини руски преводи. Он сам каже да је највећма користио историју Дубровчанина Мавра Орбина *Краљевство Словена (Il regno degli Slavi)*, написану на италијанском (1601) и *Црквене летописе (Annales ecclesiastici)*; почетак XVII века) римског кардинала Цезара Баронија, у њиховим руским варијантама. (Пикио 1993: 587–600; Данова 2014: 161–167) Може бити да Пајсије није знао друге језике осим грчког, црквенословенског и руског. Користио је и много житија бугарских светаца и повеља, доступних у монашкој средини. Са друге стране, без обзира на то што је монах знао мало страних језика, или што није конкретно признавао шта је знао, он се потпуно уклапа у западноевропску концепцију „националне историје”. До његовог времена, био је написан низ таквих дела о многим европским народима. Италијани први дају пример како се пише не само о „себи”, него и о Французима, Енглезима, Мађарима, Србима, Албанцима и др. Ова историјска литература је плод модерног, ренесаног мишљења у Европи и покушај напуштања традиционалне форме световне историје и библијског наратива. (Заимова 2008[2011])

И као што Орбин тенденциозно пише о Словенима и њиховом измишљеном краљевству које се простирало чак до Африке, тако се и Пајсије латио пера с унапред уобличеном идејом и циљем, што покушава да докаже посредством историје. Излагање започиње библијским пореклом свог народа – онако како поступа низ књижевника у Европи. Јер, колико је један народ старији и води своје порекло из библијских времена, утолико је његова историја била и биће значајнија.

Прилагођавајући изворе, Пајсије изводи да су Бугари потомци Московита и целог словенског рода. Сасвим је природно што одбацује туркијско порекло, због сродства Туркијаца са Турцима Османлијама. Вођен сопственим светоназором и реалношћу осамнаестог века, он не може прихватити да његов род може имати донекле општи корен са турским поробљивачем.

Важан нагласак: Пајсијева историја има *публицистички карактер*. Хронолошки поређани бугарски цареви и свеци само су повод за буђење Бугарина из окова туђинске осман-

ске власти. О њима аутор нашироко казује све што је пронашао, или пре, све што му је угодно. Његово излагање прелама се кроз призму времена у коме је живео, тј. другу половину XVIII века, када су бугарске земље већ неколико векова под османском влашћу. Због тога што је ксеноманија својствена Бугарима, Пајсије не напада само Грке, него и Србе и Русе. Сасвим с правом, он закључује да његовим сународницима недостаје самопоуздања и да би их охрабрио, наводи низ примера из књижевног наслеђа својих суседа. Користи се њиховим књигама, одакле бира чињенице које вешто прилагођава како би своју причу изнео у корист бугарског рода. Потрага за поверењем у себе уско је повезана са путем до „*истине*“:

*У грчким историјама је писано, како су сами Шишман и Стирацимир, један против другог, позвали Турке у Буџарску... То су писали Грци, но то није **истина**. Они прикривају своје лукаво дело... руске и московске штићане историје показују **истину**. (Паисий 1972: 89–90)*

Привидно далек од достигнућа европске мисли и немајући представу о методи Француза Декарта у трагању за „*истином*” – одвећ модерним у његово време у просветитељској Европи – хиландарски монах је несвесно трагао за њом да би извукао поуке из поступака Бугара. Не једном, он се опомиње царева и светаца, књижевности која треба да подстакне његове сународнике да се супротставе страном. Уливајући национални понос, Пајсије позива читаоце да имају поверења у његова тумачења: *Буџари имају сведочанства из многих историја, и зато је то истина за Буџаре, као што и рекох*. (Пајсије 1972: 23–24)

Овај Пајсијејев приступ изворима подсећа на Волтеров картезијански метод поводом писања о османским освајањима и њиховим извештавањима од стране савременика. У једној од верзија своје „Историје”, Волтер одбацује грчке и католичке списе о преузимању Константинопоља од стране Турака Османлија: *Један грчки монах и један латински ђишу да је Мехмед II подвргао робежи цео Константинопољ... На истину историчара преписује те презрене басне; европске*

енциклопедије *шо йонављају. Прочиџајше истинске шурксе леџојисе, сабране од йринца Канџемира и видећеџе колико су смешне џе лажн..* (Сantemir 1973: 327–8)

Враћање прошлости је солидна основа на којој се гради и издграђује Пајсијева концепција националног буђења. Народ који има славну прошлост имаће и славну будућност. Стога монах позива да се његова историја преписује и чита, распрострањује међу његовим сународницима. Тако духовна трагања Бугара, која су у средишту историје, заправо постају доступна широком кругу.

Сасвим основано, неки савремени критичари називају Пајсија „*аџиџаџором*”. У односу на остале историографске творевине писане од стране бугарских духовних лица, хиландарски монах остаје најчитанији и најраспрострањенији по бугарским земљама. Позив на буђење је уникатан. И заиста, многи преписи и прераде од стране учених људи, почев од Стојка Владиславова (будућег епископа Софронија Врачанског) па до наставе историје у бугарској школи из доба Народног препорода, доказују ауторитет и утицај дела. (Danova 1995: 31–39)

За разлику од осталих националних историја из XVIII века (Зографска, Спиридонова), које слабије познајемо, Пајсије је сам издејствовао да буде читан. Његова историја не остаје затворена унутар манастирских зидина. Његово присуство као аутора и обраћање читаоцима је евидентно: *Ја, Пајсије јеромонах и йроџоџиџуман хиландарски... сабрах и наџисах... ову истџорију у корисџи и на йохвалу нашем буџарском рџу...* (Паисий 1972: 128–129)

Од особите је важности то што он разоткрива своју личност и говори у своје име. Тиме се изражава његова преподитељска идеја. Другим речима, историјски процеси су обухваћени и представљени са његове тачке гледишта – Пајсијевог „ја”. Када је то „ја” познато и излаже своја виђења, читатељ ће несумњиво лакше примити садржај и водеће идеје историографског дела. Овакав приступ сугерише и индивидуализам аутора, оцртавајући процесе „буђења”, трагања за образованошћу по европском моделу и за слободом мишљења.

Занимљиво је што сам аутор тврди да пише за „ораче и копаче“, а језик му је црквенословенски са много руских речи, па чак и србизама, тешко разумљивих просечном Бугарину. Пајсију је било познато ко је био писмен у његово време, зато се и обраћа духовним лицима: да би преписивали његово дело. Свештенику је, као образованом, следовало да га чита неписменима, како би писана реч стигла до непросвећених Бугара. Даља судбина Пајсијевих рукописа и издања то доказују. Крајем XX и почетком XXI века, излазе преводи на неколико страних језика, међу којима су немачки, енглески, француски, грчки...

И данас, када се враћамо кроз време у потрази за сведочанствима о бугарској прошлости, прибегавамо списима хиландарског монаха. У односу на мноштво творевина – дела православних и католичких књижевника осамнаестог века – његова историја изгледа дилетантски, па чак и наивно. То је тако због тога што је она својствени покушај писања националне историје по европском моделу, која само даје повод или служи као полазна тачка за васкрсавање прошлости, што даје самопоуздање за добра времена.

МАЛА КЊИГА И ЊЕНО РАСПРОСТИРАЊЕ

Низ бугарских католика који је од XVII до XVIII века остао веран папству писао је о бугарској историји. Њихова дела имају сасвим различиту судбину. „Опис бугарског царства“ Петра Богдана (XVII век), написан на италијанском језику, остаје у сенци и тоне у архиве, да би угледао светлост дана тек у XX веку. У последње време су откривена и његова друга дела, али још увек није познато целокупно епистоларно стваралаштво овог епископа. Сличну улогу има и обимна „Историја Бугарске“ (1761) фрањевца Блазијуса Клајнера, написана на латинском за водеће католичке заједнице и интересе папства. (Василев 2019: 82–84)

Распрострањивање Пајсијеве „Историје славенобугарске“ (1762) је свестан чин хиландарског монаха. Њено прво штампано издање појављује се у Будиму (1844) под насловом

„Царственик”. Дело Христакија Павловича „Царственик” једна је од варијанти Пајсијеве историје у којој недостаје познати Пајсијев апел за национално буђење. Савремена наука још увек није дошла до закључка који од многих преписа стоји у основи будимског (будимпештанског) издања књиге.

Овде немам за циљ да се задржавам на различитим преписима, њиховом распрострањивању и споровима око њихове аутентичности и очувања. Последњих година серија научних трибина и издавачке делатности у Бугарској утврдиле су обимност Пајсијевог дела. То наставља да буде предмет истраживања филолога и историчара, тим пре што се ове године навршава 260 година од састављања *Историје славенобујарске*. Није без значаја ни чињеница да је она доживела десетак превода на стране језике и да је у својим истраживањима, разним поводима, користи велики број истраживача ван Бугарске. Откривање и поновно читање преписа Историје, као и њихово тумачење показују огромно књижевно наслеђе чувеног дела, чије проучавање садржаја и порука није исцрпљено.

У Католичкој средини

Изван православних манастира, где се развија књижевно-просветна делатност и чува дух Христове вере, Бугари католици такође просвећују младеж из Чипроваца и околних села у северозападној Бугарској. Тамошњи васпитаници настављају своје образовање на италијанским училиштима, како би се вратили као свештеници у своја родна места. Како они, тако и њихова сабраћа која су живела у Трансилванији након слома Чипровског устанка против османске власти (1688–1689) развијају књижевну и образовну делатност. Дела Петра Богдана, Блазијуса Клајнера и других њихових савременика радови су високообразованих књижевника, који су остали верни Риму и живо се интересовали за судбину Бугара, султанових поданика. Њихове и Пајсијеве следбенике открићемо и у XIX веку у пловдивској средини, где Бугари католици пишу латиничним словима летописе о бугарским царствима.

Поред познатих и непознатих текстова Пајсија и његових следбеника, написаних бугарском ћирилицом у XIX веку, постоје и други латинични рукописи, делимично објављени у Бугарској. Скрећем пажњу на четири од њих, похрањених у Рукописном одељењу НБКМ. (Паисий 1998) У издатим каталозима о Пајсију и његовој „Историји славенобугарској”, они се појављују као преписи „Царственика”. Реч је о текстовима изашлим из пера католика из Пловдива који датирају из средине XIX века. Задржавам се само на неким очигледним разликама, које се установљавају паралелним проучавањем њих и тада објављеног „Царственика”.

Текстови су написани регионалним наречјем латиничним словима. Само један од њих, познат као „Павлићанска историја” (*Павликјанска истѡрия*), објављен је делом од стране библиографа Мања Стојанова. (Стојанов 1959: 267–303) Истраживачева заслуга је објављивање одломака који се не поклапају са „Царствеником” Христикија Павловича. (*Царсѡвеникѡ* 1844) По свој прилици, они су плод реакције католика на деловање пловдивског пропагатора хеленизма Георгија Цукала, који је објављивао чланке против православних Бугара и католицизма. (Заимова 2009: 194–201) Рукопис је био у власништву породице познатог уметника Цанка Лавренова, васпитаника француског католичког училишта у Пловдиву. (Крѡстева 2019) „Павлићанска историја” је део обимног зборника, преведеног са италијанског (330 листова), који је датиран између 1846. и 1855. године, а у који су укључени: житија светаца, скраћена библијска историја, католички месецослов и др. На крају рукописа је ћирилицом исписано име *Иван*.

Царѡйисмо (*Зарѡйисмо*; тј. Написано за цареве) је заглавље сва четири рукописа. (Паисий 1998: 50–66) Два међу њима – из 1849. и 1856. године – идентична су по обиму (око 70 листова) и по садржају, а четврти (1864) је сасвим кратак – 12 листова. Претпоставља се да је преписивач „Павлићанске историје” дон Едуардо, капуцински монах у католичком селу поред Пловдива (данас четврт у граду Раковски), а аутор Андреа Канова (1806–1866), образовани фрањевац, апостолски викар у Пловдиву. Ова историја је названа „павлићанском”

због чињенице да су католици по бугарским земљама потомци павлићана или јеретика покрштених у XVII веку. Сва је прилика да је Канова имао сараднике међу пловдивским католицима, чија је заслуга локално наречје којим је написан текст. Један од њих (1856) преписао је Петар Балсамацијски (*Петър Балсамаджийски*), „ученик у школи католичкој у Филипо-граду (*Filibe*)”². Текстови су тешко читљиви, дуктуси су различити у трима рукописима, а негде се срећу и додаци са другачијим дуктусом. Независно од ових тврдњи, садржај обележавају опште теме, које се односе на догађаје углавном везане за хришћанство.

По Пајсијевом обрасцу, централно место заузима историја бугарске средњовековне државе, састављена на основу домаћих, византијских извора и руских варијаната (XVIII век) Мавра Орбина и кардинала Цезара Баронија. Хронолошки претходни наративи традиционално започињу потопом и Нојем, следећи оцртани Пајсијев модел за порекло Бугара из *Мешеа* – *Мосхоса* – *Москве* и бугаризирајући легендарне личности, као што су краљ Илирик и словенски бог Перун. Католички дискурс је обогаћен многим датумима и хронолошким прорачунима, очевидно преузетим из латинског оригинала Цезара Баронија или других католичких аутора, међу којима је и Буефир Франзуцин.³ То је забележено још у почетним излагањима о древној историји: „У време тог краља [Перуна], тј. у години по латинском рачунању 3648. Роди се велики Александар Македонски...”⁴

Поред ових проблема, римска историја је много разгранатија код пловдивских аутора, него код Пајсија и његових православних преписивача. Акценат је стављен на борбу између паганства и хришћанства, грешника и блажених, Добра и Зла. Васељенски црквени сабори, укључујући и онај из 343. године у древној Сердики (Софија), недовољно наглашени у „Царственику”, заузимају пуно места у католичким текстовима. У таквом контексту где акценат пада на религи-

² „ucenik u skolio Katoliciansko u Filipo-grad (Filibe)”

³ По свој прилици, реч је о језуиту Клоду Буфијеу, 1661–1737.

⁴ „Na vremeto odtoja kral [Перун], sirec u godinata spored Larinskoto brojeni 3648. Rodise vilikiat Aleksander Makedonez...”

озне проблеме, споменути су прогони јеретика у Византији (манихејци, павлићани) из времена пре иконоборства (VIII век) и разрушавање њихових цркава у име „Католичке вере и цркве”⁵.

Надахнути Баронијевим летописима, пловдивски католици подробно приказују дуг и сложен процес християнизације у Римском царству. Још једном, два идентична текста из 1849/1856 најподробнији су наративи о вери Константи-на Великог и прилежности његове мајке Јелене у откривању Христовог крста у Јерусалиму. Циљ је да се покаже да християнизација на Балкану датира од најстаријих времена. Зато се и Бугари идентификују као древни житељи римске провинције у време када су заправо само вршили упаде у пограничне зоне империје (V–VII век). Догађаји су испреплетени један с другим и померају традиционалну линију Добра или хришћанства, коју несумњиво деле и Бугари. Дела кано-ва – пагана из Аспарухове Бугарске – постепено се појављују у католичким наративима.

Покрштавање Бугара у IX веку је сложена тема о којој је највише дискутовано, а коју бих укратко представила. Подсећам да се мотив кана Тервела (701–718) – покрститеља Бугара – појављује у западној историографији од краја XV/XVI века и у дидактичком театру (XVII/XVIII век), који је најчешће користио ауторе из језуитског реда. (Заимова 2011: 616–635) Овај бугарски кан, Аспарухов наследник по власти, оснивач Дунавске Бугарске, помаже императору Јустинијану II да поврати престо у Византији, те је за ову заслугу добио титулу кесара (705). У тим временима она се давала само хришћанским владарима. То значи да је био крштен у Константинопољу, али не уводећи хришћанство у Бугарску. У западној литератури од XV до XVIII века налазимо Тервела (Trebellius) као покрститеља свог народа. (Недавно је идентификовано 79 позоришних комада на ову тему, од којих су најбројнији они на немачком језику из периода XVII и XVIII века.)⁶ Бугарски владар је представљен као идентичан стварном и званичном покрститељу Борису, који је живео и владао

⁵ „Katolicianskata vera i ciarkva”.

⁶ http://bulgc18.com/?page_id=1044

у IX веку. Са своје стране, Пајсије, под утицајем Мавра Орбина, укључује и одломак где Тервела назива – *Тривелијем*. Он је напустио хришћанство након што се вратио у Бугарску из Константинопоља. Недуго затим, бугарски владар Борис остварио је право покрштавање Бугара, извршено од стране Византије. За разлику од хиландарског монаха, пловдивски католици из средине XIX века позивају се директно на Баронија и представљају Бориса као истинског покрститеља, који је примио свето крштење не у „Константинопољу”⁷, већ у својој отаџбини. Полазећи од „истинитих” извора, они природно истичу Борисове везе са папством и одбацују ауторе који се користе у западној литератури, а који представљају Тервела као јединог владара који је покрстио свој народ уз помоћ Рима.

У том контексту, *каџолик* и *каџоличанска вера* се понављају неколико пута, те читалац остаје са убеђењем да су колебања на црквеном нивоу између Рима и Цариграда довела до прихватања праве вере од стране свих Борисових поданика и стварања својеврсне црквене установе, која је трајала до османских освајања. Таква интерпретација је подстакнута и жељом ауторâ да оправдају јеретичка веровања, понајвише павлићанство, за које се, на одређеним местима у текстовима, спомиње да је било заборављено од неких, као и да је било напуштено од оних који су се покатоличили. Не остаје без значаја ни дистанцирање од православља, чији су представници – грчка духовна лица – намерно пренебрегнути.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Проучавања показују како међу ретким књигама (нпр. Баронијеви „Црквени летописи” – најчешће цитирани у католичким текстовима) у Бугарској нема латинских оригинала, већ само руских прерада са почетка XVIII века. Исто важи и за списе других католичких свештеника, који су бивали прихватани или критиковани од стране пловдивских ау-

⁷ „Kostantinograd”

тора. Једна лаконска белешка са почетних страница текста из 1849. године о *Италијанском језику* (*Italjanski Jazik*), наводи нас на помисао да су рукописи о којима се овде говори припремљени по поруџбини у старој средини, те преведени и прилагођени бугарским католицима. По свој прилици, они су били нужни за идеолошку борбу против грчке асимилације у Пловдиву и околини, управљеног не само против православних Бугара, већ и против католика. Ова поставка њихове употребе идентична је распрострањивању Пајсијеве историје, где, међутим, главно место заузима модел националног буђења. Другим речима, средином XIX века развијала су се два паралелна процеса на основама две различите групе преписа или прерада „Историје славенобугарске”: једна, која у себи садржи Пајсијев апел, популарна међу православнима, али и посредством школског секуларног образовања; друга (католичка), која се не може похвалити популарношћу, остала је у служби учених католика и свештеника из области мултикултуралног Пловдива и није имала везе са Пајсијевом агитацијом за национално буђење. Ако се прихвати да је грчка асимилација повод и полазна тачка писања и једних и других, онда подељеност у духовним односима између Истока и Запада оставља трага на процесе међу Бугарима и изградњу њиховог система вредности.

Из овог кратког прегледа видљиво је да тема религија и християнизације заузима основно место у католичким текстовима, не померајући хронологију коју је поставио хиландарски монах. Пајсијев неканонски модел је разбијен и допуњен својеврсним погледима на процесе који су се одвијали на Балкану од најстаријих времена до пада бугарске државе под османску власт. Како код православног монаха, тако се и код католика осећа Божја рука, која даје живот и покреће људске судбине. Док је код Пајсија она сабрана, рационална, па чак и секуларна, код Пловдивљана је свесно подробна и развијена углавном према римским црквеним ауторима. Споменути процеси су показатељи идентитета пловдивских католика, који се самоопредељују и бивају сматрани „другима” и до данас.

Превод са бујарској на српски:
Сандра Трифковић и Стефан Здравинац

ЛИТЕРАТУРА

- Василев 2019: Ц. Василев, „За древността на бащината земя и за българските дела“ на Петър Богдан Бакшич – структура, съдържание, основни исторически източници: *Orbis linguarum* (Езиков свят), т. 17, N 2, 82–84.
- Данова 2014: П. Данова, Анонимна хроника за графовеите Булгари, края на XVII век. София: ИБЦТ.
- Димитрова, Пеев 2012: М. Димитрова, Д. Пеев, Из историята на *Историята* – преписи и преработки на паисиевия текст: *Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, Научни трудове*, том 50, кн. 1, 50–72.
- Заимова 1993: Р. Заимова, Паисиеви предходници: *Литературна мисъл*, 2, 132-136. <<https://www.cceol.com/search/article-detail?id=253616>> – 23.07.2022
- Заимова 2009: Р. Заимова, Католическите календари и покръстването на българите: *Ейноси, култури и политики в югоизточна Европа, юбилеен сборник в чест на проф. Цв. Георгиева*, София, НБУ, 194–201.
- Заимова 2008[2011]: Р. Заимова, Из европейските модели за българска „нация“. – Ел. издание: Годишник на департамент История, т. 3, НБУ, 172–181: <<http://ebox.nbu.bg/hist/ne3/07%20Raia%20Zaimova%20+%20r.pdf>> – 23.07.2022
- Заимова 2011: Р. Заимова, Кан (хан) Тервел – между традицията и модерността: *Балканиите. Модернизация, идентичности, идеи*, Сб. в чест на 70-год. на проф. Надя Данова, София, И-т за балканистика, 616-635. <<https://balkanstudies.bg/>>; вж. и каталога на Ст. Дринков: <http://bulgc18.com/?page_id=1044> – 24.07.2022
- Кръстева 2019: М. Кръстева, Паисий от Цанко Лавренов, сп. *Дзело*, бр. 14: <http://www.abcdar.com/magazine/XIV/19_Krasteva_1314-9067_XIV.pdf>
- Паисий Хилендарски 1972: Паисий Хилендарски, *История славяноболгарская, 1762. Първи Софрониев ирейис от 1765 година*. Увод, новобългарски текст и коментар Б. Райков, София: Наука и изкуство.
- Паисий Хилендарски 1998: *Паисий Хилендарски и неговата „История славяноболгарска“*. Каталог на изложба, София: НБКМ.
- Пеев 2019: Д. Пеев, Нови документи за отец Паисий Хилендарски, *Зографски сборник. Зографския архив и библиотека. Изслед-*

- вания и ѡерсѡекѡиви. Съст. Д. Пеев, (гл. редактор), М. Димитрова, Е. Дикова, Г. Банев, Л. Ненова, Зографски манастир „Св. Гора“, 2019.
- Пикио 1993: Р. Пикио, Църковната история на Цезар Бароний: *Православното славянство и старобългарската културна традиция*, София, 587-600.
- Раич 1993: Й. Раич, *История на всички славянски народи и най-паче на болгари, хорвати и серби*. Превод от староруски църковнославянски език Н. Дилевски, съст. и ред., предговор и коментар Н. Драгова, София: Наука и изкуство.
- Стоянов 1959: М. Стоянов, Българска павликанска история: *Изв. на държ. Библиотѡка "В. Коларов"*, София, 267–303.
- Царственикѡ 1844: *Царственикѡ или Истѡрия болгарская*. У Будиму.
- Cantemir 1973: D. Cantemir, *Historian of South-East European and Oriental Civilizations*, Bucharest: Association Internationale d'Etude du sud-est europѡen.
- Danova 1995: N. Danova, L'image de l'autre dans les manuels bulgares du XIXe s. et le dѡbut du XXe s.: *Revue des ѐtudes sud-est europѡennes*, 1–2, 31–39.

Рая Заимова

ПАИСИЕВАТА ИСТОРИЯ И НЕЙНИТЕ ИНТЕРПРЕТАТОРИ

РЕЗЮМЕ

В статията се разглеждат основните идеи на хилендарския монах Паисий в неговата „История славянобългарска“ (1762), заимстванията на автора от чужди и домашни извори. Някои паралели с европейски учени от Западна Европа показват едни и същи методи на работа в търсене на национално достойнство и истината в историята. Прави се кратък анализ на хроники с латинско писмо от български католици, датиращи от средата на XIX в., връзката им с паисиевата История и идейните позиции на авторите им.

Ключови думи: Паисий Хилендарски; национална история; Европа и Балканите; православие и католицизѡ.

821.133.1.09 :929 Казанова Ђ.
5:929 Бошковић Р.
Оригинални научни рад
Примљен: 7.9.2022.
Прихваћен: 5.10.2022.

Бранко Алексић*

КАЗАНОВИНА МЕТАФИЗИЧКА КРИВА СИЛА ЛУБАВИ ПРОИЗЛАЗИ ИЗ „CURVA BOSCOVICHIANA”

Студија представља непознати вид дуготрајног пријатељства Ђакома Казанове и Руђера Бошковића. Казанова је писао о Бошковићевом научном раду у текстовима епистемолошке природе: *Критички ојлед о обичајима, науци, и уметностима* (Беч 1785; постхумно, 2001), два предговора утопијском роману *Icosameron* (Праг, 1788) као и у преписци, 1770–1790. Могуће је да се траг Бошковићевог учења налази такође у *Повесци о мом животи*. Венецијанска епизода иницијације у љубав младог Ђакома, везује љубавно осећање за једну „метафизичку криву силу”. Није ли то алузија на познату Бошковићеву математичку кривуљу сила, од венецијанског издања *Теорије природне философије* (1763) познату као *curva Boscovichiana*?

Кључне речи: Ерос, философија, геометрија, поезија, мемоари.

1. ЕРОС И ИДЕЈЕ — *LIBIDO SCIENDI*

Ђакомо Казанова се за опис једног љубавног призора у првој књизи својих мемоара (Casanova: В.-Рl. 1960–1962), по праву личне воље, надахнуо философском синтагмом „криве линије сила” из *Теорије природне философије* свог прија-

* branko.aleksic@sfr.fr

теља, Руђера Бошковића. Руђер је успео да динамички континуитет у области промена сведе на линију сила – „на један једини принцип изведен [својим] логичким умовањем”, *reducantur ad principium unicum legitima ratiocinatione deductum* (Bošković: 1974). Бошковићево „начело” криве линије проистиче из његове опште физике, а није „метафизичко” у смислу у којем је Аристотел поставио и тражио онтолошки одговор о почетку ствари у природи (Аристотел: 1989). То је смисао у којем ће Никола Гучетић, ослањајући се на платонске дијалоге *Федар* и *Гозба*, али и на „хармонији бројева” које цитира по *Софисти*, објашњавати значење Еро-са који је „једино био прије каоса на свијету, и који је касније свео све ствари на битак – *il quale poi ha ridotto tutte le cose all'essere*” (Gučetić: 1558). Бошковићев однос према метафизици је двострук. С једне стране, он високо цени метафизичке замисли као услов научничке расправе. Предговор спеву земљака и пријатеља Бенка Стајковића „Философија преведена у стихове”, који приказује Њутново али и Бошковићево учење, наглашава такозване „метафизичке идеје”. Бошковић извештава о њима на почетку предговора првој Стајковићевој књизи, 1755 (стр. XII):

„Будући да Стај у последњој књизи [тј. у десетој књизи своје поеме *Recentioris* – прим. прев. Ивица Мартиновић] расправља и разјашњава моју теорију опће физике, тиском издану прије неколико година [тј. управо 1748. године], али још недостатно познату у јавности, процијенио сам да овдје на самом рубу, гдје је ријеч о метафизичким идејама, ваља марљиво изложити што год сама та моја теорија има навластито из метафизике [*hic in ipso limine, ubi de metaphysicis agitur ideis*], да не би, мада [је моја теорија] разложена на својему мјесту, [метафизичке идеје] одавле намакнуле не-разговјетност и забуну.”

Бошковић сматра тај предговор Стајковићевој поеми из 1755, за један од припремних радове своје *Теорије природне филозофије*, која ће бити објављена три године касније, 1758:

„Од онога што припада Бошковићу у сваком од ова три свеска могао би се направити прилични свезак. Само у До-

пунама првог Стајовог свеска налазимо 39 његових расправа о разним питањима која се тичу прије свега метафизике и механике¹.”

С друге стране, у италијанском писму Ђовану Стефану Контину од 20. јануара 1761, Бошковић показује свој укус за метазфизику, с посебном пажњом на језик, и подвлачи методу посматрања коју разликује од метафизике као спекулације. „Доиста, из феномена природе, а не из метафизичких спекулација, вриједно је извући опћените законе и принципе о којима речени феномени овисе”. Затим Бошковић додаје поводом свог боравка у Лондону:

*„... Le posso però dire, che tra quelli [Inglesi], che ho trattati, ho ben incontrati degli Eccellenti Geometri, Astronomi, Fisici Sperimentali; ma non ho incontrato alcuno, che mi abbia mostrato del gusto per una Metafisica di affilato discorso, e meditazione profonda sulli principi della Natura, sullo spazio, sul tempo, sulle leggi generali delle forze, e cose simili.”*² (D'Agostino, 1989: 1608).

Наслеђе на које се ослања *Теорија*, не може се изједначити са системима философа-метафизичара као Лајбниц. И сâм Бошковић критикује „Лајбницево настављање”, дакле хоће да се разликује од њих у питању конзистенције.

Код Казанове, који извештава о чињеници дубоко субјективног карактера као што је то љубавно осећање, метафизичка линија је „крива”, не као реторска фигура, него из емпиријске очигледности, јер ју је младић, у извештају о венецијанској љубавној епизоди из 1741. године, скренуо од једне везиље, Анђеле, према њене две пријатељице, две

¹ Bošković 1763: *Theoria*, in fine, "Catalogus operum P. Rogerii Josephi Boscovich S. J. impressorum usque ad initium anni 1763" – „Popis djela o. Rudjera Josipa Boškovića D. I. tiskanih do početka 1763. godine”; rubrika "Adnotationis in aliorum Opera" – „Pribilježbe u djelima drugih”; nepaginirano [str. 314].

² „Могу Вам међутим рећи, да сам међу оним [Енглезима], с којима сам имао додира, срео много изванредних геометра, астронома, експерименталних физичара, али никога ко би ми показао укус за метафизику изоштреног говора, и за дубоко размишљање о начелима природе, о простору, о времену, о општим законима силâ, и сличним стварима.” (Превод. Б. А.)

сестре Мартон. Као да је Ђакомо, теран силом Ероса, „скривео” у самоставаралачкој субјективности, преносећи своје занимање од личности неприступачне девојке, на њене две пријатељице. Да то скретање објасни кривом линијом сила као законом метафизике, идући од језика чулних података до њиховог философирајућег појма, Казанова је могао да се надахне шемом *“curva Boscovichiana”* у венецијанском издању Руђерове *Теорије философије*. Казанова артикулише своје чулно осећање преко философије – штавише, то мешање чулних и рационалних појмова, наводи да се његови извори траже у раној грчкој философији, насупрот стегама католичке цркве. Лојолин захтев: „приморати чулност да се послужи разумом”, или, речено појмовима Хегелове *Феноменологије духа* – Казанова се изражава насупрот верској свести која смера, у послушној служби, „укидању чулног знања” (Хегел, 1986: 313).

У целокупном Казановином занимању за подручје филозофије – од повесног самоосећања кроз парафразу, коментар и опонашање Платонових етичких дијалога, преко Епикурове расправе о божанствима (Aleksić: 2003), и преко Франциса Бекона који даје епоси појам мисаоног опита у филозофији и науци, до савременика као Д’Алембер (Aleksić: 2007), Руђер представља изузетан случај савременика и мислиоца с улогом да катализира један научни појам. Што се тиче граматичког критеријума, Казанова скоро увек утемељује аутобиографску паралелу или алузију на филозофе или научнике које је лично срео, у првом лицу јединине. „Опат Бошковић ми је рекао” – Казанова заснива својствен начин сведочења на непосредним чињеницама из својих сусрета. Тим сведочењем, он даје увид у духовну ситуацију 18. столећа. Казанова појам „метафизичке криве линије”, из своје осећајне еротске праксе са две сестре, преноси у књижевно штиво *Мемоара*, као накнадну пустоловину у тексту. У поглављу писаном између 1787. и 1798. година, две везиље назива Манон и Мартон.

Казанова је нередовно студирао правне хуманистичке науке на Падованском универзитету (1737–1739) и, као Ђамбатиста Вико, често употребљава правни речник. Али у

опису љубавног догађаја који нас овде занима, у мемоарима он се служи речником савремене филозофије, и то ни мање ни више него *Теоријом филозофије*. Једино у том случају са присуством мисли Руђера Бошковића, Казанова повезује нову научничку праксу са својом еротском, паганском праксом. Друга необичност је што та еротска пракса има древне изворе у учењу орфизма – као што то произлази на пример из епизоде са малим љубавним „демоном” у Тиволију, који спашава Казанову и његову даму Лукрецију. Уколико се космогонијски Ерос као мисао и мудрост сама, развио у духовном правцу орфизма између 7. и 5. века пре нове ере, историја идеје еротологије и еротолошких појмова: древни ватрени демон (индијски Агни, словенски Огањ – бог неба који сагорева душе), у извору је читаве митологије светлости и пролећне фигуре Ероса – животодарца, који се одуховљује у сажетој казановистичкој обнови. Да би се продрло до древних извора фигуре песника-љубавника и филозофа, треба прокрчити пут до сложеног пред логичког мишљења. У студији *Предилашонска Ерошологија* (1932), Аница Савић-Ребац даје унутрашњу, генетичку везу слојева Ероса: космогонијског, античког, платоновског – „јер у Атени Еурипида и Платона речено је да љубавник постаје и песник и филозоф, али и то да и песника и филозоф морају бити љубавници.” (Savić-Rebac, 1984: 25)

Постоји осведочени однос између теологијских спекулација о Еросу и љубавној лирици Грчке 6. века пре нове ере; Еурипид је утицао на мисли Платона о Еросу. Аница Савић-Ребац историјски, синтетично, поставља прави проблем: „пројектовање Ероса из космоса и психе у само трансцендентно божанство” (Savić-Rebac, 1984: 23–33). Аница Савић-Ребац доводи у везу светлосне и љубавне чиниоце мита о Афродити и Еросу. Стваралац облика и васпитач духова, Ерос је „мислен” (Savić-Rebac, 1984: 40). Као мислено начело у стварању, Ерос је грчка творевина, по свој прилици пелазгијског и трачког порекла.

Аристотел је први навео фрагмент о Еросу (Мет. А 984б 20–30), цитирајући Хесиодову *Теогонију* (В, 166 и даље). Науку, хипостазу Ероса, делатни древни теспијски химерос

логос, налази се последњи пут код Цицерона као усвојени мит (*De Natura deorum* – „О природи богова”, III 23, 60: плоносни демон). Ерсова мајка, као светлосна (месечна) богиња Афродита, заменила је божанства љубави источњачког порекла. Аница Савић-Ребац је имала смелости да оцрта „пут Ероса од Атике до Тоскане”, његово разнородну улогу у филозофској спекулацији све до песника слатког новог стила – *dolce stile nuovo* (Savić-Rebac: 1984, 19–20; 24). После 15. и 16. века, грчку Афродиту ће заменити римска Венера. Пјетро Аретино је мајстор *Блудних сонета* (*Sonnetti lusuriosi*, Венеција, 1527, са гравирама према сликама Ђулија Романа), затим „Умовања у дијалозима” или „шест дана”, у дијалозима о сексуалном васпитању, *Raggionamenti*, 1534–1536.

То наслеђе префињене насладе Ђулио Романо предаје од Родитељке Венере Ботичелију, који слика *Пролеће са Зефиром* и златокосом витком Венером. У Дубровнику, *Дијалог о љубави* у Платоновом духу (1581), од Николе Витовог Гучетића, дубровачког вртлара лепоте, изгледа да се одупире искушењу древног Ероса у менама хришћанског морала.

Никола Гучетић наводи оглед Марсела Фићина о Платоновој *Гозби или о љубави*, да би објаснио зашто платоничарски мислиоци демоне љубави називају Венериним демонима (*i demoni, chiamati appresso i Platonici Venerei*). Та чињеница дозвољава Гучетићу да утемељи дар љубави у памети (*l'infonde nell'intelligenza*), у памети, каже још он, „која покреће сферу Венере” (Гучетић : 1991, стр. 172/173)!

Решење енигме потискивања чулности у мишљењу, не зауставља се на запажању да Платонове Идеје имају естетички карактер, ни да су Платонове идеје „пластичне”. Тек увиђање древне везе ероса и мишљења, то јест повратак ка изворном смислу ероса, објашњава нову боју коју су „Ерос и лепота” добили у Платиновим *Енеадама*. У том дијапазону, Аница Савић-Ребац може да се оправдано врати „чулној природи и концепцији Ероса” у *Тимају* (Аница Савић-Ребац, 1984: 141), да повеже занос као „еротски (то јест филозофски)”, наравно, којем води „еротско-филозофска екстаза” (Аница Савић-Ребац, 1984: 144).

Ако је Руђер са своје стране, у свом духовном животу „подражавао” Исуса-Христа, као што Лојолине духовне веж-

бе препоручују члановима Исусовачког реда, да ли је он био окренут само смрти, или и Божанској Љубави (данас и овде, сада)? Да је еротски нихилизам мале шпанске паланке могао да се прошири Европом као ватрена грозница, доказује да тело мистичара гори и говори!

Осамнаест век се односи према еротици у библијском наслеђу са иронијом која се огледа у Мирабоовој *Библион Ерошikon*, наводно издате „У Риму, из Ватиканске књижаре (Mirabeau: 1984), као и у анегдоти из живота Маркиза де Сада: од затвора до затвора у Вансену, Шрентону и Бастиљи, Де Сад преноси из ћелије у ћелију своју фотељу, делом из доба Луја XIII, са наслоном прекривеним таписеријом са мотивом Сузане и стараца.

2. RATIO STUDIORUM

Замисао присвајања разума је својствена слободоумном мислиоцу у 18. веку (израз „либертинац” потиче од ослобођених робова), мада њени корени сежу у средњовековно раздобље, када Данте постаје „мајстор” раван свом учитељу, Вергилију, и ослобођен водича, запућује се сâм у земаљски рај (*Чисћилиише*, 27). Као што у сензуалистичкој философији Кондијака спољни живот једне статуе постаје живот за њу, људски разум напредује на путу да постане разум за човека. Кондијакова чулна статуа одговара Казановиној фигури мишљења ероса: љубав као откриће, самосазнавање егзистенције – живот, и постојање, блиско повезани са филозофијом која се обично посматра као преозбиљна за слободара, одвојена од сладострасног живота. Слободоумни мислилац, и љубавни сладострасник као што је Казанова, има потребу за филозофијом. Ту везу може да илуструје, поткрепи, у логичном смислу „покаже”, непосредна веза Казанове са личношћу и идејама философа – научника, астронома и математичара, Руђера Бошковића.

С једне стране, световни Казанова, водећи се ирационалношћу нагона и езотеријских наука, због неукротиве еротске природе напушта краткотрајну свештеничку карије-

ру. С друге, језуитски „отац” Руђер Бошковић, Revendissimus Pater Societatis Jesu, постаје овештали симбол високе културе рационализма. Приближити ова два наоко супротна појма, не може проћи без својеврсног „преступа”. Али сâма та очигледност је управо мотор нашег занимања (inter-есовање) за иненађујући сусрет Казанове и Бошковића; наш ratio studiorum. Претпоставите да једино преступ – прекорачивање граница очекиваног – може произвести нова открића.

Епистоларни документи сачувани у Казановиним архивима, сведоче о трајном пријатељству Дубровчанина и Венецијанца. У писму Дела Лени из 1783, у којем Казанова описује како је на одласку у изгнанство из Венеције, походио Бошковића у Басану за последње збогом (Casanova : 1930). У једном другом писму, упућеном венецијанском племићу Колалту 1790, Казанова протестује против Мирабоовог вајно негативног мишљења о „нашем чувеном опату Бошковићу” – *notre illustre abbé Boscovich*. Казанова поставља ту замерку ни мање ни више него три пута: у једном писму и два драмска текста – у годинама 1791–1792.

У ствари, сусрет са Бошковићем, 1781. године, импресионирао је грофа Оноре-Габријела Мирабоа; у предговору за дело *Ероџика Библион* он је можда искористио неколико Руђерових замисли за текст „Анагогије”. Да ли је ту било једне или две Руђерове замисли? *Ероџика Библион* је на првом месту слободњачки смело и забавно разматрање сексуалности са сврхом да се покаже да стародревна сексуалност нема шта да завиди моралу у 18. веку. Многи су говорили о „срамном производу” (Loménie, у 19. веку) или су се ишчуђавали „како замислити да је трибун Револуције могао да себи дозволи таква преклапања” (Молино, у 20. веку). Дакле, моћи замислити „преступ” Мирабоа, значи моћи замислити да као што Волтер за своје антиклерикалне текстове искоришћава једну *Instruction du gardien des Capucins de Raguse à Frère Pediculoso*, Руђер Бошковић такође може да се појави у Мирабоовој фантазији као онирични истраживач космоса назван „Цереми Шакерли” (Mirabeau 1984: 462). Предговор за *Библион Ероџикон* („Anagogie”) излаже можда комадић

Бошковићеве утопије о постојању других светова под измишљеним именом једног Енглеза – „Jérémie Shackerley”. Мирабо, мајстор књижевног пастиша, црпи изворе свог надахнућа код других стваралаца – он је као „паон” (а не сврака) који се кити туђим перјем, одговара му Софија де Моније новембра 1780. У видовитом огледу, Давид Г. Планк је изнео претпоставку о том изненађујућем Бошковићевом надахнућу, којег је Мирабо „зграбио за оковратник, и осмелио се у астрономију”. Писмо маркиза Виктора де Рикетија Мирабо свом брату, 28. јула 1781, говори речито о ентузијазму сина при сусрету са Руђером Бошковићем.

У том документарном низу, текстови епистемолошке природе из два предговора *Icosameron*, из *Критичкој оіледа*, и *Решења удвајање коцке*, написаних такође на француском, занимају нас утолико више што се за пријатељство Бошковића и Казанове досад знало пре свега на основу једног јединог Казановиног сачуваног писма Руђеру, за које се верује да је приближно из 1770. године (објављено по први пут у Паризу 1926). Писмо је од посебног интереса за нове теорије рачуна вероватноће – које је Блез Паскал подстакао проналаском машине за рачунање у 17. столећу. Казанова се писмом обратио „опату Бошковићу” за стручно мишљење о сразмери у којој парни и непарни бројеви излазе у игри на срећу.

Против поједностављивања Казановине фигуре, Предраг Матвејевић пише 1969: „Мало тко зна, на примјер, да је овај саговорник Волтера, Катарине Друге, Фридрика Другог (пруског) и многих других суверена, кнежева, писаца, умјетника и учењака диљем Европе био у преписци и с нашим Руђером Бошковићем” (Матвејевић, у меморима Казанове, 1969, књ. V, 367). Казановино писмо из 1770, вреди, дакле, да га прокоментаришемо.

Сматрамо да израз „наш чувени опат” није покушај националног „присвајања” Бошковића од стране Италијана Казанове, него потврда чињеничног стања, с обзиром да је Бошковић провео велики део свог живота, и објавио велики број књига у Италији. Сâм Бошковић изгледа прихвата културни критеријум за националну интеграцију у Италији, 1770, кад се у једном писму брату жали да га Италијани нису

још увек увели у антологијске и критичке прегледе научника – као да би тај културни услов био довољан за испуњење његовог осећања националне припадности. У том смислу, ствар је завршена после Бошковићеве смрти у Италији, и Казановино „присвајање” треба схватити у тој културно-историјској, а не ирендистичкој, перспективи.

Иако се израз *nostre illustre abbé Boscovich*, у писму из 1790, подразумева: „наш, италијански”, он се ипак са формалне стране супротставља чињеници да је Бошковић примио француско држаљанство од краља Луја XV. Руђер то каже непосредно у посвети краљу-наследнику, Лују XVI, у књизи из 1785: „les lettres de naturalité” (Руђер пише: „naturalité” уместо: *naturalisation*). Казанова очигледно алутира на последње године Бошковићевог живота у Италији – сабрана дела у Басану, и смрт у Милану. После Револуције 1789, Мирабо се јавља као експонент француских критичара, на првом месту Лагранжа и Д’Аламбера. Овај последњи је, стицајем прилика, познавао Казанову, али као анти-клерикалан мислилац није могао да симпатише језуиту Бошковића; и обратно. У париском писму од 11. фебруара 1760, Бошковић се жали свом брату на „неверништво” које Д’Аламбер отворено испољава: „È uomo di grande spirito, ed è un peccato, che puzzi tanto in materia de Religione.”³

Руђер Бошковић пише свом брату на италијанском, али сестри пише на „словинском”, како каже. Поникао из породице пореклом из Херцеговине – његов отац, Никола Бошковић, се оженио једном Талијанком у Дубровнику –, сам Руђер се представљао у свету као Далматинац и грађанин из Дубровника, слободног града-Републике. У француском преводу свог *Астрономичарској њушовања*, 1770, Бошковић је додао дугачку белешку у којој одговорио д’Алемберту да он није Италијан, иако „vu le long séjour qu’il a fait en Italie depuis sa première jeunesse, on peut en quelque sorte le dire Italien.”⁴

³ [Даламбер] „је човек великог духа, и грех је што толико лудује по питању вере...” (Превод. Б. А.)

⁴ „с обзиром на дуги боравак у Италији од своје прве младости, може се рећи да је у неку врсту Италијан.” (Превод. Б. А.)

У својим архивама, Казанова је такође сачувао дугу – досад необјављену – фантастичну поему *Sopra la parussa usata in Londra dal S. Rugiero Boscowich* („О излизаној перуци г. Руђер а Бошковића у Лондону”, 1762), коју је написао италијански језуита, историчар и сатирични песник Ђулио Чесаре Кордара (Giulio Cesare Cordara 1704–1785). Додајмо да су Казанова и Бошковић, обојица били писци добрих стихова како на италијанском тако на латинском језику, у традицији Хорација. Такође су обојица били, као и Кордара, чланови римског песничког удружења Аркадија. Један од преводилаца Кордариних песама, био је нико други него Рајмондо Кунић, дубровачки хуманиста, такодје припадник језуитског реда, рођен 1719, а стекао славу као преводилац Хомерове *Илијаде* на латински 1776. године.

Из Архива језуита у Шантијуу, Џон Папас је објавио дугачку поему на латинском коју је Бошковић, директор Оптике француске морнарице, са седиштем у Паризу, упутио свом претпостављеном, Андре Сартину, министру морнарице (Раррас: 1991). Претходно, Сартин је заузимао положај главног инспектора полиције Париза, и надгледао је Казанову (као и маркиза Де Сада). У афери побачаја Ђустинијане Вејн (госпођица названа Х. Ц. В. у *Мемоарима*), Казанова је помогао својој пријатељици и љубавници да нађе бабицу за побачај. Последица: Сартин је затворио Казанову скоро недељу дана у Тврђаву Евек, 25. августа 1759. Касније, под именом грофице Розенберг, Ђустинијана ће се настанити неко време на граници Словеније и објавиће приче под насловом *Морлаци*, у којима користи „своје разговоре са Словенима из блиских области” (Wynne-Orsini: 1788). Посебно је занимљива *Песма Тешимира и Вукосаве*, кћерке которског бана. Ђустинијана даје жени хрватског краља средишњу улога, која нема ништа заједничко са улогом коју Вукосава има у оригиналном тексту Качића-Миошића о феудалној борби за власт између краља и његових поданика (Larry: 2001).

Не треба мислити да, за разлику од Казанове, Бошковићев класичарски укус у поезији, спречава његово занимање за интимни жанр еротске литературе. У Бошковићеву биографију се прикрада успутно изнесено тврђење да је он

„с једне стране, попут Хорација, стиховима знао изразити најапстрактније научне теорије, а, с друге, као човек, знао је стиховима изразити своје ‘јаке еротичке тенденције’” (Стипанић: 1984: 122). Језик биографије пропитује ситуацију Бошковића као песника научних теорија: ако он као научник није „човек”, шта је друго – „мутант”, како га замишља француски часопис *Планета* (Bergier, 1965: 37), или научник са мозгом робота, како себе замишља математичар Гедел (Kurt Gödel, 1906–1979), у 20. веку (Cassou-Noguès: 2007)? Кад Ниче тврди да је Бошковић ослободио науку свих чула, не би ли то било такође отуђење човечанске природе? Јер, у фрагменту *Воље за моћ* из зиме 1884, Ниче у некој врсти бунила научног позитивизма, пише :

„ја прилазим механицистичком покрету (који доводи све проблеме морала и естетике до проблема физиологије, ове до хемијских проблема, и најзад до механичких проблема), али са том разликом што ја не верујем у ‘материју’ и што Бошковића сматрам за једну од великих прекретница у мисли, као Коперника.” (Nietzsche : изд. Kröner xiv, 2. део § 215).

Андрија Б. К. Стојковић с правом исправља историјски искривљену перспективу: ”Није тачна оцена Ф. Ничеа по којој је Бошковић задао смртни ударац ‘материјалистичкој атомистици’ (die materialische Atomistik) тиме што је одбацио веровање у ‘твар, у материју’ као грудвицу (dem Glauben an den Stoff, an die Materie, an das Erdenrest- und Klümpchen-Atom). Бошковић је у ствари одбацио вековима владајуће гледиште о недељивом тварном атому и схватио га као центар силе, чиме није пао у спиритуализацију, већ је напротив његов атом материјалан.” (Стојковић: 1989: 1592).

У сваком случају, разумемо двосмислену тврдњу и мислиоца Ничеа и научника Ернеста Стипанића. Овај последњи је хтео да каже, да захваљујући поезији, „интимни”, то јест духовит и осећајни део Бошковићевог људског бића, није остао запостављен (Стипанић: 1984). Еротизам подразумева везу ероса са језиком, и представља један од најинтимнијих видова људског бића, или интегралног, а не ампутираног „човека” о којем би философ или научник говорили са снеби-

вањем. У Бошковићевом случају, егзистенцијална напетост резултира, према анализи Марка Ристића, „између његовог исусовачког завета, с једне стране, и његовог световног живота и (још више) његове преобилности темпераментног и више но интегралног човека, с друге стране.” (Ристић: 1981: 120). Еротски прохтеви, то јест „јаке еротичке тенденције” –, ова последња реч је варваризам и ми бисмо је радо заменили нашом речју: *наѿон* –, могу бити сублимисани у поезији. Сâм Бошковић је био свестан везе између научничке и духовите песничке маште: „Познам ја сама себе, моја машта је жива и да нисам такав не бих био ни онај гометар ни онај пјесник за којег ме бар држе”. (Цит. Dadić: *Rudjer Bošković*, 1987).

Са Казановине тачке гледишта, особеност духовитости није неприродна за једног геометра Руђеровог кова. Аутор *Теорије ѿприродне филозофије* даје темеље размишљању о топологија генија. Казанова прецизира у свом огледу *Удвајање коцке*:

„Геометрија је умна наука, и геометар је најученији од свих људи, ако изузмемо онога који би поред тога познавао и сву природну историју. Генију геометра нема граница. Познавалац састојака материје, и сигуран у своја мерења, његово умовање је стално показивање истине. (...) Уколико му израз духовит човек не одговара, шта је то дакле један геометар, и шта духовит човек? Једно не искључује друго, али разлика мора да је доста велика, јер се сматра да дајемо велики комплимент геометру кад кажемо за њега да има пуно духа, и чак пуно укуса, и кад се чудимо што се Г. Фонтанел бавио математиком, што је Паскал блистао у два жанра, као опат Бошковић, који је оставио песме на латинском.” (Casanova, 1790: 61).

У поеми *О ѿморчини Сунца и Мјесеца*, на латинском, у Лондону 1760. године, о становницима планете Земље прикљештеним између погубних утицаја две планете – Венере, назване по лепој богињи љубави, и Марса, по богу рата али „обесном” у прељубничкој пустоловини –, Руђер Бошковић каже:

„Природа је поставила Земљу У положај злокобан и страшан, Да у трку Венери и Марс среће. Кад лепота једне и

обесност другог Трују људ'ма све изворе среће." (Цит. Dadić: *Rudjer Bošković*, 1987).

Човек од коже и мяса трпи свој „злокобан и страшан” положај, раздиран између порива сталних нагона љубавне страсти, и нестабилних друштвених или религозних норми. У својој библиографији (*Theoria, in fine*) Бошковић наводи да се искушао у поетској врсти која се у Италији назива *cantatine* – једна таква мала арија, „је тискана у Витербу 1750. у част Похођења Бл. Дјевице Марије...”, и он предлаже да би те ариетте које су „профаног карактера, требало претворити [*transferende*] у пјесме побожног карактера и међусобно их повезати, али да музика остане иста”. (Bošković, 1763: 318)

Другом приликом, Бошковић игра своју поетску карту с аргументом да су младост и љубавна страст временски пролазне и краткотрајне. Он наговештава чулност преко заводничког чина старијег сексуалног партнера, једне искусне жене, која распушта своју дугу косу. Веран свом астрономском позиву, Бошковић прави истанчану алузију на Беатрисину косу која се према предању расипа васионом:

„Жури дјечаче, подигни госпођи расуту косу. Ено јој пада: већ њом прашину мете, по тлу. Међу небеским кометама о, нема баш такве, којој тако је дугачак прам, као што је њена влас.” (Цит. Dadić: *Rudjer Bošković*, 1987).

Казанова је такође написао песму о коси Беатриче; и он и Бошковић су познаваоци митологије коју довитљиво мешају са љубавним фигурама. Бошковић потврђује ту методу у једној здравици у част три нимфе, коју ћемо још цитирати. Руђер Бошковић, као посетиоца питорескног врта “*Moulin-Joly*” (Лепи врт), којег је сликар Клод-Анри Ватле (*Claude-Henri Watelet*, 1718–1786), узгајао у Коломбеу?

Наша претпоставка је дакле да је Бошковићево философско учења о сила)ма природе могло оставити траг у Казановиној *Historie de ma vie jusqu'à l'an 1794*. („Повест о мом животу до године 1794”). Отац Жакје, независно од писма из 1770. са питањем о теорији парних и непарних бројева, једва да је поменут у контексту Мемоара. Уосталом, Казанова

оријентише 2. поглавље из 12. књиге својих мемоара, према женској чељади:

“...et le père Jacquier, minime de la Trinité de’ Monti, fameux savant astronome. J’ai vu au-dedans des très jolies filles.”⁵, etc. (Casanova : B.-Pl. 1962, књ. 12, стр. 21)

Одајмо тим више признање Марији-Франсоа Луни и Хелмуту Вацлавику, који су обратили пажњу на пријатељску везу Казанове са Бошковићем. У огледу о Казанови и опату Дела Лени, Вацлавик је у два маха поменуо Бошковића (Watzlawick: 1979). У огледу *Казанова мемориалиста*, Луна је приметила да се Казанови „свиђало да, са извесним од својих учених дописника, расправља питања о књижевности или математици, на пример са Симоном Стратиком, калуђерима Жакијеом и Ле Суром, или са језуитом Бошковићем, којем је поднео проблеме вероватноће у игри на срећу, као и касније са грофом Махимилијаном Ламбергом” (Луна, 1998: 36).

Казановине епистоларне везе као она са Симоном Стратиком (по пореклу: Стратић, из Задра), остају у строго приватном оквиру, за разлику од његових опасних веза са пустоловима као што су били Тома Мединић – у Италији познат као комте Томазо Медини или Медин (види: Molmenti, 1910; Medin A., 1910) – велики коцкар, али којег Казанова у својим мемоарима цени пре свега због италијанског превода Волтерове поеме *Хенриаде*, и поготово веза са двојицом браћом црногорског порекла, Премиславом и Стјепаном Зановић, земљацима из Млетака, у чијим преварантским аферама Казанова учествује у Болоњи (види: Алексић: 2001), и о којима он објављује две политичке брошуре у Бечу (Casanova : 1784–85), затим говори о њима у својим Мемоарима. Осим тога, у свом утопијском роману, Казанова помиње „грофа Д’Екемберга, гувернера Хрватске” – le comte d’Eckemberg gouverneur de la Croatie” (*Icosameron* књ. 5: 346).

⁵ („и отац Жакје, миним из Тринитје де’ Монти, чувени научник астроном. Видео сам унутра веома лепе девојке”, итд.) (Превод. Б. А.) Франсоа Жакје и Ле Сур су Руђерови сарадници на поправци базилике Св. Петра (Catalogus in *Theoria* 1763: 315).

Али, пишући о оцу Бошковићу, Казанова не прекорачује границе научног стила, ни доброг укуса, можда једноставно у недостатку прилике да га помене у опису неке непосредне љубавне пустоловине.

3. Од Дубровника, Венеције и Падове, преко Аркадије и Лондона, до Париза и Басана

Низ биографских упоредних података предочава географску, историјску и духовну присност две личности, Ђакома и Руђера. Руђер Бошковић, рођен 18. маја 1711. у Дубровнику, старији је од Ђакома Казанове за четрнаест година. После школовања у Исусовачком колегијуму (следећи „сигурни курсус“), Дубровчани шаљу младог Руђера у Рим. То је припрема за приступање језуитском реду. Он изучава науке у исусовачком заводу Collegium Romanum, у духу аристотелизма и сколастике, године 1725. Гроф Чезаре Бекарија (са чијим оцем је Руђер у преписци), описује своје васпитање у језуитском колежу за младе племиће у Парми, од 1747. до 1755, као „осам година фанатичног и слугарског васпитавања“... 1725. је истовремено година рођења Казанове, у Венецији, као и пустолова и песника Томе Мединића, у каштелу Ласта близу Будве.

Ђакомо је ванбрачни син племића Гриманија, власника позоришта Сан Самуеле, у којем игра лепа и млада Занета Казанова; њен супруг Гетано Казанова, признаје дете као своје. Тако ће бити и са двојицом Ђакомове млађе браће – Франческо и Ђамбатиста – обојица будући велики сликари – такође су посвојени. Четврти (полу-)брат постаје свештеник. Породица Казанова има једну ћерку, која ће постати глумица као мајка Занета.

Михаел Гримани, прави – али одсутни – отац Ђакома Казанове, је пореклом из чувене породице Марина Гриманија. На његовом двору је почео сликарски рад Јулије Ковић звани Ђулио Кловио, рођен у малом граду Грижане 1498, од оца Македонца, носиоца идеја антике. Ђакомо расте без правог оца – и према томе без Бога-оца; његов пубертет га доводи

у сукоб са породицом и законима Венецијанске Републике. Он запушта школовање у Падови (1737–1739), дефинитивно прекинуто смрћу његове вољене баке и старатељке. Казановини тутори, логично, на челу са једним Гриманијем, свештеником и Михаеловим братом, по повратку у Венецију, октобра 1749, дају му за наставника, као неку врсту припреме за поправни испит, једног Словена, старог свештеника званог Biagio Schiavo (Бјађо Скјаво) – „да ме научи исправном италијанском језику, нарочито језику поезије, за који сам имао изразиту наклоност” (Казанова 1969: I). Рођен 1676, на правном подручју Есте, Бјађо је изучио књижевност, философију и закон у Венецији, и тих година је поучавао младе венецијанске племиће. *Dictionnaire biographique* (Paris, 1834: IV, 227), каже да је Бјађо „умро 1750. године” – дакле мање од деценије после лекција које је давао младом Казанови. Немачки казановиста Густав Гуџиц (1874–1964) наводи да је Бјађо написао „известан број песама и огледа.” (Casanova, 1924: књ. I, 300).

Казановино освајање „чистог италијанског језика” тек накнадно, по повратку са студија у домовину – уз помоћ једног свештеника словенског порекла – наводи на смешак. Јер Казанова је између 1737. и 1739. студирао права у Падови, на древном Универзитету на којем је Коперник 1501. године постао доктор медицине, предавао математику и астрономију, и то по Птолемејевом учењу! Али да студирање права на Падованском универзитету само по себи не гарантује ни познавање чистог италијанског, ни напредно мишљење о сексуалности, доказује пример хрватског песника Ивана Иванишевића, родом из Постира на острву Брач (1608). Живо заинтересован за расправе италијанских књижевника у корист жена и против њих, Иванишевић се определио за табор непријатеља женског рода. Чланак о Иванишевићу у *Енциклопедији о сексуалности* каже: „По повратку у домовину, написао је збирку лирских песама под називом Кита цвитја разликова (1642) у којој даје одушка агресивности према жени. На крају се Иванишевић извињава само зато што се вероватно сам уплашио жучи коју је сасуо на женски род.” (*Nauka o spolnosti* 1971: 135).

Рад Луиђи Бакола на биографији Казанове, студија Тома Вителија *Казанова и Гасенди* (у часопису *Casanova Gleanings*, Ница, 1980); као и оглед Марије-Франсоаз Луне *Казанова и његови бојови* (у часопису *Европа*, 1987), непосредно се баве Казановиним материјализмом, и смештају време његових студија права у Падови као продор у пост-аристотеловску традицију Помпонација и његових настављача на Падованском универзитету (Забарела, Кремонини, Ванини).

Млади Ђакомо Казанова пркоси претњама падованских наставника да ће завршити у паклу уколико одбаци веровање у стари Птоломејев космолошки систем по којем је Земља у центру васељене. Ватикан је ставио на индекс забрањених дела *De revolutionibus orbium caelestium* „О кретањима небеских светова“, у којем је Никола Коперник (1473–1543) изнео учење о хелиоцентричном систему. Бошковићу ће бити потребна сва дипломатска вештина да научно прихвати коперниканску парадигму, а да се не замери свештеничком реду! Притисак хришћанске догме којем је Бошковић подвргнут у Риму, диктира му да у своју философију уведе једно наднаравно биће – и то упркос негативне евиденције закона физике и кризе језика. Бошковић то чини на најконвенционалнији начин – „затим говорим о Богу доказујући његову опстојност бројним доказима који стоје у вези с мојом теоријом“ (Bošković, 1763: xxxvii), уверава он на прагу *Теорије природне философије*. Како спасити своју душу од претње тог протухеленског, схоластичког неба које се надвија над куполом Св. Петра? Руђер Бошковић се одаје пре свега науци – као Марин Геталдић (1568–1626), математичар и физичар, конструктор параболичног огледала и коничних леђа. Папа Бенедикт XIV (1740–1758), назван папа Просвећености, познавалац филозофије и наука (био је читалац Њутна), оснивач Хришћанског музеја Ватикана, поручује од Бошковића, и друга два француска професора математике, Ле Суроа и Жакијера, да реше проблем пукотина и чврстоће апсида на базилици Светог Петра у Риму.

Двадесеттрогодишњи Казанова расправља са једним учитељем италијанског језика у Парми, 1748, да помогне Казановиној љубавници, францускињи Хенријети:

„Он ме је терао на смех, рекавши како хришћанин може да прихвати Коперников систем само као учену претпоставку. Одговорио сам му да тај систем може да буде само Божји, пошто је то систем природе, и да Свето Писмо није књига из које би хришћани могли научити физику.” (Казанова 1970: II, 119).

За читаоца који не заборавља филозофирање Хенријете о непролазности праве љубави, биће занимљиво да упореди значај који Коперник, Џон Лок и Њутн имају у првој половини 18. столећа за слободу мишљења жена. На улазу у *Дијалоі о лејоіи* Никола Гучетић је мислио да мора да се извини „што у тако сачињене платоничке дијалоге, каже он, уводим двије жене”! Али кад маркиза Емили де Шатле проводи своје време капајући над Њутновим *Принципима*, њен млади љубавник Сен-Ламбер налази извињење да – протестује. Наравно, једном љубавнику није лако имати за „ривала” једног Њутна (често сам мислио такође о проблему девојака или жена преводилаца). Маркиза га смирује, уверавајући да она не воли Њутна, него њега, Сен-Ламбера, и да не пише ниједан ред о Њутну а да не мисли на њега, Сен-Ламбера. „Не пребацујте ми Њутна, то је све што ми остаје”; јун 1748 (Emilie de Châtelet: 1997). Затруднела у старости преко 40 година, Емили де Шатле ће умрети неколико дана после порођаја, септембра 1749. Волтер ласкаво пише краљу Фридриху Другом: „Изгубио сам једног пријатеља од преко 25 година, великог човека који је имао само једну ману – да буде жена, и коју цео Париз жали и поштује.” (Emilie de Châtelet: 1997). Питамо се зашто је то мана бити женског пола – осим у очима пруског краља, који је више волео мушки пол него женски. Нискост писма од септембра 1749. не искупљује Волтеров предговор у издању француског превода Њутнових *Principia* које је припремио у спомен на пријатељицу маркизу (Newton: 1756).

Волтер и његова пријатељица маркиза Де Шатле су упутили два писма Бошковићу 1746, занимајући се за његова дела. У својим архивима, маркиза Де Шатле је сачувала Бошковићеву тезу из 1742, *De annuis stellarum fiharum aberrationibus* – „Годишња одступања непокретних звезда”.

Октобра месеца 2012, на јавној продаји тих архива код Кристија у Паризу, изронила је омотница – досије који је маркиза Де Шатле саставила преводећи на француски језик Њутнов оглед *Систем свећа*, на којем је записала: “Commentaire”, и у којем је похранила Бошковићеву публикацију.

Ако се треба чудити Д’Алемберовом непријатељству према Бошковићу, констатујемо да је Руђеров свештенички позив претекст за супарништво које избија и у погледу његових „либертинских” ставова према нежном полу:

« ...nous avons ici le jésuite Boscovich, qui, à force de parler aux femmes de la cour les belles choses qu’il a faites, et que nous ignorons tous deux, s’est déjà fait donner 8000 livres de pension, en attendant mieux, pour avoir, dit-il, une carrosse dont il ne saurait se passer. Il prétend, de plus, forcer la porte de l’Académie et s’y faire recevoir incessamment, quoiqu’il n’y ait pas même de place vacante; c’est ce qu’il faudra voir. »⁶ (Pappas, 1988 : 135–136).

Libido sciendi не сликује увек са потиснутим еросом код истраживача и научника. У предговору роману *Icosameron*, за лозинку свог слободумља Казанова, слободни мислилац исалострасник, преузима Хорацијеву препоруку: *sapere aude* – „дрзни се знати”.

Дакле, Казанова се опредељује за нововековну експерименталну философију. Писмо Руђеру Бошковићу о проблему математичке вероватноће, наводи једно од ретких непосредних сећања са тих студија – учење маркиза Поленија, наставника на падованском Универзитету, о већој вероватноћи да у игри на срећу дође непарни него парни број. По повратку са падованских студија, Ђакомо похађа слободумни салон венецијанског сенатора Малипијера, где се воде практичне расправе о атомизму и механизму Пјера Гасендија (Pierre Gassendi, 1592–1655), француског математича-

6 „...овде је језуита Бошковић, који је, захваљујући својим разговорима са женама на двору о лепим стварима које је постигао, а о којима нас двојица [Д’Алембер и Лагранж] не знамо, већ успео да добије 8000 ливри ренте, очекујући још боље, да би добио на употребу кочије, како каже, без којих не може. Он намерава, штавише, да силом уђе на врата Академије и да га убрзо приме, мада нема слободног места; то треба још видети.” (Превод. Б. А.)

ра и философа, противника аристотеловске перипатетичне природне философије као и оне субјективистичке, Декартове. Према Гасендијевој замерци Метафизичким медитацијама : *ambulo ego sum* ; шетам се, дакле постојим. Гасендијева париска предавања, у којима је рехабилитовао проказано Епикурово сензуалистичко философско учење, похађао је неко време, такође у доба своје младости, Молијер, који ће као и Лафонтен бити ближи Гасендију него Декарту. Наклоност ка епикурејству може бити одгонетка степенице на којој је дом великодостојника Алвизе-Гашпаро Малипијеро (Alvise-Gasparo Malipiero, 1664–1741) усмеравао осамнаестогодишњег Казанову.

4. Бошковић уз *НОВИ ОРГАНОН*

На путовању у Цариград у сврху да проучи прелаз планете Венере испред Сунца, лета 1761, Бошковић, подстакнут археолошким занимањем и загонетком хомерског „питања”, истовремено истражује рушевине Троје (Bošković, 1951). Бошковић је већ објавио своје прве расправе из подручја математике, физике, астрономије и у вези с Њутновом теоријом опште гравитације, и 1740. преузео да подучава математику на Римском колегију. На језуитским лицејима у Дубровнику и Риму се предаје у аристотеловском и схоластичком духу. Доситеј Обрадовић, у опису свог путовања у Загреб 1760, каже да син његових домаћна, Антун, „при језуитам слушааше философију” и да се „граматике ту штампају изјашњенијем дијалекта хорватскога”. (Обрадовић, 1975: 150).

Бошковић се насупрот традиционалистичким методама језуитске школе, пробио до своје личне теорије природне философије. Он подвлачи на више наврата:

- “nostra theoria” – „наша теорија”,
- “theoria nostra universa” – “наша универзална теорија”,
- најзад: *theoria nostra quaedam virium in Natura existentium* – „наша теорија о силама које постоје у природи”.

Сврха те теорије је да ојача појам силе чија је средиште у атому. Бошковић ради у сагласности са Њутновом теоријом, а напротив Галилеја, који је побијао тај појам силе.

Поводом потписника у дозволи за штампање *Теорије* у Венецији, код Ђамбатисте Ремондинија, занима нас откриће: Казанова је познавао лично једног од њих, Алвизе Моченига, и породицу другог, Пјетра Долфина! Одобрење за штампање гласи: "Noi reformatory deplo Studio di Padova"; подсетимо да Венеција у 18. веку још није имала сопствени Универзитет, и да су њени ђаци – као Ђакомо – ишли на школовање у Падову. Због тога реформатори одобравају „Ђамбатисти Ремондинију, млетачком тискару, да [Бошковићево дело] може тискати држећи се правила за тискане ствари, [и да] излаже обичне примјерке у јавним књижарама Венеције и Падове". (Bošković, 1763 : XL). Први од потписаних прокуратора и реформатора, „Ђо[вани] Емо", није поменут у Казановиним мемоарима. Породица секретара реформатора, Ђованија Пјетра Долфина, има у претцима хуманисту којег Казанова спомиње са дивљењем у делцу *De anedotti venziani* (1782). Његов наследник у 18. веку, Андреа Долфин, биће амбасадор Венецијанске Републике у Паризу, затим у Бечу, после Казановиног послодавца Себастијана Фоскаринија (1786–1792). Из породице Долфин, Казанова лично познаје Катерину Долфин (1736–1793), песникињу удружења „Аркадија" (под именом Дорина Нонакринија), о којој ће писати у мемоарима. О другом реформатору, који потписује: „З. Алвизе Мочениго", знамо више: реч је о венецијанском дужду из чувене породице Мочениго. Алвизе IV Мочениго (1701–1778), у својству амбасадора Венецијанске Републике, је стигао у Рим 10. 11. 1760, и боравио до 17. 10. 1761. Најавио је Казановину аудијенцију папи Клементу XIII (1759–1769). Млади Казанова, секретар кардинала Аквавиве у Риму, је био на путу да напусти свештеничко звање. Што се тиче папе Клемента XIII, он је можда био „папа научника" – "le pape des savants", како га је назвао Монтескје. Али свакако није био папа уметника, јер је наредио да се све статуе и слике актова покрију – укључујући и фреске из Сикстинске капеле! У тајности, Клемент XIII припрема одлуку о распуштању Исусовог реда старог два столећа. Француска је прогнала језуите

1764, пет година после атентата на краља у Португалу, у који су били уплетени. Под притиском аустријског краља Јосифа II, распуштање Лојолиних свештеника ће официјелно потписати 1773. године папа Клемент XIV (1769–1774).

Дружење хрватских мислиоца са папама има дуплу оштрицу: Клемент VIII (1592–1605) је уделио Николи Гучетићу назив доктора философије и теологије, и његово хришћански усмерено учење је налазило подршку у реду исусоваца. Али Клемент VIII није могао да спаси Гучетићевог савременика, Фрању Петрића, од осуде инквизиције. Маркантун Господнетић, под латинским именом: Доминис (Раб, 1560 – Рим, 1624), сплитски бискуп и као научник срећан у проналасцима двогледа и објашњењу појаве дуге које ће Њутн поздравити у *The Optics*, 1704, изгнан у Лондон због својих веза са Реформом, вратио се у Рим наставши привремено заштитника у папи Гргуру XV (1621–1623), пријатељу из студентских дана. Али под новим папом, Урбаном VIII (1623–1644), инквизитори су затворили Доминиса у „Анђеоску тврђаву” априла 1624, где је убрзо умро, а његово тело је спаљено заједно са џаком пуним његових рукописа. Патетичан израз „мученик”, који Владимир Филиповић примењује на Марка Антуна Доминиса (у предговору Зенковој студији *Аристотелизам од Петрића до Бошковића*), у овом случају не изгледа претеран (Зенко: 1983). Тако, после трагичних епизода са Петрићем и Господетићем у 16. и 17. веку, рефракторна духовна ситуација око забране Исусовог реда у 18. веку ће у великој мери погодити Руђера, после четрдесет осам година које је провео у окриљу Исусовог реда. Звање управника звездарницом у Брери му је одузето већ 1772. Због тога је узео француско држављанство 1774. године, и у земљи већих слобода боравио све до 1782. као директор оптике за француску морнарицу, са задатком да усаврши теорију и олакша праксу ахроматских двогледа. Он говори о својој натурализацији у Предговору књизи у Басану (1785), која је састављена од текстова написаних пре 1773:

“...avant mon dernier départ de l'Italie pour la France, où j'ai passé l'année 1773 après la suppression de l'Ordre Religieux, dans lequel j'avois vécu quarante huit ans”.⁷ (Bošković : 1785)

⁷ (“пре мог последњег одласка из Италије у Француску, где сам провео 1773. годину после укидања Верског Реда у којем сам живео четрдесет-осам година.”) (Превод. Б. А.)

У Казановином опусу, на свестрану делатност Руђера Бошковића се односи најпре одломак о астрономији, у делцу *Криџички оїлед о обичајима, науци и уметностџи* (1785/1786). Одломак сведочи не само о Казановином слободњачком духу, него далеко шире, о отпору религиозној цензури које је наука морала да се ослободи. Казанова је, равнајући се по правилу такозване „двоструке истине“, учинио толерантне уступке верницима. Бог је „стваралац“ космоса, аутор поретка који постоји у природи; у проблемима науке, неверници су повлашћени глупошћу. Критички оглед о обичајима, науци и уметности исмејава верске забране светог оца (папе Грегорија XIII) и библијско пророчанство о концу света, чија су најава требало да буду појаве толико комета. То објашњава чињеницу да је Казановин рукопис могао бити објављен тек после његове смрти. Наводимо одломак *Криџичкої оїледа*, поглавље 21 о Астрономији, у нашем преводу:

„Астрономија је учинила много : уз помоћ диоптрике [реч грчког порекла : *видеџи џреко ; кроз*], отишла је далеко. Астроном је човек који мора имати највишу замисао о васељени, и који има више него ико други мотива да јој припише једног ствараоца. Астроном познаје све путање небеских тела која се увек окрећу на истом размаку од Сунца и од страних тела која улазе у наш вртложник. Истина, он још није у стању да нам објасни састав њихове материје, али може да нам говори о њиховој тежини. Кад нам један велики астроном буде рекао, да ће се једна комета на повратку, сударити са овом малом планетом по којој ми пузимо, то неће бити пророк, него вешти рачунар, и мудраци ће му поклонити поверење и извућиће своју корист ; верници ће молити бога да одстрани ту несрећу, и надаће се да ће неким чудом он пореметити поредак и неопходности природе чији је он стваралац; неверници неће веровати ништа од свега тога. Ови последњи ће бити најсрећнији ; то је посебна повластица глупости.

Али ја бих волео да знам, уколико би један други Њутн, или један Бошковић, или неко други тог калибра, предвидео путању те комете у повратку (јер она се мора једном вратити), коју ће због претње по нашу планету, ова одбацити или

је разбити у хиљаду комадића, да ли ће наш свети отац папа наредити молитве у свим црквама, уздржавања, процесije са забраном позоришних представа, и свих других баханалија, јер то би била прилика да се не сумња више у долазак нашег последњег дана, чији су долазак толико пута лоше биле протумачиле речи Апокалипсе.”

*

Казанова, који је у јесен 1756. побегао из затвора у који су га инквизитори Венеције бацили 11. јула 1755, крстарио је Европом од Француске до Шпаније, Пољске, Русије, Енглеске, и наравно Италије, док му је Венеција остајала неприступачна. Инквизитори су му одобрили повратак у родни град тек 1774. године. У то исто време, Бошковић се настанио у Француској, где је остао целу једну деценију, поглавито као директор Звездарнице у Паризу. Исте 1782. године кад се Бошковић враћа у Италију, Казанова заувек напушта Венецију; на одласку у изгнанство, посећује Бошковића који борави у Басану, близу Венеције, да би надзирао рад на својим делима у штампарији Ремондинија. (Тај исти Ремондини налазио се на списку претплатника Казановиног италијанског превода Хомерове *Илијаде* у Венецији, 1775). Међу последњим Руђеровим књигама су дела која се односе на оптику и астрономију. Казановина примедба о кометама без сумње потиче из трећег тома Дела, у којем се путања комета одређује из три опажања. Хронолошки гледано, то је прва Казановина алузија на Бошковића у једном тексту изван мемоарског жанра мемоара. Знамо да је то њихов последњи сусрет у Басану. Али не знамо још тачно када ни где су се животни путеви Бошковића и Казанове први пут укрстили.

Од Павије до Милана, 1763. године, Казановине и Бошковићеве путање су се укрстиле у неколико наврата. Ако су се срили доцније, свакако су имали прилике да познанство освеже новим, непредвиђеним сусретом током обостраног лутања Европом, од Беча и Париза до Лондона. У Лондону, Бошковић борави 1761, где је почетком године, на предлог астронома Џона Бредлија, Н. Маскелона и других, био иза-

бран за члана енглеске Краљевске академије (Royal Society). Кордарина песма *О излизаној Бошковићевој ђеруци* потиче из тог раздобља. Казанова наслеђује рукопис свакако неколико година касније, јер он у Лондону борави по први пут тек од јуна 1763. до марта 1764. Скоро смо сигурни да је Казанова срео Бошковића при свом пријему у друштво песника Аркадије, марта 1771, под пастирским именом Еуполемо Пантаксено. Псеудонимом *Е. П.* он потписује такође опсцену књигу „*Lana carina*, писмо вукодлака”, у Болоњи, 1772.

5. КАЗАНОВИНО ЛУБАВНО НАДАХНУЋЕ БОШКОВИЋЕВОМ ФИЛОСОФИЈОМ ПРИРОДЕ

Ерос и философија су повезани на начин на који нас обучава *Erotica Casanoviana*: духовност уживања је нераздвојна од физичког, сексуалног задовољства у љубави.

Казанова описује своје љубавно посвећење у првој књизи мемоара (поглавља 4 и 5). Заљубљен у Анђелу, коју посећује у школи за вез, Казанова упознаје госпођу Катарину Орио. То је тетка две Анђелине другарице из школе, које он зове Нанет и Мартон. Имена две сестре су свакако измишљена, догађај је романсиран, али можда није у потпуности измишљотина.

Да би Казанови захвалила за наводну услугу коју јој је учинио преко сенатора Малипјера, госпођа Катарина Орио га позива кући на вечеру. По савету Анђеле и њене две другарице, после вечере, Ђакомо остаје скривен у дворишту куће, до поноћи. Тада се пење на трећи спрат, у собу коју Анђела дели са своје две другарице. Казанова проводи ту прву ноћ са три девојке у узалудним покушајима да стави руку на Анђелу. Фелисјен Марсо коментарише: „*Episode auquel leur jeunesse donne de la gentillesse*”⁸ (Marceau, 1983: 55).

Две сестре Нанет и Мартон, показују самилост за Казановине љубавне патње, јер пре венчања Анђела одбија његове физичке нежности. Следеће пето поглавље, насловљено

⁸ „Епизода којој њихова младост даје нежности.” (Превод. Б. А.)

Мучна ноћ. Љубав са сестрама Нанетом и Мартоном. Анђела је заборављена, описује како је Ђакомо, одбијен у кревету од Анђеле, прихваћен од две сестре:

*J'étais tout étonné de voir sur les physionomies de Nanette et de Marton l'impression résultante des traits que je lançais en droite ligne à Angéla. Cette courbe métaphysique me semblait hors de nature ; ç'aurait dû être un angle. Malheureusement j'étudias alors la géométrie. Malgré la saison je suais à grosses gouttes. Nanette se leva pour porter dehors la chandelle, qui mourant en notre présence nous aurait infectés.*⁹ (Casanova, 1962: B.-Pl., p. 105)

Те стрелице избачене у правој линији (у оригиналу: *en ligne droite*), су стрелице Љубави, које, по легенди, Ерос одапиње из свог лука. Али, резултат *cette courbe métaphysique*, „та метафизичка кривуља”, не произлази из еуклидовске геометрије из доба грчког Ероса. Казанова каже да је линија љубави „крива” јер ју је, у мраку, скренуо од Анђеле као првобитног предмета привлачности, према две сестре. Поновите себи ту мисао *libido sciendi*: чини се као да је Казанова, потеран силом Ероса, нешто „скривио” у моралном смислу, преносећи, у временском току, своје занимање са личности сексуално неприступачне девојке, на две – и не само једну! – Анђелине пријатељице, њене другарице из школе за везење.

Казанова је донео за вечеру кипријанско вино којом су заливали осушени језик. Наивни пољупци којима су Нанет и Мартон започеле да одају своје поверење младом заводнику — „ускоро постадоше жарки и запалише у нама пожар који нас је и саме изненадио.”

Хегеловска контемплација, у *Начелима философије* љубави, „да се дође до љубави”, признаје две следеће исти-

⁹ „Поред тога био сам немало изненађен када сам на лицима две сестре видео израз какав би на Анђелиним морале да измаме стрелице које сам одапињао [у правој линији]. Та метафизичка кривуља учини ми се неприродна. Беше то као неки угао одраза. [Две реченице испуштене у преводу : На несрећу, ја сам у то доба студирао геометрију. Упркос годишњем добу, пробијале су ме грашке зноја. – *Дойунио* Б. А.] Најзад, кад се свећа почела гасити [у нашем присуству, претећи да нас погуши – *дојунио* Б. А.], Нанетта се дигну да је однесе.” (Казанова, 1966: *Мемоари*, I: 82).

не: „прво, љубав се састоји више на делу него на речима”; и „друго, љубав почива на узајамном преношењу добрâ”. С једне стране, личност која воли, даје и преноси оно што има, на личност која је вољена, или оно што може да дâ и да преноси; с друге стране, личност која је вољена чини исто у односу на личност коју она воли. Ако једна поседује знање, она га преноси личности која га нема; Хегел каже исто о звањима и богатствима, и узајамно.” (Хегел, 1821: § 230 и 231).

Међутим, ниједна велика Љубав није осигурана од променљивости осећања. Марио Базина је изванредно анализирао ту „зачудну мјеру спознаје” код Казанове:

„Власт Ероса обмањује, јер настоји да достигне партнера као индивидуу, као оно последње непромјенљиво, а увијек изнова доживљава варку, промјенљивост противне стране. Човјек тражи у чулној љубави да веже другога уз себе као нешто постојеће, ненадокнадиво, а подручје чулног Ероса постоји само као аспект, пролазни ритам нагона, који се исцрпи и прелази на нове објекте.” (Базина, 1959: 20).

Да би графички изразио теорију о узајамној привлачности, и о прелазу на нови предмет љубави, Казанова је могао да посегне, на пример, за теоријом магнетизма, коју су најавили Кеплер у *Новој астрономији* (1609), Вилијам Жилбер у својој студији *De magnete* (1600), и коју је прихватио и Њутн. Казановин моравски пријатељ гроф Ламберг, у свом делу *Mémorial*, упоређује алгебру једног људског лица. Али Казанова нас изненађује идејом да скретање сила у љубави протумачи, то јест илуструје геометријским примером линија сила, и њиховим временским процесом. Та замисао ми се чини управо генијална примена тела Бошковићеве геометрије на теорију телесног уживања!

Из детињства, Ђакомо је понео успомену да је његов („званични”) отац, познавао механику и глачао стакло. Он сам показује рано занимање за науке: открива кретање земље путујући барком, и поводом проблема љубави који је срео са Анђелом, Мартон и Нанет, он каже: „На жалост ја сам тада студирао геометрију.” И мало даље:

„Провео сам покладе, и отишао са моје две анђелице, све више сретан, да студирам експерименталну физику у ма-

настиру Санта Марија дела Салуте – и наставио моје вечеринке са сенатором Малипијером у друштву које се окупљало код њега...”

Казанова узгред подсећа да је у то време студирао математику. Као што ће Фројд то приметити поводом епизоде младог Жан-Жак Русоа са куртизаном Ђулијетом у Венецији, математика се тешко спаја са сексуалношћу (Фројд: 1981). Интуиција његове криве линије љубави му долази споља, управо као у Њутновој теорији о гравитационој сили. Али појам метафизичке кривуље није још постојао 1742. године. Служећи се анахронизмом, као што му се често догађа у писању мемоара, чини ми се да замисао линије сила, *curvae lineae proprietaem intuetur*, долази непосредно из Бошковићеве философије. Јер, ако закон сила припада Њутну на крају 17. века, метафизичка кривуља припада другој половини 18. века, посебно Бошковићевој *Теорији природних наука*, чије је друго, прегледано и поправљено издање, као што смо подвукли, угледало светлост дана у тој Венецији, 1756. године. А Ђакомо, Венецијанац, је ту Бошковићеву *Теорију* асимилирао после своје љубавне епистемолошкихизоде коју смешта у 1742. годину, то јест далеко пре времена када је описује, далеке 1794 године. Наиме, по 3. поглављу (стр. 51), у којем Казанова каже да је „пре осамнаест година посетио Бетину, 1776.” (Бетина је нећакиња Казановиног учитеља Др Гоција у Падови), закључујемо да он то поглавље пише 1794. године. Састављање следећа два поглавља, 4. и 5. са епизодом Анђеиног одбијања, то јест пригрљивања од стране две сестре, временски није удаљено од исте 1794. године. У начелу, Казанова продужује да саставља и преправља свих шест књига својих мемоара, све до пред саму смрт, 1798. године.

Два најважнија фрагмента о значају Бошковића су датирана из година 1785–86, затим 1788 и 1790. То значи да Казанова, годину дана после Бошковићеве смрти, не заборавља свог пријатеља научника, него га има на визиру последњих десет година свог живота. Метода ретродукције је регресивно-аналитичка: од првих епистемолошких одломака о Бошковићу, 1785–1786. и 1788–1790, до мемоарског од-

ломка са *curvae lineae*, из 1794, а који се тиче далеке 1740. године.

Бошковић пева васељенске фигуре расплетих коса Венере, Касиопеје и Беренисе, и као сустежући се, тврди да остаје астроном (превод са латинског):

Пехаре ове посвећујем
нимфама трима, о да сте ми здраво,
ви звијезде небеске !
Докле год посматрам вас, увијек
астроном ћу бити.
(Цит. Dadić: *Rudjer Bošković*, 1987).

У ствари, једино еротски надахнут астроном – математичар и филозоф – је могао доћи на замисао да посматра небески свод кроз облике које у сексуалној игри зовемо *figura veneris*. Управо због тога је Казанова могао да посегне за речником Бошковићеве теорије природе да би описао свој љубавни доживљај „криве силе љубави” у епизоди са три нимфе, која га од Анђеле води према две сестре Нанет и Мартон.

У ковању тог еротског смисла говорâ, сусрет Ђакома Казанове и Руђера Бошковића, представља преступ у смислу изласка из речника пуке философије и геометрије. Али Бошковићева *Теорија природе* ауторизује и омогућава тај преступ. Прочитајмо још једном пажљиво Бошковићеву наведену строфу. Он тврди да ће остати астроном, све док посматра небеске нимфе планета, као на свом цариградском путовању према Венери, Касиопеји и Берениси. Али, Бошковић се устеже да доврши своју исповест, јер не каже шта он постаје од тренутка када их више не посматра или, боље рећи, од тренутка када их више само не посматра, него их додирује. Ту га Казанова допуњује. Он исто посматра свет љубави преко геометријских сила облика, и као у епизоди са своје три нимфе, додељује јабуку победници у љубави – Венери. Кипријанско вино (Афродита је звана Кипријанка) доприноси да се разбуди и испољи раздраганост две сестре, Нанет и Мартон – две прве Казановине љубавнице.

„Усхићен што сам осетио ужитак, који сам тада први пут потпуно окусио, полако оставих лепотицу [Мартон] да

се и другој [Нанет] одужим новом снагом свог жара. Нађох је испружену на леђима и непомичну у положају особе која спава дубоким и мирним сном... И тада, попустивши одједном пред снагом осећања која су у њој бујала [...], она ме у тренутку грча чврсто стегну рукама, прекри ме целовима, узвраћајући ми заносом, те љубав споји наше душе у истој наследи. По тим знацима чинило ми се да препознајем Нанету, те јој то и рекох.” (Kazanova, 1969 : I, стр. 90).

Ево унутрашње генетичке везе слоја филозофије и филозофске еротике: спекулативна и лирска еротика Казанове, у којој Ерос обузима и спаја душе, и филозофска еротика астронома и математичара Руђер а Бошковића који посматра небеске звезде као изазовне нимфе!

Као што се трагом студије Анице Савић-Ребац, *Прег-и-лационска Ерошологија*, може пратити „пут Ероса од Антике до Тоскане” све до слатког новог стила Дантеовог круга песника, тај пут се може продужити кривом линијом све до 18. века, до Казанове. Јер, као што у Атини Еурипида и Платона, како нам преноси Аница Савић-Ребац, закон беше да је љубавник могао да постане песник и филозоф, и обрнуто, тај исти закон важи за Италију 18. века, у Риму и Венецији, Бошковића и Казанове. Љубавник и песник Ђакомо Казанова постаје филозоф захваљујући Епикуру, као и Бошковићу. Овај последњи, као филозоф, знао је да у свом културном миљеу мора да постане љубавник и песник, као што нам сведочи његова филозофска еротика у неколико сачуваних песама.

(Наставак сћудије следи у наредном броју)

ЛИТЕРАТУРА

Арихиви

- Archives of R. Boscovich, Berkeley, California (US).
Два рукописа:
MS. N° 65: Rukopis o igri Loto, 18 strana u prepisu
jednog kopiste, sa adresom *Eminenze*, датиран 1765.

- MS., (рукопис), 5 страна, без датума.
- Казановини архиви, Духово (Чешка):
U 16 A 37 i 38. Cordara, *Sopra la parucca usata in Londra dal S. Rugiero Boschowich*. Дуга поема у рукопису на италијанском језику ; 4 стр.
U 16 E 4. Казановино писмо Е.Ф. Херцбергу (E. F. Herzbergu), 15-X-1789;
4 листа на француском.
Немачки превод: Schmidt-Paulu, *Der Andere Casanova*, Berlin, 1930.
- Aleksić 2001: Branko Aleksić, “Deux lettres dédommageantes de Premislav Zanošić à Casanova”, *L'Intermédiaire des Casanovistes*, n° XVIII, Genève, p. 11–22.
- Aleksić 2003: “Casanova dans l'école buissonnière d'Epicure”, revue *Dix-huitième siècle* N° 35, стр. 241–252.
- Aleksić 2007: “Casanova et d'Alembert”, in *Recherches sur Diderot et sur l'Encyclopédie*, n° 42, Paris, стр. 83–94.
- Aleksić 2009: *Kazanovistička Erotika*, književni ogled. Službeni Glasnik, Beograd.
- Aristotel, *Metafizika*, knjiga A, grčko-srpski. Preveo, predgovor i komentare napisao Dejan J. Lučić. Vrnjačka Banja, 1989.
- Bàccolo: 1979. Baccolo Luigi, *La Vita di Casanova*, Milano, Rusconi.
- Bart: 1979. Rolan Bart, *Sad, Furije, Lojola*, izdanje: „Vuk Karadžić”, Biblioteka Zodijak, Beograd.
- Bazina 1959: Mario Bazina, „Casanova pustolov i pisac”, časopis *Republika*, Zagreb, god. XV, br. 9, стр. 18 i dalje.
- Bergier 1965 : Jacques Bergier, “Un mutant du XVIIIe siècle: Roger Boscovich” (avec le portrait de Bošković par Pierre Lafillé), revue *Planète*, Paris, стр. 31–43.
- Bošković 1755: „Predgovor studioznom čitaocu”, u: Benedictus Stay (latinizirano ime Benka Stajkovića), *Recentioris philosophiae versibus traditae libri X*, Rim. Tomus I, 1755; Tomus II, 1760.
- Bošković : 1770. Boscovich, *Voyage astronomique et géographique*, Traduction française Charles Marie de La Condamine, Paris.
- Bošković: 1785. *Rogeri Josephi Boscovici Opera pertinentia ad opticam et astronomiam maxima ex parte nova et omnia huiusque inedita*, Bassani. Dvojni tekst francusko-latinski. Izdavač Remondini iz Venecije.

- Bošković 1951: Bošković, *Dnevnik sa putovanja iz Carigrada u Poljsku*, preveo Dušan Nedeljković (Beograd, Rajković, 1937); novi prevod Marije Katalinić, Zagreb, Zora, 1951.
- Casanova 1788: *Icosameron ou Histoire d'Edouard et d'Elisabeth qui passèrent quatre vingts un ans chez les Mégamicres habitants aboriginès du Protocosme dans l'intérieur de notre globe*, traduite de l'anglois par Jacques Casanova de Seingalt, Vénitien, Docteur ès loix, Bibliothécaire de Monsieur le comte de Waldstein seigneur de Dux Chambellan de V.M.I.R.A. (= Votre Majesté Impériale et Royale). A Prague à l'Imprimerie de l'Ecole Normale, t. I-V. Ponovljena izdanja: Spoleto, 1928; reprint «Les Introuvables», Var, 1986.
- Casanova 1784/1785 : *Lettre historico-critique sur un fait connu...* (1784) ; *Exposition raisonnée du différend qui subsiste entre les deux républiques de Venise et d'Hollande* (1784 ; édition corrigée, 1785) ; *Supplément à l'Exposition raisonnée...*, 1785.
- Casanova 1960-1962 : *Histoire de ma vie*, éd. Brockhaus – Plon (Wiesbaden – Paris), vol. 1–5.
- Casanova 1925–1930 : *Mémoires*, izdanje Sirène, Paris, vol. 1–12.
- Casanova 1969: *Memoari*, prevela Melita Wolf [dvotrećinski izbor iz integralnog izdanja: *Histoire de ma vie*, Brockhaus i Plon]. Prosvjeta, Zagreb i Rijeka, Jadranpublic, 1969, t. I–V. Pogovor Predrag Matvejević: “Giacomo Casanova – čovjek, mit i pisac” (t. V, str. 367–378).
- Casanova 1790 : *Solution du problème déliaque*, Dresde.
- Casanova 2001 : *Essai de critique sur les mœurs, sur les sciences et sur les arts*, Texte inédit de Jacques-Jérôme Casanova, transcrit et présenté par Gérard Lahouati avec la collaboration d'Helmut Watzlawick, l'Université de Pau.
- Casanova 1930 : [Prepiska] Curiel Carlo, *Patrizzi, Avventurieri, Dame en Ballerine in 100 lettere*.
- Casanova 2011 : Književni članci i ogledi na francuskom: *Propos littéraires sur les traces d'Anciens et des Modernes – Homère, Riccoboni, Tencin, Goudar, Voltaire, Goethe*, priredio : B. Aleksić. Paris, Alain Baudry et Cie.
- Cassou-Noguès 2007 : Pierre Cassou-Noguès, *Les démons de Gödel. Logique et folie*, Seuil, Paris.
- Châtelet Emilie de, 1997 : Emilie de Châtelet, *Lettres d'amour au marquis de Saint-Lambert*, Méditerranée, Paris.

- D'Agostino 1989: S. D'Agostino, "Iz Boškovićevih dopuna spjevu Benedikta Staya", prev. Denis Pleić, časopis *Filozofska istraživanja* br. 32/33, Zagreb, str. 1608;
- Festini, 1989 : Heda Festini, „Neke karakteristike Boškovićeve znanstvene metodologije”; dosije "Ruđer Bošković, filozofija i znanost" u časopisu *Filozofska istraživanja*, god. 9, br. 32–33, Zagreb, str. 1489–1493.
- Frojd 1981: Sigmund Frojd, *Iz kulture i umetnosti*, u: *Odabrana dela* I–VIII, 6. izdanje, Matica srpska, Novi Sad.
- Grbić 2012: VORENTSCHEIDUNGEN. *Halle-Leipzig, Wendepunkt im Leben von Dositej Obradović*. Драгана Грбић, ПРЕКРЕТАЊА. Хале-Лајпциг, прекрећница у живоју Досиџеја Обраговића, Seminar für Slavistik, Институт за књижевност и уметност, Interdisziplinäres Zentrum für die Erforschung der Europäischen Aufklärung, Halle-Београд, 2012.
- Gučetić 1581: Nikola Vitov Gučetić, *Dialogo d'amore detto Anthos, Secondo la mente di Platone* (u Mlecima, kod Francesca Zilettia, 1581); «Dijalog o ljubavi nazvan Cvijet, U Platonovu duhu», dvojezično izdanje, Biblioteka „The Bridge” („Most”), Zagreb, 1995. Prijevod s talijanskoga Natka Badurina, stručna redakcija Sanja Roić, pogovor Ljerka Schiffler.
- Hegel 1986: G. V. F. Hegel, *Fenomenologija duha*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1986.
- Luna 1998 : Marie-Françoise Luna, *Casanova mémorialiste*, Paris, Honoré Champion, coll. Les Dix-huitièmes siècles.
- Marceau 1983 : Félicien Marceau, de l'Académie française, *Une insolente liberté. Les aventures de Casanova*, Paris, Gallimard.
- Marković 1874/85: Franjo Marković, „Filosofijske struke pisci hrvatskoga roda s onkraj Velebita u stoljećih XV. do XVIII.”, Rek-torski govor na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1874/85, str. 15-39; reprint u časopisu *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, Zagreb, 1975, broj 1–2, str. 255–279.
- Marković 1982: Željko Marković, članak „Bošković, Ruđer Josip” u *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1982, knjiga 2, str. 378–380.
- Martinović, 1989: Ivica Martinović, „Rudjer Josip Bošković: filozofija i znanost”, časopis *Filozofska istraživanja* br. 32/33, Zagreb, str. 1459–1460.
- Medin 1910 : Ante Medin, "Ancora il casanoviano conte Tommaso Medin", *Il Marzocco*, 28–VIII.

- Molmenti 1910 : Pietro Molmenti, "Ancora il casanoviano conte Tommaso Medin", *Il Marzocco*, 10–VII.
- Mirabeau 1984: Honoré-Gabriel de Riquetti Mirabeau, *Œuvres érotiques*, collection L'Enfer de la Bibliothèque Nationale, Fayard, Paris.
- Nauka o spolnosti*, biblioteka Enciklopedijski leksikon, knjiga 29, Beograd, Interpres, 1971.
- Newton 1756 : Isaac Newton, Principia. *Principes mathématiques de la philosophie naturelle*, préface de Voltaire, traduction par la Marquise de Châtelet (ponovljeno izdanje Dunod, 2005).
- Nietzsche 1884: Wille zur Macht, in Werke, издање Kröner (1903–1912), књ. XIV.
- Pappas 1988: John Pappas, "Les relations entre Boscovich et D'Alembert", *Dijalektika*, god. XXIII, br. 1–2, Beograd.
- Pappas 1991 : John Pappas, "Documents inédits sur les relations de Boscovich avec la France" in *Physis*, međunarodni časopis za istoriju i nauke, Vol. XXVIII, n. s., fasc. 1, Firenca, str. 163–198.
- Plank 1968: David G. Plank, "Le comte de Mirabeau et le père Roger Boscovich – à propos de *l'Erotika Biblion*", in *Les Mirabeau et leur temps*, Actes du colloque d'Aix-en-Provence, 17 et 18 décembre 1966. Paris, Société des Etudes Robesperiennes, 1968.
- Platon, *Timej*, prevela sa grčkog Marjanca Pakiž, Velika edicija Ideja, Beograd.
- Savić-Rebac 1984 : Anica Savić-Rebac, *Predplatoniska Erotologija* (Skoplje, 1932), novo izdanje: Književna zajednica Novi Sad, 1984.
- Scheynin: 1973: Scheynin, "R. J. Boscovich's work on probability, Archives for History of Exact Sciences", januar 1973, Vol. 9, N° 4, str. 306–324.
- Stipanić: 1984. Ernest Stipanić, *Ruđer Bošković*, Gornji Milanovac – Beograd, zajedničko izdanje Dečje Novine – Prosvetni pegled, biblioteka „Lučonoše”, 1984.
- Watzlawick 1979: Helmut Watzlawick, «Casanova and Della Lena, Comments on a discovery», in *Casanova Gleanings* XXII, Nica, str. 5–10.
- Wolf 2001: Larry Wolf, *Venice and the Slaves – The discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, California.
- Wynne-Orsini 1788: Wynne-Orsini Rosenberg, Giustiniana, *Les Morlaques*, "La Chanson du roi Tiescimir et Vukossava", Venecija.

BRANKO ALEKSIĆ

LA COURBE MÉTAPHYSIQUE DE LA FORCE D'EROS DE CASANOVA, REPREND LA
COURBE BOSCOVICHIEUNE DES FORCES DE L'UNIVERS

RÉSUMÉ

Suite à nos travaux préalables sur Giacomo Casanova et Jean Le Rond d'Alembert (*Recherches sur Diderot et l'Encyclopédie*, n° 42, Paris, 2007) et Casanova et le frère mineur François Jacquier (Actes du Colloque Jacquier de 2007), cette première étude entièrement consacrée à Casanova (Venise, 1725 – Dux, 1798) et Ruđer Bošković (Dubrovnik, 1711 – Milan, 1784), aborde la question de la sexualité et de la philosophie érotique des scientifiques et des savants du point de vue du mathématicien, physicien et astronome d'origine Dalmate.

L'amitié de Giacomo Casanova et de Ruđer Bošković, commença dans les années 1770 et prit fin à la faveur de leur dernière entrevue en juin 1783 lorsque Casanova, exilé de Venise, passe exprès par Bassano pour faire ses adieux au père Bošković. Les pages que Casanova consacre, après le décès de Bošković en 1784, à son «ascendant scientifique», d'abord dans l'*Essai critique sur les mœurs, les sciences et les arts* (manuscrit de Vienne, 1785/86; posthume, 2006) puis dans la préface au roman utopique *Icosameron* (Prague, 1788, t. II), nous conduisent à avancer l'hypothèse que Casanova s'est inspiré d'un élément de la *Philosophie naturelle* de Bošković pour rédiger certaines pages de son *Histoire de ma vie*. Il s'agit de la «courbe des forces d'attraction», appelée depuis la réédition de la *Philosophie naturelle* à Venise, en 1763, la «curva Boscovichiana». On peut notamment penser à l'épisode vénitien des deux sœurs Nanette et Marton, survenu en 1741: la force de son attirance prend la forme d'une „courbe” métaphysique (*Histoire de ma vie*, livre 15, chap. V–VI). Il semble que Casanova s'est inspiré ici de l'expression consacrée de Bošković évoquant la courbe de la force de l'attraction dans l'univers, autre nom de ce que Newton a appelé force de gravitation. S'ajoute à cela la lettre de 1770 au père Bošković, où l'aventurier, sur le point de créer un nouveau système de loterie (Archives Casanova de Dux, U 9–97), après un entretien énigmatique avec le frère mineur François Jacquier, questionne leur ami commun Bošković sur la probabilité mathématique de la sortie des numéros pairs ou impairs dans le jeu de hasard.

Mots clés: Eros, géométrie, mémoires, philosophie, poésie.

821.163.41.09 Велмар-Јанковић С.
929 Обрадовић Д.

Оригинални научни рад

Примљен: 12.11.2021.

Прихваћен: 10.02.2022.

Јелена З. Милић*

КРЕПКОСТИ, КЛОНУЋА: ТРАГОМ УЛИЦЕ ДОСИТЕЈЕВЕ У ДОРЂОЛУ СВЕТЛАНЕ ВЕЛМАР-ЈАНКОВИЋ

*Српске му њејове
Зде косџи леже; Род је свој љубио.
Движе се ум и сердце добрих
Сви блајодарносџи свџе џолни.*

Л. Мушицки, *Сени Досиџеја Обрадовића*

У раду анализирамо просторно и временско искуство приче „Улица Доситејева” Светлане Велмар-Јанковић. Временска организација и поетика простора прате се етапно, кроз сижејну структуру приповетке. Наша анализа претежно следи афективну теорију простора, Лотманова запажања о моделативној функцији простора и семантици границе. Поред наведених, подстицајне су биле и савремене наратолошки оријентисане теорије простора попут еконаратологије, географске наратологије и наративне херменеутике.

Кључне речи: Доситеј Обрадовић, простор, Београд, Дорђол.

Анализирајући причу „Улица Доситејева” збирке припедака *Дорђол* Светлане Велмар-Јанковић, пратићемо начела распоређивања догађаја у простору београдских улица и времену приче. Ослањајући се на семиотички приступ моделативним функцијама простора Јурија Лотмана у раду

jelenamilic018@gmail.com.

показујемо да је концепт границе вишеструко значајан модел за изградњу заплета приче „Улица Доситејева”, затим за представљање живота и просветитељског рада Доситеја Обрадовића, као и културног контекста Београда из друге половине осамнаестог века. За сагледавање наративности простора дорђолских улица у овом раду релевантне су биле и наратолошки оријентисане теорије попут еконаратологије, географске наратологије и наративне херменеутике. Поред наратолошких увида у просторну нарацију, за увиде у амбијенталну или атмосферичку поетику Светлане Велмар-Јанковић у причи „Улица Доситејева” подстицајна је била и афективна теорија простора.

Једна група утицајних савремених теорија настала под окриљем нехуманистичког заокрета (*nonhuman turn*), усмерена је ка увидима у наративне и/или афективне моћи материјалних просторних форми, удаљавајући се од антропоцентричних тумачења људског окружења. Наратолошке теорије из ове групе усредсређене су на анализу наративних потенцијала простора, при чему апликативност концепта наратива у домену теорије простора заснивају на његовој моћи да оствари снажну везу са умним и емоционалним аспектима човековог бића. У контексту књижевних истраживања, ове се теорије ослањају на *сиџуирани* положај аутора и читаоца у простору-времену, прате ефекте невидљивог, апстрактног и његов преображај у видљиве последице. Оне, затим, тумаче читаочево могуће интелектуално, емоционално и афективно перцепције простора и реакције на свет приче, са фокусом на просторну освешћеност и ангажовану функцију књижевности. Такозвана *постхуманистичка наратологија* афирмише нови поредак између човека и његовог материјалног окружења, рачунајући на моћ наратива да изазове *осећање за место, простор и окружење*. У овом аналитичком домену крећу се и запажања представника наративне херменеутике који моћ наратива уочавају у буђењу смисла за могуће (Meretoja 2018: 4, 50–52, 90–97) и међусобно деловање нељудског (*nonhuman*) и људског бића. Сарадња наратолога и географа на пројекту *теографске наратологије* резултовала је још једним наративно освешћеним приступом материјал-

ном окружењу чији аутори упућују на културно-историјске приче простора и њихову интеракцију са човеком (уп. Ryan, Foote and Azaryahu 2016: 12). Поред наратолошких увида, афективна теорија простора представља важно полазиште за анализу амбијенталне или атмосферичке поетике Светлане Велмар-Јанковић у причи „Улица Доситејева”. Као једна од њених најутицајнијих представница, Џенифер Ладино проналази значај ефеката просторне наративности у њеном афективном деловању. Ладино запажа да оживотворен простор садржи, преноси и изазива „осећања која претходе или измичу свести [...] бар привремено, и која могу да надилазе појединачно тело” (Ladino 2019: 12), истичући да логика наративности и догађајност материје нису засноване искључиво на причању приче онако како је људски ум формулише.

Након Башларове поетике простора и Бахтинове теорије хронотопа, Јуриј Лотман је са највише успеха презентовао симболички потенцијал простора и времена. Уместо „прозне метафоре” и „прозне алегорије” у контексту анализе хронотопа (Bahtin 1989: 284), Лотман своје ставове заснива на моделативној и симболичкој функцији простора коју објашњава релацијом знак : означено. Настала у оквирима концепта семиосфере, Лотманова теорија семиотичког простора пружа далекосежне увиде у семантику границе и потенцијале самог положаја граничног међупростора. Простор је у Лотмановој теорији хетероген и разумљив само ако га посматрамо као однос структура и знакова који постаје уочљив захваљујући њиховој омеђености¹ границама.

Лотманова дефиниција заплета као низа догађаја насталих прекорачењем границе установљена је на латентном контрасту између елемената хијерархијског система нарушеног трансгресијама. Граница, наиме, светове прича про-

¹ У Лотмановој теорији простора врло је изражен модел оквира и уоквиравања, и то границама *семиотичке структуре* и *метасструктуре*, при чему је у уоквиреним просторима увек активан принцип хијерархије *микро* и *макро* семиотичких простора (дакле однос *једни сјрам других*). Са друге стране, истиче Лотман, семиотички простори налазе се и у односу *једни унутар других*, сачињавајући „семиотичко јединство” упркос израженој хијерархији (Лотман 2003: 205–206).

сторно структурира у диференциране зоне сугеришући забрану преласка, али њен догађајни потенцијал лежи у томе што углавном није довољно непропусна да спречи прекорачења. Моделативна функција границе огледа се како у дословним, тако и у фигуралним значењима јер поистовећивање „блиског са разумљивим, својим” или „далеког са неразумљивим и туђим” према Лотмановим речима подразумева „извесне моделе света којима су јасно придодата просторна обележја” (Lotman 1976: 289). Будући да су просторне категорије способне да моделирају концепте непросторне природе, фигурално значење просторне трансгресије често је метафора за промену стања, положаја или расположења јунака, за осветљавање друштвено-историјског, идеолошког или емоционалног подтекста.² Лотман међутим подсећа на нужну интеракцију симболичких представа о простору и моделу границе са познатим, конкретним културолошким формама, при чему је конвенционално осећање за географски простор само једна од форми просторног конструисања света у човековој свести (Лотман 2003: 260). Овако конципирани семиотички увиди Јурија Лотмана у просторни језик, његове односе и схеме нуде механизам за мултифункционалну примену у доменима различитих дисциплина. Оне се крећу од ирационалних објашњења и мистичних мишљења да просторне слике које налазимо у књижевности делују архетипски, до „трезвених” научних ставова когнитивних наратолога попут Лакофа, Џонсона, Фоконија и Тарнера који сведоче о уделу просторних метафора у човековом менталном животу. Можда и најважније, Лотманово лимиално разумевање уметничког простора подсећа да позивање „на концепцију

² Уп: „Појмови високи–ниски, десни–леви, близак–далек, ошворен–зашворен, омеђен–неомеђен, дискретан–непрекидан постају материјал за изградњу културних модела који уопште немају просторни садржај и добијају значења вредан–бевредан, добар–лош, свој–туђи, досиујан–недосиујан, смртиан–бесмртиан и сл. Најопштији социјални, религијски, политички, морални модели света (...) обавезно садрже просторне карактеристике или у облику супротности небо–земља (...) или у облику неке социјално-политичке хијерархије са назначеном супротношћу између врхова и нижих слојева, или у облику морално обележене супротности лево–десно...” (Lotman 1976: 288–289)

хронотопа значи поимати свет и дело као раздвојене 'категоричком границом' која постоји само зато да би испровоцирала сопствено прекорачење у оба правца" (Pechey 2007: 104).

На потенцијалу концепта границе, преласку конвенционалне, тополошке међе у просторној структури и њеног симболичког домена, Светлана Велмар-Јанковић гради причу о *слајању времена* (Пантић 2012: 163) у најстаријој београдској четврти. У анализи која следи тежимо да покажемо како се одвија просторна конкретизација у свету приче „Улица Доситејева“, као и у процесу њене рецепције. Из ње произлазе запажања о оним аспектима модела границе којима су теме приповетке повезане са различитим просторним представама. Следећи Лотманове увиде у домете трансгресија, њихова значења налазимо подједнако на плану сасвим дословне и фигуралне примене. Фигурална употреба преласка границе у причи „Улица Доситејева“ остварена је најчешће као метафора за промену стања, положаја или расположења јунака, приказивање својстава простора или политичких и културних прилика у Београду из друге половине осамнаестог века.

На самом почетку приче „Улица Доситејева“ лик Доситеја Обрадовића уводи се заједно са хронотопом пута и мотивом променљивости, који паралелно призивају значења *неиоспојаности* и *моћућности* *промене*: „Остарио је, а још је волео да путује. У сваком новом пределу умео је да пронађе ону смешу склада и несклада која је била колико променљива толико и непредвидљива.“ (Velmar-Janković 2014: 177) Наративни фокус се потом пребацује на сажет преглед одабраних догађаја из Доситејевог живота, који нас пребацују у прошлост, „онда код Коринта у пролеће 1768.“ (2014: 177). Доситејева изузетност наглашава се његовим положајем *спрам свих*, а поткрепљена је и биографским детаљем о необичној реакцији на буре са којома је јунак био суочен:

„Сви су веровали да долази смак света а Доситеј је изненада, ноћу, у том хуку неба и мора распознао сагласје исконских сила. Или, такође у оном безмерју над Книнским пољем које га је плашило својом пустоши све док није назрео да је у истој пустоши неки облик спокојства што настаје из сједињених пустилина небеса и тла. Пределе око Смирне, у Турској

или код Хормова, у Албанији, или око Смедерева, у Србији, а сви су друкчији, обележавали су трагови исте осветљености.” (Velmar-Janković 2014: 177; подв. Ј. М.)

За Доситеја се, дакле, већ на почетку приповетке везује карактеристична особина: умеће „да склад види и тамо где је изгледало да несклад узимаха маха” (Velmar-Janković 2014: 177). Са посебним даром Доситеј прелази границу уобичајених чулних домета, препуштајући се читању будућности из догађајности природе. Такав, видовит Доситеј може да *распознаје* „сагласје исконских сила”, *назире облике сјакојсџва* у пустоловинама небеса и тла (2014: 177), да допре до несагледивог *безмерја* над Книнским пољем и у ноћној пустоши без видљивих обличја пронађе садржајност која надилази наизгледну испразност мрака. Обдарен и проницљив Доситеј се у причи С. Велмар-Јанковић представља као предодређен за прекорачење саме границе између *бивања и небивања*:

„У северним крајевима, где је дан нејасније одељен од ноћи, танушна међа између оног што јесте и оног што није часком би се макнула а онда би се небивање причињавало готово подједнако разумљиво колико и бивање.” (Velmar-Janković 2014: 178)

Основну фабуларну линију о Доситејевом путовању Београдом С. Велмар-Јанковић употпуњује мотивима морепловљења и проживљеног невремена на путовању морем. Повезивањем овог са сродним мотивима ауторка такође отвара и бројна симболичка значења која доприносе уметничком квалитету и широком тематском оквиру приповетке. У *Живошћу и прикљученијима* Доситеј Обрадовић описује неколико доживљаја буре са својих бројних путовања (на Егејском мору у близини острва Митилене, након карневала у Венецији, у широком каналу на путу за Болоњу), али само о бури коју је доживео на Црном мору даје детаљнији опис. У цитираном одломку приче С. Велмар-Јанковић реч је о бури проживљеној на Егејском мору у близини острва Митилене на пролеће 1768. године, када се Доситеј на путу за Крф зауставио и задржао у Коринту јер му је због невремена била онемогућена пловидба. Сам Доситеј даје врло

оскудне информације о непогодама које су га задесиле близу Коринта („двадесет цели[x] дана имали смо непрестано противне ветрове” (Обрадовић 1978: 152)). Мада се у причи „Улица Доситејева” помиње заустављање уз албанску обалу, С. Велмар-Јанковић заправо користи значењске оквири буре проживљене на Црном мору. У причи међутим не наилазимо на поновљен опис буре јер је наратија фокусирана на аутентичан Доситејев доживљај временских неприлика и узајамног прожимања небеса и мора. Поменута интертекстуална веза са *Животој* и *Ирикљученијима* призива визуелне доживљаје временских непогода, слику подизања валова и утисак њиховог спајања са небесима услед кога настаје тренутак просветљења. Визуелна и значењска динамика у призиваним сликама заснована је на контрасту између светлости и таме³. Овако успостављен први сусрет са главним јунаком доследно бива спроведен кроз целу приповетку у којој Доситеј наставља да *гледа, итражи, види, ироналази, расиознаје* и *назире* до последњих дана свог живота.⁴ При томе се симболика светлости развија паралелно у оквирима религиозно-духовне и просветитељске филозофије. У складу са њима, суочен *лицем у лице* са близином смрти, Доситеј не показује страх, већ буре јунаку доноси плодносно искуство произашло из необичног дара да види шире од својих сапутника. Овакви видици особени су свим ликовима *Дорћола* и они их у одређеним животним моментима чине неустрашивима. Конкретно Доситејавом лику, ауторка приписује просветитељски поглед на страх⁵, призивајући сцену јунакове

³ О динамичком потенцијалу мотива буре унутар књижевноуметничких текстова погледати исцрпну анализу Драгане Грбић (в. Грбић 2007: 157–176).

⁴ О Доситејевој преданости сталној потрази за сазнањем сведоче бројна његова писма и сва његова дела. У писму упућеном Непознатом лицу Доситеј сликовито упућује на значај неговања те особине: „Прво, што вам казати имам, јесте: човек, ако ће и по стотину пута неку ствар или вештество у руку имати, опет ће сваким посматренијем ново и неопажено што наћи моћи.” (Обрадовић 2008: 123)

⁵ У чувеном дијалогу са прелатом у *Животој* и *Ирикљученијима*, Доситеј испољава слично мишљење о страху: „Није ли паметније и поштење онде не страшити се гди страх ни најмање мрве нити ползује нити

сталожености и ведрине током страховитог невремена. Оне се постижу неизреченом, интимном молитвом, зрелошћу срца и ума којима Доситеј тежи да поучи и своје сапутнике у *Живошу и прикљученијима*. Поменута интертекстуална преплитања имплицирају симболички потенцијал простора, нарочито његове вертикалне и хоризонталне равни у више-струким паралелизмима и укрштањима. Хоризонтална просторна динамика у уводној сцени приповетке представљена је сажетим прегледом Доситејевих путовања (претежно Европом) пре доласка у циљану земљу – родну Србију. На хоризонталној линији, Србија у причи има положај последње тачке и крајњег тежишта свих јунакових путовања. На истом, хоризонталном потезу, Србија се у односу на Европу налази у супротном смеру кретања који симболизује њен неповољан друштвено-културни положај. Са друге стране, вертикална динамика простора постигнута је осмишљеним позиционирањем јунака између мора и неба, као и наглашавањем Доситејевог перспективе тј. загледаности у небеса (Уп: Сл. бр. 1). Мотиви буре и временских неприлика проживљених на морепловљењу подразумевају изразита померања брода у свим правцима која читаоцу пружају сликовиту представу динамизма вертикалног и хоризонталног принципа. Сва сугерисана симболичка значења простора у причи „Улица Доситејева” су поступком карактеризације доследно обједињена и у самој личности Доситеја Обрадовића као носиоца племенитих замисли о просвећењу српске земље и народа, суштинског знања стеченог на бројним путовањима, широковидног познаваоца небеских тајни и пожртвованог учитеља. У том погледу тежиште (Србија) и крајња тачка (Хајдучка чесма) Доситејевог животног путовања представљају и коначна јунакова стремљења (просвећену родну земљу и проналажење коначног уточишта) који су паралелни небеском принципу.

У уводном пасусу, пре него што нарацију фокусира на Доситејев боравак у Београду, С. Велмар-Јанковић не при-

помаже? (...) Ко се просто смрти боји, у горем страху ваља да живи него зец, и ништа да не чини него да се плаши, зашто се сваки божји дан умрети може.” (Обрадовић 1978: 186)

казује тренутак јунаковог пристизања у Србију, већ сажет преглед неких од његових путовања. Почетна слика јунака који долази из несагледивих, непознатих простора, доносећи њихов доживљај и своје искуство у Србију, активира семиотичку релацију *своља ка унутра*. Опсег јунаковог *ушћа сазнања* у причи се покрива каталогом локалитета *од мора до безмерних поља*, чиме још наглашенији бива значај Доситејевог богатог искуства које доноси у своју земљу. Оваква, индиректна карактеризација додатно оплемењује Доситејев лик, истичући његову препознатљиву и упечатљиву животну тежњу ка стицању искустава и ширењу видика.

Позиционирањем наратива о раније проживљеним бугарама непосредно пре приче о Доситејевом пристизању у Београд, ауторка наговештава предлог о неповољном положају Србије која се коси са племенитом вером Доситејевом да ће у таквом, изузетно тешком историјском тренутку и непогодном друштвено-политичком контексту, остварити свој просветитељски позив. Сценом буре Доситеј се у причу уводи као лик који постиже равнотежу кроз непосредне контакте са природом, тежећи племенито да ту уравнотеженост пренесе и на свет око себе. Поменутом везом са природом онеобичена је тополошка функција Доситејевог лика у колективном сећању и литератури: улога несебичног учитеља који тежи да поучи своје сапутнике вредностима самоосвешћења. У поређењу са осталим јунацима *Дорћола* лик Доситеја Обрадовића иначе показује највиши ступањ самоосвешћености, што је нарочито успешно представљено дијалогом између Доситејеве сени и некадашњег њеног обличја, те сменом хронолошког и нехронолошког приповедања.

Последње године живота и рада Доситеја Обрадовића у причи „Улица Доситејева” приказане су као шетња која прати пет просторних тачака у Београду. Прича о Доситеју почиње од пете тачке његовог „путешествија кроз Београд”, а њој се ауторка враћа и на крају приповетке. У оба поменута сегмента приповедање је усредсређено на „запуштено турско гробље, све у блату, под облацима кабастих од пролећних расветљења” (Velmar-Janković 2014: 178, 191) као последњем пределу преосталом оболелом Доситеју. Сliku

беспомоћног Доситеја, смештеног у једној од собица Правитељствујућег совјета и загладаног у запуштено турско гробље, прати сећање на осећај умора и предсмртне дане проведене у Београду, дате из перспективе његове посмртне сени. Перспективизација гробља је испрва ограничена на досезање Доситејевог погледа кроз прозорски оквир, да би потом, поступком дијахронијског мапирања, овај простор постепено постајао све шири. На основу њега сазнајемо да је гробље заузимало простор садашњег Студентског трга, где се иначе налази и „крупна бронзана прилика, споменик Доситеју” (Velmar-Janković 2014: 178). Лутајућа перспектива, као једна од основних карактеристика нарације обавештеног приповедача у причи, такође је уклопљена у поступак дијахронијског мапирања Доситејевог улице. Она је често носилац дигресивних упадица са информацијама о распореду улица, њиховом ранијем изгледу и називима. Оваквом перспективом мотивишу се дијахронијски увиди у историју зграда, са детаљним описима ишчезлих простора који су испуњавали место близу данашњег Студентског трга: реч је о затрпаном турском гробљу, некадашњој згради Правитељствујућег совјета и Шеих-Мустафиног турбета. На информативне напомене надовезују се иронични коментари о непостојању путоказа за оријентацију према значајним просторима прошлости који симболички представљају читаву једну неоријентисану генерацију савремених Београђана, незаинтересованих за своју и за градску традицију.

У причи Светлане Велмар-Јанковић, Доситеј је најпре уведен као особен лик који прелази морске и копнене баријере, обилазећи регионе географски, културно или политички подељеног света, а на причу о јунаку путнику ауторка надовезује и колективни наратив о Доситејевој просветитељској улози у Србији. Казивање је потом усредсређено на праћење интимне мапе Доситејевог путовања по Београду, при чему просторна концепција радње нарације не ограничава на причу о јунаку који пролази уобичајену шетњу дорћолским улицама. У њима трансгресивни лик Доситеја Обрадовића не прелази само београдске границе, већ у афективном контакту са силама природе превладава и све онтолошке пре-

преке. Смештањем Доситејевог сеновитог обличја у садашње дорђолске улице упућује се такође и на превазилажење јунакових телесних граница тј. ограничења умрлог наспрам живих.

Упркос томе, сам поглед на блатњаво гробље, уморног и оболелог Доситеја подстиче да мисли једино о забору и пролазности. Док сврставање гробља у погранично место, простор посмртног живота и снажне афективне моћи спада у књижевне топосе, гробље се у причи „Улица Доситејева” паралелно представља и нетипично. Оно, наиме, није ништа више сабласно од осталих занемарених места, која без правог контакта са људима постоје само као аветињска. Аутоматизовани контакт са прошлошћу окарактерисан је најблаже речено као непродуктиван. Због њега су ликови сени кроз везу са реалношћу представљени са бременом бесмртности, а он онемогућава и слободна кретања јунака отвореним, несагледивим просторним ширинама. Начелна посмртна слобода кретања и идеја отвореног простора имплицирају се само као могућности које сени не умеју користе због емоција везаних за одређене делове простора или зато што аутоматски прате додељене границе. Оне чине да у рецепцији приче преовлађује утисак затвора којим се крећу усамљене и заробљене сени, искључиво унутар предодређених баријера и у ритму аутоматизованих радњи. Са таквим егзистенцијалним положајем ликови дорђолских сени стоје на међи присуства и одсуства. Њиме Светлана Велмар-Јанковић изнова мотивише јунаков умор, негодујући што је у просторима које је Доситеј обележио својим животним, умним и духовним радом, његово иманентно присуство сведено само на аутоматизовано и сабласно. Ауторка проницљиво разматра ситуирања Доситеја Обрадовића у конкретном простору и времену, показујући да је сеновити живот „Улице Доситејеве” и Доситејевог лика истовремено смештен у простору културе, на њеној маргини и изван њене линије. Упркос томе, Светлана Велмар-Јанковић Доситеја види како и даље корача дорђолским улицама пратећи свој племенит позив, док са највишим умним и духовним врлинама несеквично наставља да води српски народ ка просвећењу. Осо-

беном поетиком простора прича сугерише да је Доситејева смрт, његово удаљавање из *овој свећи* и повлачење из живота само привидно, позивајући читаоце на препознавање потребе за трајним појављивањима и ускрснућаима Доситејевим, заједно са српском културом и традицијом.

Након зграде Правитељствујушћег совјета⁶ и увођења лика Доситејеве сени⁷, нарација се усмерава на један њен доминантан утисак који ће уједно одредити и даљу сижејну композицију приче. Свако поподне док промиче кроз Студентски парк, од споменика Јосифу Панчићу ка свом споменику, Доситеј, наиме, потврђује у себи исти утисак:

„да се све време које је провео у Београду, оне три и по године, последње у његовом животу, непрекидно кретао између тачака које, ако се повежу, оцртавају неправилан петонагони. (Уколико се као тачке узму куће у којима је становао.” (2014: 179)

Од овог епифанијског тренутка, смењивањем перспектива Доситејеве сени и свезнајућег приповедача, прича прати правилности, понављања и преклапања утисака Доситеја Обрадовића паралелно са утисцима његове сени. Двојство између главног јунака и његовог сеновитог пандана, у причи „Улица Доситејева” није, међутим, истакнуто као у осталим причама *Дорћола*. У њој је највише наглашен Доситејев нагли преображај у уморно стање, потом и у сен, док је лик двојника интезивније имплициран тек освртом на савремена занемаривања или уопштавања Доситејевог лика и дела у аутоматизованим тумачењима. У прилог томе, на утисак сени надовезује се истоветно Доситејево препознавање правил-

⁶ Више о кућама у којима је Доситеј становао у Београду видети Перовић 1968: 54–56; 1954: 23–33; 142–154.

⁷ Појам *сени* за Доситејево име први везује Лукијан Мушички у оди *Сени Доситеја Обрадовића* (1811). Ову реч Мушички употребљава у неколико својих песама (уз име Михаила Витковића, Павла Берића, Стефана Немање и Милоша Обилића), сведочећи о интимном осећању њиховог присуства. Док су остале оде Л. Мушичког насловљене „ода на смрт”, Доситејева је једина насловом посвећена „сени”. Са истим значењем овај појам се уз Доситејево име јавља и у тексту непознатог аутора „Сени неумрлога Доситеја” у листу *Звоно* (1911).

ности које је уочио док је у Бечу „нагнут над географском картом, следио линије својих многих путовања” (Velmar-Janković 2014: 179). Јунаково запажање у наведеном примеру поприма обличје интимне, искуствене мапе:

„Онда му се, у тој игри, у трену разјаснило да свако од тих путовања, представљено линијама, у ствари чини троугао или, чешће, петоугао. Осетио се некако удаљен од себе самог и способан да сопствени живот посматра као изукрштани след геометријских облика чије су се стране, повремено, сасвим подударале. Појмио је да у томе следу има више смисла него што је то икада могао да слуги: свако од темена тих многобројних углова било је знак којим се обележавало једно ново његово искуство о разлозима постојања.” (2014: 179–180)

„Нешто од тог смисла” наставља приповедач, Доситеј „налази и сада, сто седамдесет година после смрти, док прати линије свог последњег путовања, оног по Београду, петоугаоног” (Velmar-Janković 2014: 179–180). Са овом реченицом читалац креће у виртуелну шетњу дорћолским улицама, трагом стопа Доситеја Обрадовића. То путовање почиње упознавањем са свакодневном рутом којом се одвија шетња Доситејеве сени, са повременим заједничким заустављањима код одређених простора. А у ту своју свакодневну шетњу сен обично полази са места где је некада био чувени Пашин двор. Прича нас потом враћа у прву половину августа 1807. године, када је Доситеј из Земуна лађом стигао у Београд ослобођен од Турака⁸. Након сликовитог приказа Доситејевог отежалог хода преко калемегданских ледина и постепеног приближавања Пашином двору, дају се две перспективизације овог здања. Док се приближава двору Доситеј се, наиме, присећа како га је из даљине видео као „знамење турске силе, можда и непобедиве”, бивајући изненађен

⁸ Описујући своје стање по доласку у град у првом писму из Београда упућеном Стефану Гавриловићу (13. август, 1807), Доситеј не помиње осећај умора већ, напротив, говори о свом окрепљењу: „Како сам дошао у овај воздух, почео сам се обнављати и у мало дана збити ће се са мношћом оно што се пише о Неману, књазу асиријском: 'И обрати сја кожа јего јако кожа отрочата млада.'” (Обрадовић 2008: 97)

што при непосредном сусрету то здање од дрвета није више изгледало тако неприкосновено јер су се „пукотине на њему слутиле (...) и тамо где се нису виделе” (Velmar-Janković 2014: 180). Са екстеријерне позиције тачка гледишта⁹ се потом пребацује на детаљан опис једног особеног унутрашњег дела здања: собице двора из које се „отварао поглед на Дунав, Ушће и Земун” (2014: 180). Положај ове собе био је такав да је поглед са њеног прозора могао посматрачу да омогући прекорачење уобичајених искуствених граница и спокојно ишчезавање у препуштању играма светлости:

„У издуженим светлостима летњег заласка, озарено пространство неба, река и равница расклапало се као сливено комађе вечности. Потресен чудом у тим светлостима, Доситеј је разабрао да је дошао до оне границе разумевања са које одлазак из живота изгледа без значаја. Нем од захвалности осетио је, први пут, и у исти час, како га обузима и нека несавладива телесна слабост.” (Velmar-Janković 2014: 181)

О афективној моћи собе Пашиног двора у којој је и Доситеј боравио по доласку у Београд, сведочи дијахронијско подсећање на понављања истог осећања везаног за ово место. Оно је документовано упечатљивим историјским сведочанствима у којима је остало забележено како је иста соба касније привлачила и друге посетиоце Пашиног двора иако је у двору било преко тридесет одаја. У прилог томе ауторка наводи сведочанство путописца О. Д. Пирха из 1829. године настало приликом његове посете везиру, који је испрва био зачуђен што везир и поред тридесет дворских одаја највећи део дана проводи у тако малој соби. Међутим, већ при првом погледу кроз прозор, Пирха, као и Доситеја, подједанко фасцинира „чудесан видик на Дунав” заједно са играма свет-

⁹ Перспективизам је одлично средство за нарушавање границе између читаочеве *реалности* и *фикције* света приче, јер пружа високо уроњив приказ простора који „подстиче читаочеву илузију да му се директно и живо представља фиктивна стварност” (Stanzel 1984: 123). У перспективистичком опису приповедач (или лик чија је тачка гледишта) заузима одређену тачку у простору, а сцена је описана из те перспективе. Ова стратегија, такође, омогућава читаоцу да схвати места и функције објеката, улица и предмета у односу једних на друге.

лости по зидовима собе: „Светлости које су долазиле од реке промицале су дуж зидова прекривених прозрачном тканином и чинило се да везир пребива у колибици од светлости, изван сваке стварности.” (Velmar-Janković 2014: 182) Иако оболео од грознице, Доситеј не жели да напусти ту малу просторију јер је само из ње, чак и у лежећем положају, „могао да посматра време како пролази док не пролази” (2014: 181). Снажно осећање овог места јунак носи са собом и у сеновити живот, у коме свакодневно шета простором где се некада налазио чувени Пашин двор, настављајући своју вечну потрагу за сагласјима и складом. У овом здању ће се такође, као првом простору који повезује лик Доситеја Обрадовића са Београдом, у јунаку попут мрачне сенке настанити и осећај умора.

Доситејево потпуно предавање расветљењима над виноградима Чардаклијине куће представља најупечатљивију сцену која је везана за овај простор, уједно и другу тачку јунаковог путовања кроз Београд. То је, наиме „био приказ у којем је највише уживао” јер је „чокоте са лозом што дозрева под добрим сунцем одувек (...) доживљавао као мала бића обдарена ведрином.” (Velmar-Janković 2014: 182) Кроз сусрете са виноградима јунака поново обузимају благост и предосећање „да ће му се живљење можда још мало продужити” (2014: 183) упркос умору наслућеном у Пашином двору. Ауторка надаље наставља са наглашавањем тензије у Доситејевом бићу доследним смењивањем мотива одмора и умора, описујући јунакова приближавања и удаљавања стањима присуства и одсуства. У наведене сврхе искоришћено је и сведочанство о Доситејевој првој посети Хајдучкој чесми која у причи С. Велмар-Јанковић, као место коначног уточишта, на јунака делује епифанијски, доносећи помирење са сенкама умора. У приказу раскошне, текуће изворске воде, под зеленилом Хајдучке чесме, Доситеја коначно обузима осећај да је стигао „на једно од места великог блаженства на којима настаје дослух између мира и умора” (2014: 183). Из сагласја вода Хајдучке чесме и неба пресликаног на њеним површинама проистиче и јунаково суштинско сазнање, толико моћно да обузима (у причи се, наиме, јасно истиче да је

Доситеј тим „сознањем сасвим био обузет.” (2014: 183)). „Један од савременика је”, додаје приповедач, касније „причао како је Доситеј код Хајдучке чесме само ћутао и гледао, па рекао: ’Ту мене копајте; мени је доста.’” (2014: 183).¹⁰ Ауторка наставља да указује на моћ овог имерзивног доживљаја, описујући његов даљи живот у јунаку кроз процес продубљивања. Доживљај је, наиме

„морао бити од оних који се, са временом, само продубљују јер га је Доситеј, два месеца касније, у новембру исте године, овако сажео у свом писму карловачком живописцу Стефану Гавриловићу: ’...и ако никада за преселеније са овога света нисам много марио, сада заиста не марим. Само ћу молити браћу и пријатеље да ме код ајдучке закопају чесме’”. (Velmar-Janković 2014: 183)¹¹

Доситејеве немиле слутње да његово спокојство у кући пријатеља Петра Новаковића Чардаклије неће трајати дуго, убрзо ће се обистинити са Чардаклијином смрћу. Тиме долазимо и до треће тачке јунаковог путовања по Београду, а она проницљивој свести његове сени „прави збрку”. Наиме,

¹⁰ Андра Гавриловић наводи сведочанство Ђура Милутиновића о Доситејевим честим одласцима до Хајдучке чесме: „(...) У оно време Доситеј је често изилазио на Ајдучку Чесму и ту се одмарао, а никад није сам био. Приповедали су да је првом, кад је ту дошао, ћутао и гледао па реко: ’Ту мене копајте; мени је доста!’” (Гавриловић 1902: 51)

¹¹ Одломак који цитира С. Велмар-Јанковић преузет је из Писма непознатом лицу (Београд, вероватно крајем 1807. године), у ком Доситеј пише најпре о петнаестодневном боравку у Пашином двору, а затим и о становању у кући пријатеља Петра Чардаклије: „Сада ти у лепој вароши с давно познатим љубезним мојим пребивам Чардаклијом, какогод у мојеј рожденија кући и, ако икада за преселеније са овога света нисам много марио, сада заиста не марим. Само ћу молити браћу и пријатеље да ме код [X]ајдучке закопају чесме. Али и тако, док смо овде, ваља се ублажавати и умерено – ако хоћемо, братко, да нам буде слатко – јести и пијучати. Под домом нашим имамо леп подрум и приготићемо све што нам буде потребно, изобилно за нас и за наше пријатеље.” (Обрадовић 2008: 101–102) Ауторка прихвата једну од претпоставки да је наведено писмо било упућено Стефану Гавриловићу, са којим је Доситеј често имао преписку. У једном од писама Гавриловићу (Београд, 17. новембар 1807.) Доситеј такође пише: „Да би само бог дао да се земље отворе, да се и с Вами на чесми [x]ајдучкој Вашег лепога напијемо вина.” (2008: 100)

у вези са овом тачком јавља се забуна изазвана нелогичношћом хронологије и времена, која помало нарушава склад произашао из Доситејевог далековидног мапирања сопственог боравка у Београду:

„То је она трећа тачка која му, помало, прави збрку. Кад год излази из Студентског парка, Доситеј је у недоумици: ако хоће да следи, у својој шетњи, линије замишљеног петоугла којим се може представити његов боравак у Београду, онда би требало да пође десно, Улицом Браће Југовића, све до своје, Доситејеве улице и до места где је, у тој улици, била његова кућа. Али, ако би настојао да прати хронолошки низ догађаја, онда би ваљало да се запути низ падину, Улицом Капетана Мише, све до Улице Господара Јеврема.” (Velmar-Janković 2014: 184)

Доситеј се ипак опредељује за дом Родофинкина као трећу тачку у хронолошком низу, а паралелно са јунаковим ходом одиграва се и шетња у прошли живот ове зграде, када су у њој становали Кучук Алија, Младен Миловановић и Мехмед-ага Фочић. Са овим простором у причу је уведена и нова Доситејева, посредничка улога између Родофинкина и Карађорђа.¹² Доследна карактеризација Доситеја као проницљивог јунака наставља се истицањем његове оправдане сумње да га је домаћин у свој дом позвао како би учврстио везе са Карађорђем и повећао свој утицај на њега. Снажним, нелагодним притисцима и безизлазним положајем С. Велмар-Јанковић мотивише и једну необичну Доситејеву изјаву:

„Да је руски изасланик чуо савет који је смерни јеромонах дао, тада, Вожду, он би се био запрепастио као што се, над речима које је изговарао, запрепастио и сам Доситеј. 'Не смуштеније', саветовао је он тада Карађорђу, 'већма дерзновеније је сада потребно.'” (Velmar-Janković 2014: 186)¹³

¹² О Доситејевом посредничком положају у односу Карађорђа и Родофинкина детаљније пише М. Вукићевић (в. 1911: 116, 117, 125).

¹³ Ауторка цитира одломак из писма *Нейпознајом лицу* [из *Кладова, између септембра 1810. и после 12. јануара 1811.*], усвајајући једну од претпоставки према којој је писмо било упућено Карађорђу: „Зато вам са срцем удовољствија пуним и кажем овако: не смуштеније, већ дерзновеније! Намеренија каквог очекивати нећу, јер нису, ви знате,

Цитирани одломак преузет из Доситејевог писма чији је адресат непознат, у причи није наведен у контексту Доситејевог путовања у Влашку и догађаја из 1811. који се помињу тек касније. Ауторка се опредељује да одломак уведе нехронолошки, у контексту догађаја из 1808. године, алудирајући на стално присуство бремена немира међу српским народом. „Уморан од сопствене опрезности” и људи које је сретао, из једне од тадашњих најраскошнијих кућа у Београду, Доситеј одлази разочаран, непрекидно слутећи „ону сенку” (Velmar-Janković 2014: 186).

„Почињао је месец јул 1808. године”, а Доситеј Обрадовић се примицао ка сопственом дому и четвртој тачки живота у Београду. У причи се даје детаљан опис Доситејеве куће, њеног положаја (на углу)¹⁴, са дијахронијским увидом у смене изгледа и именовања окружења. Доситејев дом у Београду приказан је као место јаке афективне моћи: „изложена и источним и западним светлостима”, сва „од дрвета и са доксом кућа је, изгледа, чувала нешто од исконске тишине” (2014: 186). У њему Доситеј поново достиже осећање склада, нарочитом сарадњом са природом у којој земља узвраћа рађањем и биљем. О важности ове везе сведоче детаљни описи Доситејевог посвећеног уређивања дворишта, неговања ружичњака и бројних башти са поврћем.¹⁵ Захваљујући *расветљењима и измаїлицама ведрине* у свом дому, Доситеј

ово сад времена за рахатлисање, него за брз и, по тому, поспешан рад.” (Обрадовић 2008: 125) Писмо је први објавио Андра Гавриловић у чланку „Међу политичким струјама” (*Коло*, 1901, св. 9, стр. 551), наводећи да је писмо приредио према Доситејевом аутографу. О осталим публикацијама упоредити Маринковићеву напомену уз писмо бр. 93. у трећем тому *Сабраних дела* из 1961. године, стр. 571. Према садржају писма закључује се да је писано из Кладова, а претпоставља се да је послато у периоду после 12. јануара 1811. године (Вукићевић 1911: 142–143). Претпоставке о адресату су различите: вожд Карађорђе (А. Гавриловић, 1901); Петар Николајевић Молер (Б. Ковачевић, *Доситеј Обрадовић у првом српском усшанку*, 1953, стр. 78) и др.

¹⁴ У свим причама *Дорћола* пуно пажње се посвећује симболици *уила* и *раскришћа*, најчешће са двојним значењем – тачке истовременог спајања и раздвајања.

¹⁵ У писму Јовану Тиодоровићу (Београд, 29. март, 1809.) Доситеј пише: „Моја је кућа овде поправљена и свуда наоколо у авлији липе на-

се бар тренутно ослобађа тмине коју је понео из дома Родофинкина. Тај предах ће трајати две године и биће сав испуњен његовим радом. Моменат јунаковог пресељења у сопствену кућу у причи се поклапа и са догађајима кључним за остварење Доситејеве просветитељске мисије. У причи се сажетим прегледом даје увид у Доситејеву намеру да отвори штампарију, говори се о раду на отварању Велике школе, бризи о живопису којим је требало да се украси унутрашњост ондашње мале Саборне цркве и ангажовању на оснивању Богословије. Осећајући сенку умора, Доситеј журно настоји да што пре испуни и непријатну празнину у свом дому, намењујући му нову, корисну улогу у народном просвећењу. Последње странице приче о Доситејевом животу у Београду приказују јунака који жури да испуни још својих жеља. Једна од њих се истиче по томе што ју је Доситеј осећао као своју прву (и последњу) дужност: да Богословија коју је хтео да оснује буде смештена у његовом дому, у самој близини Бајрам-цамије.

„Изгледало је да је све подредио овом циљу и кад је, опет у септембру, али 1810. године, Богословија уистину и почела да ради у Доситејевој кући, одахнуо је: од њега, било је доста. Ујутру, кад би излазио у башту да поздрави свитање, Доситеј је осећао захвалност према животу који му је омогућио да дочека и то, последње, испуњење. Умор је сад могао и да га узме под своје.” (Velmar-Janković 2014: 189)

Вредност Доситејевог укупног рада Светлана Велмар-Јанковић приказује у паралелним настојањима ка духовном и умном народном просвећењу. Он је сликовито представљен и положајем Велике школе која опстаје „на раскрсници свих светлости што се ковитлају над дунавском падином” (Velmar-Janković 2014: 188). Након отварања Велике школе и Богословије, рад на политичком пољу све више заузима Доситејеву пажњу, а у оквиру ове теме ауторка доследно развија Доситејев трагизам произашао из

сађене, а у повеликој башти лепе лозе, воће свакојако и румене руже и различне зелени за кујну.” (Обрадовић 2008: 115–116)

великих почетних надања и потоњег клонућа вере¹⁶. Услед суочавања са наслућеним немирима, страним утицајима и жестоким мржњама међу српским вођама, Доситеју почињу да се јављају слике последњег времена (јунак, наиме, осећа да је „време које протиче последње” (Velmar-Janković 2014: 190)). Описи ломећих, интимних немира уводе нас и у догађаје из октобра 1810. године, када је Карађорђе Доситеју поверио обављање важних преговора у Букурешту. Упркос унутрашњој тескоби и телесној слабости Доситеј прихвата и ову дужност, вођен жељом „да буде користан док год може” (2014: 189). На том путу Доситеј, нажалост, бива изнова *по-ражен људском мржњом* и неслагањем вођа српског народа у најпогубнијем часу. Иако је задатак који му је поверио Карађорђе испунио и преко очекивања, Доситеј је *свуда*, „у људима, сусретао тако отровне таме да се и сам, ускоро, осетио сасвим изнурен” (Velmar-Janković 2014: 190). На путу за Букурешт почиње да пише и спис посвећен новим искуствима, као неку врсту „духовног завештања” (2014: 189). Тиме Светлана Велмар-Јанковић додатно мистификује несачуван Доситејев спис *Јасшук їроба мої*¹⁷, помињући његову генезу у

¹⁶ Непознатом лицу [из Кладова, између септембра 1810. и после 12. јануара 1811.] Доситеј још увек са вером пише: „Нами ће бог на помоћи бити, јер нами ће дати зашто сви тежимо, нити ћемо ми недостојни грађани своје државе, већ као добра деца родитељске обитељи бити.” (Обрадовић 2008: 124)

¹⁷ У причи се као сведочанство о постојању списка наводи *писмо једног савременика*, а помињу се и *две верзије* Доситејевог завештања од којих је једна настала пре, а друга после његовог одласка у Букурешт. Спис *Јасшук їроба мої* се у стручној литератури иначе сматра одломком из Доситејевог тестаментa, а ту је претпоставку изнео Андра Гавриловић у тексту *Доситеје у Србији 1807–1811: Прилози књижевној и народној историји српској*, где се део списка први пут и наводи. Сматра се да је овај рукопис заједно са Доситејевом библиотеком нестao 1813. године. У препискама његових савременика нема помена о спису, нити о његовим верзијама. На основу Гавриловићеве тврдње, спис помиње и Јован Скерлић у књизи *Српска књижевност у XVIII веку* (1909). У шестој књизи *Сабарних дела Доситеја Обрадовића* коју је приредила Мирјана Стефановић, под напоменом „[Из тестаментa]” стоји: „*Јасшук їроба мої* – претпоставља се да је то одломак Доситејевог текста (Гавриловић 1902, 75–76). Иако то није поуздано, текст се овде доноси.” (2008: 223)

две верзије¹⁸. Прва је, наиме, настала док је Доситеј путовао у Влашку, а друга када се враћао у Србију. У поменутој мистификацији нагласак није на разликама између поменутих верзија (несачуван спис, напослетку, нико није ни читао), већ се истичу промене у Доситејевом расположењу: „Кад је пошао у Букурешт, тврдило се, старац је био сав ведар; кад се враћао, био је сав смрачен.” (Velmar-Janković 2014: 190) Две верзије списка *Јасџук іроба мої* помињу се метафорички, како би имплицирале драстичну смену друштвено-политичких прилика пред Доситејев одлазак у Букурешт и по повратку у Србију (пре и после марта 1811. године, дакле само пар месеци касније). Две верзије изнова призивају мотив промене као стање које је обележило политику и живот европског

¹⁸ Занимљива је генеза потенцијалног одломка из Доситејевог тестаментa у фикционалним жанровима. Мистификације око Доситејевог смрти су присутне у неким анегдотама које је сакупио и објавио Боривоје Маринковић у делу *Досиџеј у іовору и івору*, где се помињу разна сведочења Доситејевих савременика о његовим последњим годинама. Помена о томе има и код Маринковића у трећем тому *Сабраних дела* из 1961. године (*Радови Досиџеја Обрадовића*), али нема прецизних информација на основу којих би се могло тврдити да ли је хипотеза о тестаменту, његовој генези и верзијама тачна. У поменутих анегдотским приповедањима савременика сачувани су многи детаљи о Доситејевој жељи да буде сахрањен у мантији и код Хајдучке чесме, о одлуци да би радије умро под копитима турских освајача него поново напустио Београд и сл. На основу ових записа и анегдота настале су и бројне касније уметничке мистификације Доситејевог живота и рада, чему је нарочито допринела популарност серије *Јасџук іроба мої* Слободана Стојановића, емитована 1990. године на РТС-у. Серију одликују бројна хронолошка прескакања, као и мноштво романсираних и фиктивних елемената уведених ради постизања одређених драматуршких ефеката. Мада серија није документарна, након широке рецепције псеудодокумената преко њене фикционалне форме, настао је читав низ дела о Доситеју пред сам крај 20. века, у којима се мистификује и домишља његова историјска улога у устаничкој Србији. Навешћемо само неке од најпознатијих уметничких интерперетација Доситејевог живота и рада у српској књижевности: Коста Трифковић, *Младості Досиџија Обрадовића: слика из живоїа у іри чина* (1871); Милорад Павић, песма *Вечера у крчми 'Код знака іиїања'* (1979, друго издање 1990), приповетке „Анђео с наочарима” (1985) и „Изврнута рукавица” (1989); Јован Радуловић, драма *Учиїшеї Досиџеј* (1990), Мирко Магарашевић, збирка песама *Песник Досиџеј* (1992); Миодраг Матицки, монодрама *Саїуїшник: Досиџејев четїврїи век* (2004) и др.

народа крајем осамнаестог и почетком деветнаестог века. Овде пре свега мислимо на неизвесност услед Наполеонових освајања, променљивост ставова Руског царства, положаја Срба између Хабзбуршке монархије и нових претњи од стране Османског царства. Такође, не треба заборавити и интригантан догађај поменут и у причи С. Велмар-Јанковић: изненадну смрт војводе Милана Обреновића који је у својству Карађорђевог посланика у Букурешту боравио са Доситејем, баш када је војвода ступио у сукоб са Карађорђем. Ова интрига се у причи „Улица Доситејева” наводи само као још једно, у низу непријатних искустава изазиваних честим и јаким сукобима међу српским вођама. Евоцирањем судбине последњег Доситејевог списка се, уз наведено, промишља и функција предсмртне исповести у хришћанској духовној традицији. У том погледу је Доситејев спис представљен као духовно завештање Учитеља српског народа, док његове две његове верзије и статус *изјубљеног* на читаоца треба да имају опомињуће дејство: о нужности савладавања људских слабости, скривању и занемаривању важног.

Пред сам завршетак приче и јунакове шетње дорћолским улицама, ауторка се укратко осврће на Доситејево прихватање дужности првог *војничког* *народног просветиоца*, његове последње дане, премештај из Богословије и смрт у собици Правитељствујушћег совјета марта 1811. године. Тиме стижемо и до крајње, пете тачке Доситејевог путешествија кроз Београд. Она приказује изнемоглог и уморног јунака, помиреног са неистинитим гласинама да је узрок његових тегоба прозеблост на путу кроз Влашку.¹⁹ У првој и последњој сцени приче, кроз описе Доситејеве загладаности у блатњаво турско гробље, суштински јунаков преображај одиграва се заједно са изменом тона читаве приче о његовој вери у могућност народног просвећења. Док средишњим делом приповетке пратимо јунака који непрекидно *гледа* и *тражи*, у последњој сцени свог живота Доситеј само *веро-*

¹⁹ Сима Милутиновић Сарајлија у *Србијанци* (Лајпциг, 1826, част втора, стр. 150) такође помиње Доситејеву прозеблост по повратку са пута из Влашке: „Зар прозебо тог пута из Влашке, / Зимом иш’о посла истог ради; / Разбоље се...”

вајино може да искамчи смисао неког склада, али је и за то одвише уморан (Velmar-Janković 2014: 178). Целина приче о Доситејевим последњим данима има катарзички ефекат јер се управо у њој дешава разрешење све време присутног ривалитета између одмора и умора. Необичан је композициони положај ове сцене са катарзичком функцијом због тога што се појављује на почетку приче о Доситејевом боравку у Београду и на њеном крају. Из таквог положаја проистиче и њена вишеструка функционалност. Сцена, наиме, контрастира семантици епилошког дела приповетке, интригирајући читаочеву радозналост за откривањем разлога драстичне јунакове промене и подстичући га да преданије урони у промишљање њених узрока.

Ривалитет између *одмора* и *умора* као однос произашао из борбе супротних принципа – Ероса и Танатоса – пред сам крај приче бива окончан умором. Без обзира на његов крајњи исход, овај однос у причи „Улица Доситејева” ипак није приказан као непријатељски, већ проистиче из урођеног и развијеног осећаја дужности који је обележио Доситејев историјски ход. Отуда умор има значење задовољства у ишчезавању и јунакове помирености са нестајањем. Он представља окончање једног пожртвованог живота оптерећеног осећањем најузвишеније дужности и стално присутном бригом о другима. Доситејева одлука да се преда умору је, напослетку, доведена у везу са болним сазнањем о страховитим, погубним људским бременима: сујети и несавладивим мржњама међу народним старешинама у тренутку одлучујућим за судбину српског народа.

По повратку са пута у Букурешт, Доситеј Карађорђу пише и шаље два писма: званични извештај о исходима преговора са Русима и једно приватно писмо војду. Тих година је Доситеј такође био у преписци са Петром Николајевићем Молером и Павлом Соларићем, док је последње писмо пред смрт у марту, када се вратио са пута из Букурешта, упутио Стефану Гавриловићу. У одговору свом пријатељу Доситеј пише о болести и жалости због немогућности да спроведе у дело још својих жеља и подухвате на које га је С. Гавриловић охрабривао.

„А што ми сад то тако живо и топло напомињете, поштедите ме, просим Вас! Чрез то ме к сожаленију приводите, што нисам у опстојатељствами јоште штогод учинити. Несити смо у нашим желанијам и, догод јоште што желимо, недостаје нам. Дневи се и године поткрађују, тело изнеможе, а душа би јоште нешто хотела. 'Телемаха' препоручујем да ко преведе, али просто, чисто српски; та књига може многима полезна бити.” (Обрадовић 2008: 124–125)

Светлана Велмар-Јанковић не помиње конкретну, за живота неостварену крајњу Доситејеву жељу да се *Телемах* преведе на српски језик, већ мистификује значење *последње жеље* усредсређујући се на Доситејеву исповест о вечном трагању за жељеним и *хтењима душе*. У складу са тим, причу о Доситеју Обрадовићу завршава сликом замишљеног јунака који шета дорђолским улицама, у потрази са сећањем о чему је „он то, последњи пут у животу писао” (Velmar-Janković 2014: 191).

Из умрежавања са просторним искуствима Јурија Лотмана објашњених моделом границе, затим са гледиштима геонаратолога, еконаратолога и тумачима афективног деловања простора, произашло је и наше читање особеног уметничког простора приче „Улица Доситејева” Светлане Велмар-Јанковић. Како је основна линија приповедања о Доситејевом путовању Београдом уведена и употпуњена мотивом проживљеног невремена на путовању морем, наша анализа је најпре била усмерена на сужејно повезивање хронотопа путовања и мотива буре, као и на даље обликовање приче о Доситејевој просветитељској улози у Србији око ових мотива. Изузетни домаћаји становишта о моделативној функцији књижевности потврдили су још једном своју апликативност у контексту тумачења просторно-временске организације приче С. Велмар-Јанковић којом су успешно представљене бројне и значајне теме.

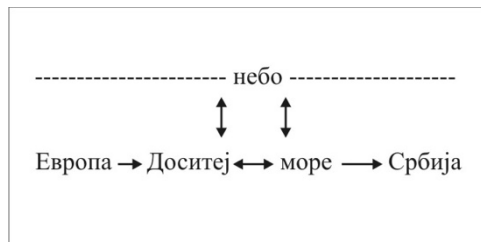
Паралелно са Доситејевом шетњом београдским улицама и причом о њиховим особеним просторима, пратили смо и Доситејев пут (са)знања. Свих пет тачака Доситејевог борава у Београду представљају конкретна места уобличена људским и/или нељудским деловањем, које је те просторе

учинило препознатљивим и јединственим. Као такав, простор Доситејеве улице у причи таложи и преноси изузетно јаке тежње и осећања. Двосмерно сагледана релација између ликова и простора има и своје коначно усмерење ка читаоцу. Управо њега треба да подстакне на проницљивије посматрање свега онога што људи уписују у просторе и онога што, са друге стране, простори уписују у људе.

Значења приче „Улица Доситејева” произлазе из вишеструких интертекстуалних релација са целокупним делом Доситеја Обрадовића, међу којима смо нарочито издвојили везу са несачуваном исповешћу *Јасџук іроба мої*. Читава прича о Доситејевом животу утемељена на хронотопу путовања и релацији умор – одмор, прожима се са именом овог списка. Њиме је имплицирано и значење Београда као коначног Доситејевог уточишта, док је са друге стране, статус списка (тек поменута непознаница која је остала предмет нагађања) С. Велмар-Јанковић послужио за увођење критичког дијалога са праксом аутоматизованог тумачења Доситејевог лика, живота и рада. У том погледу, причу „Улица Доситејева” можемо читати и као ауторски одговор на присуство Доситејево, срцем и умом. Таква прича тражи, међутим, достигнуг тумача који Доситејеве сени може да види као присуство. На њега се указује трансгресивним световима у којима се преплићу речи Доситеја Обрадовића и Светлане Велмар-Јанковић, усмерене ка читаочевом искуственом универзуму. Са читаоцем, напослетку, обоје и желе да поделе своја сазнања: о значају осећаја одговорности за мисли и дела, важности образовања и васпитавања врлине, кључевима колективног (*народної*) просвећења, корисности (*їолзи*) од усвојених врлина и вери у могућност поправљања. Та се заједничка сазнања односе, такође, на етику и моралну дужност, важност промишљања свеколиког живота и забринутост за будућност ближњих.

Представљен у бројним улогама и дужностима проишашим из везе са светом и српским народом, Доситеј се указује као спојна тачка између две стране: познатог и непознатог, спољашњег и унутрашњег, видљивог и невидљивог. Након наше заједничке шетње са Доситејем, у њему смо пре-

познали јединствено биће које прелази и помера границе, тумача и носиоца искуствених преображаја, прекорачења склада и несклада, усаглашеног бивања и небивања.

Сл. бр. 1. Имплицирана просторна динамика на примеру паралелизама у уводном позиционирању лика Доситеја Обрадовића

ИЗВОРИ

Velmar-Janković 2014: S. Velmar-Janković, *Dorćol*, Beograd, Laguna.

ЛИТЕРАТУРА

- Вукићевић 1911: М. Вукићевић, Последњих пет година живота и рада Доситеја Обрадовића (од 13. јуна 1806. до краја марта 1811. године, у: *Споменица Доситеја Обрадовића*, Београд, Српска књижевна задруга, 89–149.
- Гавриловић 1902: А. Гавриловић, *Доситеје у Србији 1807–1811: Прилози књижевној и народној историји српској*, Београд, Штампарија Аце М. Станојевића.
- Грбић 2007: Д. Грбић, Бура у српској књижевности 18. века (на примерима дела „Путовање ка граду Јерусалиму” Јеротеја Рачанина, „Морепловљење” Јована Рајића и „Живот и прикључење” Доситеја Обрадовића), у: Б. Јовић (ур.), *Зборник Српска књижевност између традиционалној и модерној – компаративистички аспекти*, Упоредна истраживања 4, Београд, Институт за књижевност и уметност, 157–176.
- Ladino 2019: J. K. Ladino, *Memorials Matter: Emotion, Environment, and Public Memory at American Historical Sites*, Reno, Nevada, University of Nevada Press.

- Lotman, Jurij M. *Struktura umetničkog teksta*. Prev. Novica Petković. Beograd: Nolit, 1976.
- Лотман 2004: Ј. Лотман, *Семиосфера: у свейу мишљења. Човек – шексї – семиосфера – исиорија*, Нови Сад, Светови.
- Meretoja 2018: Н. Meretoja, *The ethics of storytelling: Narrative hermeneutics, history, and the possible*, New York and Oxford, Oxford University Press.
- Обрадовић 1978: Д. Обрадовић, *Живош и прикљученија; Писмо Хараламїију*, Београд, Просвета/Нолит/Завод за уџбенике.
- Обрадовић 2008: Д. Обрадовић, Писмо [Стефану Гавриловићу] 9. 3. 1811, у: М. Д. Стефановић (прир.), *Досишеј Обрадовић, Песме; Писма; Документи*, Задужбина „Доситеј Обрадовић”, Београд, 124–125.
- Пантић 2012: М. Пантић, Прозраци Светлане Велмар-Јанковић или слагање времена, у: М. Пантић (ур.), *Зборник радова Бездане свейлосїи: О књижевном делу Свейлане Велмар-Јанковић*, Београд, Библиотека града Београда, 163–170.
- Перовић 1968: Р. Перовић, Око боравка Доситеја Обрадовића у Београду (1807–1811), у: *Ковчежић, Прилози и грађа о Досишеју и Вуку*, Београд, књига VIII, 54 – 96.
- Перовић 1954: Р. Перовић, Питање Доситејево куће; Грађа о питању куће Правитељствујушчег совјета и Доситеја Обрадовића, у: *Прилози за исиорију Првої срїскої уштанка: необјављена грађа*, Београд, Народна књига, 1954, 23–33; 142–154.
- Stanzel 1984: F. Stanzel, *A theory of narrative*, Translated by C. Goedsche, Cambridge, Cambridge University Press.
- Ryan, Foote and Azaryahu 2016: M.-L. Ryan, K. E. Foote & M. Azaryahu, *Narrating space/spatializing narrative: where narrative theory and geography meet*, Columbus, The Ohio State University Press.

JELENA Z. MILIĆ

TENACITY AND TIREDNESS: IN THE WAKE OF DOSITEJ'S
STREET IN *DORĆOL* BY SVETLANA VELMAR-JANKOVIĆ

SUMMARY

In this paper we analyse the spatial and temporal experience of the story "Dositej's Street" by Svetlana Velmar-Janković. The temporal organization and poetics of space are followed in stages, through the plot structure of the story. Our analysis follows affective theory of space and observations about modelling function of space and semantics of borders by Juri Lotman. Our research was also stimulated by posthumanist narratology and narratologically oriented theories of space such as econartology, geographical narratology and narrative hermeneutics.

Keywords: Dositej Obradović, space, Belgrade, Dorćol.

РИЗНИЦА

Прилози

811.163.41'276.6
Оригинални научни рад
Примљен: 5. 4. 2022.
Прихваћен: 5.10.2022.

Весна Н. Бајић*

Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

ДРЖАВНЕ ТИТУЛЕ У ДЕЛУ *ЖИТИЕ ПЕТРА
ВЕЛИКАГО ЗАХАРИЈЕ ОРФЕЛИНА*
(ЧАСТЬ ВТОРАЯ, 1772)**

Предмет истраживања у овом раду представљају државне титуле ексцерпирани из дела *Житије Петра Великаго* Захарије Орфелина (часть вторая, 1772). Извршена је етимолошка анализа грађе, а затим и поређење са стањем у савременом српском терминолошком систему из области историје. Основни циљеви истраживања јесу утврђивање степена у ком су ове титуле сачуване до данас и утврђивање утицаја језичког порекла титула на њихово чување, мењање и губљење. Закључено је да су се државне титуле од XVIII века до данас претежно мењале у смеру фонолошког и/или творбеног прилагођавања савременом српском језичком систему, као и да је утицај језичког порекла титула на овакво стање значајан.

Кључне речи: историјска лексикологија, терминологија, етимологија, историја, државне титуле, XVIII век, Захарија Орфелин.

* vesna.bajic93@gmail.com

** Овај рад настао је у оквиру пројекта *Историја српског језика* (178001), који је финансирало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, чији сам стипендиста била. Рад се симболично објављује у години јубилеја, 250 година након објављивања дела *Житије Петра Великаго* Захарије Орфелина. Проф. др Исидори Бјелаковић захваљујем се на сугестијама.

1. Увод у епоху

Време у које настаје *Жиџије Пеџра Великаџо* Захарије Орфелина, тачније друга половина XVIII века, представља прекретницу у друштвеном и културном развоју српског народа, као и у развоју српског књижевног језика. Просвећеност, идејни покрет који се тада ширио Европом, а чије су основне идеје биле преображај и препород, захватио је и српско друштво у том периоду (Младеновић 1996: 67). Напредак српске културе огледа се пре свега у развоју науке, те се у то време јављају и зачеци научне терминологије (Милановић 2013: 5). Познато је да је велики број нових термина понудио Орфелин у свом *Вечном календару* (Грицкат 1966: 64).

Из Европе на наше просторе, пре свега међу грађански, војни и духовни сталеж на територији Војводине, стиже и идеја о приближавању писаног језика сваком појединцу, тачније о увођењу народног језика у књижевност, што је већ узимало маха у Русији, Аустрији, Мађарској и сл. (Грицкат 1966: 64–65). У српској средини то је подразумевало потискивање рускословенског језика, који се, након што је четрдесетих година XVIII века потиснуо српкословенски језик из Српске православне цркве, проширио и на српску културу, а самим тим и на књижевност (Милановић 2013: 2). Вође на европским идејама, неколицина писаца попут З. Орфелина, Ј. Рајића и В. Дамјановића шездесетих година XVIII века издаје своја дела и преводе на српском народном језику, уз присуство мањег или већег броја славенизама (Младеновић 1996: 68–69). Међутим, први писани траг о жељи за посрбљивањем речи и израза неразумљивих српском читаоцу, као и позив савременицима да пишу на народном језику оставио је З. Орфелин у предговору *Славено-србској маџазина* (Венеција, 1768) (Младеновић 1996: 67). А. Кречмер (Kretschmer 1989: 61), након анализе језика *Маџазина*, закључује како Орфелин своју жељу и захтев у већини случајева није успео да оствари у пракси. Управо оваква ситуација, тачније немогућност писаца друге половине XVIII века да се у потпуности ослободе снажне рускословенске и руске традиције,

изнедрила је *славеносрпски* језик, својеврсну мешавину „различитих језичких система с ненормираним а променљивим пропорцијама мешања тих елемената” (Суботић 2003: 108). Тада се српски интелектуалци деле у три табора – архаисте (који се држе рускословенског и руског језика), демократе (који се залажу искључиво за народни језик) и присталице компромиса (који су за употребу славеносрпског језика) (Kretschmer 1989: 63). Временом рускословенски језик губи функционалну поливалентност и његова се употреба ограничава само на цркву, а славеносрпски и народни језик употребљавају се у световној књижевности, док њихова дистрибуција зависи од жанра (Милановић 2013: 3).¹ И однос рускословенских и народних елемената у делима писаним мешовитим типом језика могао је бити различит и у великој је мери зависио од теме и намене дела (Младеновић 1969: 50). Оно што је кључно јесте да се временом славеносрпски језик све више србизирао, те можемо пратити његову еволуцију од *орфелиновској* ка *доситејејевском* типу, оном који је био „радикално посрбљен на граматичком, првенствено морфолошком плану” (Милановић 2013: 3). Орфелин можда није могао у потпуности да оствари своју замисао на самом почетку борбе за српски народни језик, али, како истиче А. Младеновић (1996: 68), „ипак је он језичку разумљивост поменутих текстова у знатној мери остварио. Тај и такав његов славеносрпски језик, који је тада практично почињао и почео, у свом каснијем развоју код других писаца подлегаће све већој властитој србизацији тако да ће из њега бити искључиване одређене црте туђе српском народном језику [...]”. Овај језик србизиран је пре свега помоћу језичких црта екавског шумадијско-војвођанског дијалекта, а процес србизације, афирмисан радом Доситеја Обрадовића и, касније, Вука Караџића, „довео је током прве половине XIX века до постепеног формирања, а негде у седмој деценији тога сто-

¹ Судбину језика испратила су и писма – црквена ћирилица везала се за рускословенски језик, док су грађанском ћирилицом писани текстови световног карактера, на славеносрпском и народном језику (Милановић 2013: 3).

лећа, и до стабилизовања екавског изговора српског књижевног језика” (Младеновић 1996: 73).

2. ПРЕДМЕТ, МЕТОДОЛОГИЈА И ЦИЉЕВИ ИСТРАЖИВАЊА

Предмет истраживања у овом раду представљају државне титуле, као део историјског терминолошког корпуса предстандардне епохе развоја српског књижевног језика, ексцерпирани са првих педесет страна дела *Жиџиџ Пеџира Великаџо* Захарије Орфелина (чаџџ вторая, 1772). Анализирано је 45 титула које се односе на владаре и државне и дворске великодостојнике. Регистроване титуле дате су азбучним редоследом карактеристичним за савремени српски језик, уз основну граматичку информацију (ознака рода: м/ж/с) и одговарајућа значења². Одреднице су транскрибоване³, а у угластим ортографским заградама титуле су дате у оном облику у ком су регистроване у тексту. Извршена је етимолошка анализа грађе, чији су резултати исказани квантитативно, а однос језичких група исказан је релацијски.

Основни циљеви овог истраживања јесу уочавање односа регистрованих титула према савременом терминолошком систему из области историје, тачније утврђивање степена у ком су титуле регистроване у нашем корпусу сачуване до данашњих дана, као и утврђивање утицаја језичког порекла титула на њихово чување, мењање и губљење из језичког система.

² Приликом дефинисања лексичких јединица служили смо се углавном следећим речницима: *Речник срџскога језика* (МС 2007), *Велики речник срџраних речи и изрази* (Клајн, Шипка 2008) и *Речник руског и срџскохрвајског језика* (Московљевић 1963).

³ Приликом транскрипције грађе следили смо упутства А. Младеновића (1979). С обзиром на то да је дело из ког су примери ексцерпирани писано руским књижевним језиком, графема <џ> транскрибована је као /je/, нпр. <владџџелный Князь> → владџџетелни књаџ, док је секвенца <ер> која одговара српском вокалном /р/ транскрибована као /er/, нпр. <перџоначаљникџ> → перџоначаљник.

3. ДРЖАВНЕ ТИТУЛЕ У ДЕЛУ *ЖИТИЕ ПЕТРА ВЕЛИКАГО ЗАХАРИЈЕ
ОРФЕЛИНА (ЧАСТЬ ВТОРАЯ, 1772)*

БАРОН м <Барономъ> *їлемиѣка ѡиѡула нижеї реда (не-їосредно иѡїод їрофа); носилац ѡе ѡиѡуле.*

БЕГ м <Бегомъ> *ѡиѡула виѡих їлемиѣа, їоседника у Турској царевини, у Босни и Херцеговини.*

БЛАГОРОДИЈЕ с <Благородїямъ> *ѡиѡула додељивана наследним и личним їлемиѣима; блатородѡтво, блаторође.*

ВЕЗИР м <Везирями> *високи државни достїојанѡтвенник у бившој Турској царевини (министїар или дворски достїојан-ѡтвенник).*

ВЕЛИКИ ГОСУДАР м <Великїй Государь> *ѡиѡула рускої цара.*

ВЕЛИКИ КЊАЗ м <Великаго Князя> *ѡиѡула владара у бројним државама, їо ранїу иѡїод краља, цара, императїора, али изнад кнеза; їриближно одїовара заїагноевроїској ѡиѡули великої војводе; велики кнез.*

ВЕЛИКИ СУЛТАН м <Великїй Султанъ> *ѡиѡула османских царева од XIII века; султїан.*

ВЕЛИЧЕСТВО с <Величества> *ѡиѡула владара или дру-їих великодостїојника; величанѡтво.*

ВЕРХОВНИ ВЕЗИР м <Верховныхъ Везировъ> *їрви министр, їредседник владе у бившој Турској царевини; велики везир.*

ВЕРХОВНИ ОБЛАДАТЕЉ м <Верховными Обладателями> *врховни їоседник.*

ВЛАДЉЕТЕЛНИ КЊАЗ м <владѣтельный Князь> *кнез који влада, уїравља їо їраву наслеђа, односно динаѡтичкој їриїагноѡти, чија се власїи и достїојанѡтво їреноси на їоїомке; наследни кнез.*

ВЛАДЉЕТЕЉ м <Владѣтелю> *владалац, владар.*

ГОСПОДАР м <Господаря> *владарска ѡиѡула у средњо-вековној Зеїи и каснијој Књажевини Црној Гори, као и у Влашкој, Молдавији и руским земљама.*

ГОСУДАР м <Государь; Государя> 1. *їосїодар (ѡиѡула рускої цара); 2. владар, їосїодар.*

ГОСУДАРИЊА ж <Государыня> суџруџа рускоџ цара; џосџодарица.

ГРАФ м <Графъ> џлемићка џиџула у феудалном друџџву (џо ранџу изнад барона), коју су носили џриџадници највишеџ џлемсџва; џроф.

ДЕСПОТ м <Деспоты> владар с неоџраниченом влашћу, самодржац, аџсолуџистџа; џиџула неких срџских владара и намесника џојединих обласџи у средњовековној Србији.

ЗНАТНИ м <знатымъ> арисџокраџа.

ИМПЕРАТОР м <Императору> цар, владар.

ИМПЕРАТОРСКОЈЕ ВЕЛИЧЕСТВО с <Императорскаго Величества> имџераџорско величансџво.

ИМПЕРАТРИЦА ж <Императрицы> имџераџорова суџруџа; имџераџорка, имџераџорица.

КЊАЗ м <Князь> џиџула мушкоџ члана владарске џородице; висока џлемићка џиџула из феудалноџ џокреџа; кнез.

КОРОЉ м <Королемъ> крунисани владар (у релатџивној хијерархији виџи од кнеза, а нижи од цара), монарх, краљ; џиџула џоџа владара.

КОРОЉЕВА ж <Королева> крунисана владарка монархије или краљева суџруџа; краљица.

КРАЉ м <Краль> крунисани владар (у релатџивној хијерархији виџи од кнеза, а нижи од цара), монарх; џиџула џоџа владара.

КРАЉЕВСКОЈЕ ВЕЛИЧЕСТВО с <Кралеvскимъ Величествомъ> краљевско величансџво.

МОНАРХ м <Монарху> онај који сам, једини влада (у монархији), аџсолуџни владар; краљ, цар, наследни владар.

МУФТИЈ⁴ м <Муфџџу> муслимански великодосџојник; муфџџија.

ОБЛАДАТЕЉ м <Обладателями> џоседник.

⁴ Ова лексема може имати два значења: 1. највиџи муслимански свешџеник у једној обласџи и 2. муслимански великодосџојник (ВРСРЈ: 813). С обзиром на контекст у ком се јавља: Венеџиани, которые опасались нападенџа на Морею, прислали Верховному Везиру, Муфџџу и протчимъ знатымъ великџя подарки (17), ми смо се определили за друго значење и овај пример третирали као државну титулу.

ПЕРВИ МИНИСТЕР м <первый Министеръ> први министар, премијер.

ПЕРВОНАЧАЉНИК м <первоначальникъ> ајсолућни владар, монарх.

ПОТЕНТАТ м <Потентатовъ> суверен, владар.

ПРИНЦЕСА ж <Принцессою> припадница краљевске породице (обично кћи краља или принчева сујруџа); шиишула коју она носи; принцеза.

САМОДЕРЖЕЦ м <САМОДЕРЖЕЦЪ> онај који има неограничену власћ, ајсолућни владар, ауџокрајџа; самодржац.

СТОЉНИК м <Стольнику> дворски чин нижи од бојара у руској држави од XIII до XVII века; особа која је имала тај чин; ђехарник.

СУЛТАН м <Султана> шиишула османских царева од XIII века.

СУЛТАНСКОЈЕ ВЕЛИЧЕСТВО с <Султанскому Величеству> сулџанско величансџво.

ХАН м <Хану> владарска шиишула монџолских и неких источњачких народа; кан.

ХЕРЦОГ м <Гхерцогу> највиша ђлемџџка шиишула, одмах иза краља; војвода, херцеџ.

ЦАР м <Царю> највиша владарска шиишула у неким земљама, монарх.

ЦАРЕВИЧ м <Царевича> царев син; џрини, џресџолонаследник, царевџ.

ЦАРИЦА ж <Царица> царева сујруџа.

ЦАРСКОЈЕ ВЕЛИЧЕСТВО с <Царское Величество> царско величансџво.

ЦЕСАР м <Цесаря> цар.

ЦЕСАРСКОЈЕ ВЕЛИЧЕСТВО с <Цесарского Величества> царско величансџво.

4. Етимолошка анализа

Приликом етимолошке анализе регистрованих титула пратили смо изворно порекло лексеме, дакле језик из ког потиче сам корен анализиране титуле, а не потенцијалне језике посреднике. Како бисмо добили што прецизније податке

о етимологији лексичких јединица проучаваних у овом раду, служили смо се следећим српским и руским⁵ етимолошким речницима: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (Skok 1971–1974), *Этимологический онлайн-словарь русского языка Макса Фасмера*, *Этимологический онлайн-словарь русского языка Шанског Н. М.*, *Этимологический онлайн-словарь русского языка Крылова Г. А.*, *Этимологический онлайн-словарь русского языка Семёнова А. В.*, *Этимологический онлайн-словарик школьника. Почему не иначе? Успенског Л. В.*, као и *Речником српског језика* (МС 2007) и *Великим речником српских речи и израза* (Клајн, Шипка 2008).

С обзиром на то да у овом раду пратимо изворно порекло анализираних титула, све титуле словенског порекла могли бисмо сврстати у групу општесловенског наслеђа. Међутим, будући да је Орфелин, као српски писац, дело *Жиџе Пејтра Великаг* написао на руском књижевном језику, потребно је сагледати у коликом су проценту у овом делу заступљене словенске титуле које су својим обликом или значењем карактеристичне за руски језик. Стога смо приликом анализе у оквиру групе словенских лексема издвојили групу славенизама. У групу славенизама сврстане су и оне титуле словенског порекла за које се поуздано зна да у српском језику представљају позајмљенице из руског језика. Уколико су титуле словенског порекла у истом облику и значењу потврђене и у руском и у српском језику, у било ком периоду језичког развоја, и нису из руског језика ушле у српски, сврстали смо их у групу општесловенског наслеђа, како бисмо избегли читавање.

Приликом анализе уочен је одређени број двочланих титула чије саставнице потичу из различитих језика. Ове титуле сврстане су у посебну, последњу групу у оквиру овог поглавља. У заградама уз титуле помоћу скраћеница наведени су језици из којих њихове саставнице воде порекло.

⁵ Етимолошки речници руског језика пронађени су на страници <<https://lexicography.online/etymology/>>.

- 4.1. Титуле словенског порекла (13 → 28,89%):
 4.1.1. Општесловенско наслеђе (1 → 7,69%):
 ГОСПОДАР;
 4.1.2. Титуле руског и црквенословенског порекла – славенизми (12 → 92,31%):
 БЛАГОРОДИЈЕ, ВЕЛИКИ ГОСУДАР, ВЕЛИЧЕСТВО, ВЕРХОВНИ ОБЛАДАТЕЉ, ВЛАДЈЕТЕЉ, ГОСУДАР, ГОСУДАРИЊА, ЗНАТНИ, ОБЛАДАТЕЉ, ПЕРВОНАЧАЉНИК, САМОДЕРЖЕЦ, СТОЉНИК;
 4.2. Титуле грчког порекла (2 → 4,44%):
 ДЕСПОТ, МОНАРХ;
 4.3. Титуле латинског порекла (8 → 17,78%):
 ИМПЕРАТОР, ИМПЕРАТРИЦА, ПОТЕНТАТ, ПРИНЦЕСА, ЦАР⁶, ЦАРЕВИЧ, ЦАРИЦА, ЦЕСАР;
 4.4. Титуле немачког и старогерманског порекла (7 → 15,56%):
 БАРОН⁷, ГРАФ, КЊАЗ⁸, КОРОЉ⁹, КОРОЉЕВА, КРАЉ, ХЕРЦОГ;
 4.5. Титуле пореклом из туркијских језика (2 → 4,44%):
 БЕГ, ХАН¹⁰;

⁶ „[...] Источником этих слов является форма *cēsař «император» [...] которая восходит через гот. *Káisar* «император» к лат. *Caesar*.” (*Этимологический онлайн-словарь русского языка Макса Фасмера*)

⁷ Код Фасмера стоји: „Из нем. *Baron* или франц. *baron*, которое происходит из д.-в.-н. *baro* «воинственный человек»” (*Этимологический онлайн-словарь русского языка Макса Фасмера*), а у Великом речнику *сїраних речи и израза* (196): „фр. *baron* од франачког *baro* слободан човек”.

⁸ *Этимологический онлайн-словарь русского языка Макса Фасмера*: „Праслав. **kъnędzь* заимств. из прагерм. **kuningaz* или гот. **kuniggs*, д.-в.-н. *kuning*, производного от *kunī* «род»”.

⁹ „Общеслав. заимствование из герм. яз., где **karl* < *Karl*, собств. имени франкского короля Карла Великого.” (*Этимологический онлайн-словарь русского языка Шанског Н. М.*)

¹⁰ *Велики речник сїраних речи и израза* (1380): „тур. *han* од перс. *hān*, монголског или туркменског порекла”; *Этимологический онлайн-словарь русского языка Макса Фасмера*: „Заимств. из тур., уйг., чагат. *хан* «хан, император» [...]. Рамстедт (JSFOu 55, 61) ищет источник этого титула в кит.”; *Этимологический онлайн-словарь русского языка Шанског Н. М.*: „Заимств. в др.-рус. эпоху из тюрк. яз., где *хан* < *кан*, аллегроформы от *каїан* (ср. *барин* < *боярин*), являющегося в тюрк. яз. переоформлением китайск. *кекиан*, сложения *ке* «великий» и *киан* «правитель»”.

- 4.6. Титуле арапског порекла (3 → 6,67%):
ВЕЗИР, МУФТИЈ, СУЛТАН;
- 4.7. Двочлане титуле чије су саставнице различитог порекла¹¹ (10 → 22,22%):
ВЕЛИКИ КЊАЗ (осл., стгерм.), ВЕЛИКИ СУЛТАН (осл., ар.), ВЕРХОВНИ ВЕЗИР (рус., ар.), ВЛАДЈЕТЕЛНИ КЊАЗ (рус., стгерм.), ИМПЕРАТОРСКОЈЕ ВЕЛИЧЕСТВО (лат., рус.), КРАЉЕВСКОЈЕ ВЕЛИЧЕСТВО (нем./стгерм., рус.), ПЕРВИ МИНИСТЕР (рус., лат.), СУЛТАНСКОЈЕ ВЕЛИЧЕСТВО (ар., рус.), ЦАРСКОЈЕ ВЕЛИЧЕСТВО (лат., рус.), ЦЕСАРСКОЈЕ ВЕЛИЧЕСТВО (лат., рус.).

5. ОДНОС ПРЕМА САВРЕМЕНОМ ТЕРМИНОЛОШКОМ СИСТЕМУ ИЗ ОБЛАСТИ ИСТОРИЈЕ

Ради уочавања титула које су до данас сачуване у српском језичком систему, као и оних које су замењене другим формама у савременом српском језику, потражили смо титуле регистроване у нашој грађи у савременим српским уџбеницима и приручницима. Као корпус за анализу савременог језичког стања послужили су савремени уџбеници из историје за основну и средњу школу (И1, И3, И6, И7)¹², затим *Enciklopedijski leksikon – Mozaik znanja: Istorija* (МЗ-И), као и *Речник српскога језика* (РСЈ), *Велики речник страних речи и израза* (ВРСРИ) и *Речник руског и српскохрватског језика* (РРСХЈ). Такође, консултовали смо и *Речник српскохрватског књижевног језика I–VI* (РМС). На основу поређења издвојили смо три групе титула, које су дате у наставку.

Дакле, етимологија ове речи веома је сложена. С обзиром на то да сви аутори помињу туркијске језике, дата титула сврстана је у ову групу, мада се не искључује ни њено кинеско порекло.

¹¹ Језици из којих потичу компоненте ових титула наведени су помоћу следећих скраћеница: ар. (арапски), лат. (латински), нем. (немачки), осл. (општесловенско наслеђе), рус. (руски), стгерм. (старогермански).

¹² И1: *Историја за први разред средњих стручних и уметничких школа* (ЗУНС 2005); И3: *Историја за трећи разред гимназије ошћте и друштвено-језичког смера* (ЗУНС 2008); И6: *Историја за 6. разред основне школе* (ЗУНС 2005); И7: *Историја за 7. разред основне школе* (ЗУНС 2005).

- ¹⁶ Иако се ова лексема јавља као одредница у ВРСРП (310), у значењу *шишула руској цара, ѿсѿодар*, у савременој српској уџбеничкој и стручној литератури из области историје не среће се у овом, руском, облику. С обзиром на то да ова лексема у руском нема само ово значење (уп. дефиницију у речнику В. Даља <<https://lexicography.online/explanatory/dal/>>: „всякий светский владыка, верховный глава страны, владетельная особа: император, царь, король, владетельный герцог или князь и пр. [...] Встарь государь или осударь употребляли безразлично, вм. господин, барин, помещик, вельможа [...]”), њена значења одговарају оним која у савременом српском језику има лексема *ѿсѿодар* (уп. дефиниције у РСЈ (214), које се свде на значења *владар, ѿзгда, власник, сойсѿвеник*). У уџбеницима се јавља термин *владар* (ИЗ: 59).

ца – РСЈ: 214), ГРАФ¹⁷ (гроф – И1: 115, РСЈ: 230), ИМПЕРАТОРСКОЈЕ ВЕЛИЧЕСТВО (императорско величанство – РСЈ: 470, 137), ИМПЕРАТРИЦА (императорка/императорица – РСЈ: 470), КЊАЗ¹⁸ (кнез – И7: 18, РСЈ: 545), КОРОЉ (краљ – РСЈ: 582), КОРОЉЕВА (краљица – РСЈ: 582), КРАЉЕВ-СКОЈЕ ВЕЛИЧЕСТВО (краљевско величанство – РСЈ: 582, 137), МУФТИЈ (муфтија – И1: 198, МЗ-И: 441), ПЕРВИ МИНИСТЕР (први министар – РСЈ: 1000, (712)), ПРИНЦЕСА (принцеза¹⁹ – И3: 63, РСЈ: 1045), САМОДЕРЖЕЦ (самодржац – И3: 59), СУЛТАНСКОЈЕ ВЕЛИЧЕСТВО (султанско величанство – РСЈ: 1287, 137), ХЕРЦОГ²⁰ (херцег – И6: 190, ВРСРИ: 1401), ЦАРЕВИЧ (царевић – И3: 72), ЦАРСКОЈЕ ВЕЛИЧЕСТВО (царско величанство – РСЈ: 1479, 137), ЦЕСАР²¹ (цар – РСЈ: 1478), ЦЕСАРСКОЈЕ ВЕЛИЧЕСТВО (царско величанство – РСЈ: 1479, 137);

¹⁷ Одредница *џраф* јавља се у РМС I (555) и у ВРСРИ (314) и у обама изворима упућује се на лексему *џроф*. У РСЈ и у савременим уџбеницима и приручницима из историје нема облика *џраф* у овом значењу.

¹⁸ Одредница *књаз* јавља се у РМС II (755) и у РСЈ (546), али већ у РМС носи ознаку *засџ*.

¹⁹ У РСЈ (1045) под одредницом *џринцеза* у загради је дат алтернативни облик *џринцеса*, док се у РМС V (84) облик *џринцеса* јавља у својству засебне одреднице, али упућује се на одредницу *џринцеза* и наведен је пример из дела једног хрватског аутора. У савременим уџбеницима и приручницима из историје облик *џринцеса* није регистрован.

²⁰ Одредница *херџоџ* јавља се у РМС VI (726) и у ВРСРИ (1402), и у обама изворима упућује се на лексему *херџеџ*. У РСЈ и у савременим уџбеницима и приручницима из историје нема облика *херџоџ*, а у РМС за овај облик наведен је пример из дела једног хрватског аутора.

²¹ Облик *џесар* јавља се као одредница у РМС VI (788), РСЈ (1487) и ВРСРИ (1450), али у првом извору упућује се на одредницу *џар*, у другом ова лексема носи ознаку *арх.*, а у трећем ознаку *реџор*. У свим изворима помиње се да се ова лексема најчешће односи на аустријског цара.

5.3. Титуле²² које су замењене другим формама (7 → 15,56%):

ВЕРХОВНИ ВЕЗИР (велики везир – И7: 36), ВЕРХОВНИ ОБЛАДАТЕЉ (врховни поседник – РСЈ: 176, 978), ВЛАДЈЕТЕЛНИ КЊАЗ (наследни кнез – РСЈ: 792, (545)), ЗНАТНИ (аристократ(а) – РСЈ: 43), ОБЛАДАТЕЉ (поседник – И1: 190, РСЈ: 978), ПЕРВОНАЧАЉНИК (апсолутни владар – РСЈ: 41, (156), монарх – ВРСРИ: 796), СТОЉНИК (пехарник – РСЈ: 926).

6. ЗАКЉУЧАК

6.1. Резултати етимолошке анализе

Резултати етимолошке анализе показују да су титуле словенског порекла најзаступљеније у нашој грађи (28,89%). Што се тиче подгрупа у оквиру ове групе, у много већем броју заступљени су славенизми²³, што не изненађује с обзиром на то да је дело које је послужило као корпус за ову анализу написано на руском књижевном језику; само једна титула припада подгрупи општесловенског наслеђа. Следећа по бројности јесте група двочланих титула чије су саставнице различитог порекла (22,22%), а за њом следи група титула латинског порекла (17,78%). Титуле пореклом из немачког и старогерманског чине 15,56%, а из арапског језика 6,67% регистрованих титула. Из грчког и туркијских језика забележене су само по две титуле, које чине по 4,44% наше грађе.

²² Што се двочланих титула тиче, уколико је једна компонента замењена другом формом, док је друга сачувана у истом облику или се код ње уочавају измене на фонолошком или творбеном плану, ове титуле сврстане су у ову групу, нпр. *врховни везир* – *велики везир*.

²³ Чак и када поменуте подгрупе из групе титула словенског порекла не бисмо анализирали једну према другој, већ према осталим регистрованим језичким групама, славенизми би били најбројнија група у нашој грађи.

6.2. Резултати поређења са савременим терминолошким системом из области историје

Након поређења стања у нашој грађи са стањем у савременом српском језику, закључујемо да је више од половине свих регистрованих титула претрпело измене на фонолошком и/или творбеном плану (24 → 53,33%), што не изненађује с обзиром на то да је *Жиџије Пеџира Великаџо* Захарије Орфелина писано руским књижевним језиком, те је временом дошло до прилагођавања руских облика српском језичком систему, у виду промене појединих гласова, творбених форманата, као и модификације творбене основе у појединим случајевима. Скоро трећина регистрованих титула сачувана је у неизмењеном облику и значењу (14 → 31,11%), док је мали број титула замењен другим формама (7 → 15,56%). Дакле, можемо закључити да се систем државних титула од друге половине XVIII века до данас није толико мењао у смеру замене једних титула другим колико у смеру фонолошког и/или творбеног прилагођавања регистрованих титула савременом стању у српском језику, што представља логичну појаву с обзиром на идиом, епоху и временску дистанцу.

6.3. Утицај језичког порекла титула на њихово чување, мењање и губљење

Једина титула општесловенског порекла, као и све титуле грчког и туркијског порекла сачуване су до данас у истом облику и значењу. Исти је случај и са већином титула арапског порекла и половином латинизама. Овакву ситуацију можемо објаснити тиме што су ове лексеме или домаћег порекла (општесловенски слој) или интернационализми (грцизми и латинизми) или су пак у српски ушле из турског језика (титуле арапског и туркијског порекла), који је имао велики утицај на наш језик, пре свега на плану лексике: „По ширини и дубини свога обухвата турски утицај надмаша све раније и све касније” (Ивић 1980: 63). Друга половина латинизама, као и један арабизам и већина германизама²⁴ пре-

²⁴ Остатак титула германског порекла сачуван је у истом облику и значењу.

трпели су измене на фонолошком и/или творбеном плану, што значи да су у Орфелинов језик ушли преко руског језика. Ниједан славенизам из наше грађе није сачуван у истом облику – већина је фонолошки и/или творбено прилагођена савременом српском језику, док је остатак замењен другим формама. Оваква ситуација последица је Вукове реформе и његовог става да српски књижевни језик треба очистити од руских наноса и да предност треба дати домаћим формантима и речима. Што се тиче групе двочланих титула чије су саставнице различитог порекла, већина титула је измењена на фонолошком и/или творбеном плану, нешто мањи број замењен је другим лексемама, док је само једна титула сачувана у истом облику. Управо њихово порекло може бити разлог за тражење бољих решења у језику.

ИЗВОРИ

- Клајн, Шипка 2008: И. Клајн, М. Шипка, *Велики речник сѣраних речи и израза*, Нови Сад: Прометеј.
- Кочић 2005: Д. Кочић, *Истѣрија за ѣрви разред средњих сѣручних и уметничких школа*, Београд: Завод за уѣбенике и наставна средства.
- Љушић 2005: Р. Љушић, *Истѣрија за 7. разред основне школе*, Београд: Завод за уѣбенике и наставна средства.
- Љушић 2008: Р. Љушић, *Истѣрија за ѣрећи разред їмназије ойшїеї и друшївено-језичкої смера*, Београд: Завод за уѣбенике.
- Михаљчић 2005: Р. Михаљчић, *Истѣрија за 6. разред основне школе*, Београд: Завод за уѣбенике и наставна средства.
- Московљевић 1963: М. Московљевић, *Речник рускої и срїскохрвайскої језика*, Београд: Научна књига.
- Орфелин 1772: З. Орфелин, *Жишїе и славныя дѣла їосударя имѣратѣора Пеїтра Великаїо самодержца всеросїїскаїо сѣ їредїоложенїемъ країшкой Геоїрафической и їолиїической Истѣриї о Россїйскомъ царствѣ, Нынѣ їервѣе на Славенскомъ языкѣ сїисана и издана, Частїѣ вїшорая, Вѣ Венециї: Вѣ Типографїи Димитрія Ѣеодозїя*.

- РМС 1967–1976: *Речник срџскохрватскоџа књижевноџ језика*, I–III, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969, IV–VI, Нови Сад: Матица српска, 1971–1976.
- РСЈ 2007: *Речник срџскоџа језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Самарџић 1970: R. Samardџić (red. i ur.), *Enciklopedijski leksikon – Mozaik znanja: Istorija*, Beograd: Interpres.

ЛИТЕРАТУРА

- Грицкат 1966: И. Грицкат, „У чему је значај и какве су специфичности славеносрпског периода у развоју српскохрватског језика. Поводом иницијативе Матице српске да се састави речник књижевног језика славеносрпског периода”, *Зборник Матице српске за филологију и линџвистику*, IX, Нови Сад, 61–66.
- Даљ: *Толковџиј онлајн-словарь русскоџо языка Даля В. И.* <<https://lexicography.online/explanatory/dal/>>. 21.8.2022.
- Ивић 1980: П. Ивић, „Развој терминологије у језику средњовековних Срба”, *Глас СССРХХV Српске академије наука и уметности, Одељење језика и књижевности*, књ. 11, Београд, 63–70.
- Кречмер 1989: А. Kretschmer, „Схватања Доситеја Обрадовића о књижевном језику (теорија и пракса језичке употребе код Словена у 18. веку)”, *Научни састџанак славистиа у Вукове дане*, 19/2, Београд, 61–68.
- Крилов: *Эџимолоџический онлајн-словарь русскоџо языка Крылова Г. А.* <<https://lexicography.online/etymology/krylov/>>. 21.8.2022.
- Милановић 2013: А. Милановић, „Стилистички аспект српских књижевнојезичких промена на смени 18. и 19. века”, *Књижевности и језик*, 60/1, Београд, 1–11.
- Младеновић 1969: А. Младеновић, „Однос између домаћих и рускословенских елемената у књижевном језику код Срба пре његове вуковске стандардизације”, *Зборник Матице српске за филологију и линџвистику*, XII, Нови Сад, 43–51.
- Младеновић 1979: А. Младеновић, „Напомене о транскрипцији и критичком издавању старих српских текстова из XVIII и XIX века”, *Зборник за филологију и линџвистику*, XXII/2, Нови Сад, 95–129.

- Младеновић 1996: А. Младеновић, „Почеци и развој књижевног језика код Срба новијег времена (Друга половина XVIII и прва половина XIX века)”, *Научни састајанак слависта у Вукове дане*, 25/2, Београд, 67–77.
- Семјонов: *Этимологический онлайн-словарь русского языка Семёнова А. В.* <<https://lexicography.online/etymology/semyonov/>>. 21.8.2022.
- Скок 1971–1974: Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1–4, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Суботић 2003: Љ. Суботић, „Критички приступ проучавању историје (српског) књижевног језика”, *Српски језик*, 8/1–2, Београд, 99–110.
- Успенски: *Этимологический онлайн-словарик школьника. Почему не иначе? Успенского Л. В.* <<https://lexicography.online/etymology/uspensky/>>. 21.8.2022.
- Фасмер: *Этимологический онлайн-словарь русского языка Макса Фасмера.* <<https://lexicography.online/etymology/vasmer/>>. 21.8.2022.
- Шански: *Этимологический онлайн-словарь русского языка Шанского Н. М.* <<https://lexicography.online/etymology/shansky/>>. 21.8.2022.

VESNA N. BAJIĆ

IMPERIAL TITLES IN THE WORK *THE LIFE OF PETER THE GREAT*
BY ZAHARIJA ORFELIN (PART TWO, 1772)

SUMMARY

The research topics of this paper are the imperial titles excerpted from the work *The Life of Peter the Great* by Zaharija Orfelin (part two, 1772). The etymological analysis of the material and the comparison between these terms and the contemporary Serbian terminological system in the field of history have been carried out. The main aims of this research are to determine the extent to which these titles have been preserved to this day and also to ascertain the impact of the origin of titles on their preservation, change and elimination. It has been concluded that from the 18th century to this day the imperial titles have mostly been phonologically and/or derivatively adapted

to the contemporary Serbian language system and that the impact of the origin of titles on this state is significant.

Keywords: historical lexicology, terminology, etymology, history, imperial titles, 18th century, Zaharija Orfelin.

ДОСИТЕЈЕВИ ЧИТАОЦИ
Прикази

Александра Павловић*

КРИТИКА СРПСКИХ СОФИЈИНИХ РАТНИКА
(Илија Марић, *Српска филозофска критика:
од њочешака до Великої раџа*, Досије студио,
Београд, 2021, стр.. 554)

Објављена у издању куће Досије студио 2021. године, што је омогућено средствима „Одбора за филозофију између Истока и Запада” САНУ, књига Илије Марића *Српска филозофска критика: од њочешака до Великої раџа* обухвата једанаест опсежних анализа српске филозофске критике, схваћене, како се у уводном делу наводи, као мишљење, умно просуђивање, будући да је филозофска мисао по својој природи инхерентна филозофској мисли. Предговор аутора теоријско је разматрање филозофске мисли као критике, где је направљена и дистинкција између овакве, критичке, инхерентности филозофске мисли и филозофске критике као жанра. Ова друга, која подразумева критичку јавност која се посредује у медијумима, постигнуће је тек просветитељства.

Орфелинов *Славеносербски маџазин*, први часопис код Срба, *Сербскија новини* (1791–1792), *Славеносербскија вједомости* (1793–1794), те *Новине сербске* (1813) почеци су приказа, обавештења и најава дела код нас. Лишени вредновања, ово су ретко биле рецензије и критике, све до средине друге деценије XIX века када се појављују Вукове критике романа Милована Видаковића, што се узима и као почетак књижевне критике код Срба. Књижевна критика биће значајна карика у генези филозофске критике код нас.

* pavlovic.sanja@sbb.rs

Аутор у опсежном уводу разматра етимологију и почетак употребе речи „критика“ код Срба, те конституисање појма филозофске критике код нас током XVIII века, од наставе реторике првих деценија XVIII века (Сремски Карловци, Нови Сад), која је обухватала и вештину беседништва, књижевну критику и књижевну теорију, на основу приручника најчешће писаних на латинском језику. Развој појма филозофске критике прати се затим у XIX веку (Николај Шимић, Симеон Чучић, Константин Бранковић, Михаило Христифор Ристић).

Значајним претходницама и наговештајима филозофске критике сматрају се предговори, какви су Доситејеви или предговори Лукијана Мушицког, Павла Соларића, Јована Хацића и других или пак прикази (Вук, Јован Стејић, Павле Стаматовић). Такође, као куриозитет али и заматак филозофске критике код нас, узета је одбрана дисертације Јована Стефановића Баљевића, одржана 21. Априла 1752. године у Халеу. Одбрана је, наиме, била „део критичког разматрања тезе“. Аутор је у обзир узео и прве приказе српских књижевних дела објављене у немачкој периодици, они који се тичу Доситејевог дела и посебно *Совјетџа здравџао разума* те се овај приказ, будући да се разматрају питања морала и филозофије живота, врлина и порока, љубави и слично, сматра и првим објављеним приказом неке наше филозофске књиге (1785). Као заметке филозофске критике аутор је прештампао превод анонимног приказа на немачком језику (1786) филозофске дисертације Саве Текелије, *О узроку и циљу постојања државе*, одбрањене исте године у Пешти, као и Доситејеве текстове о књигама наших писаца (*Крајко размишљање о празницима* (1786) Јована Мушкатиновића, *Фисика II* (1802) Атанасија Стојковића и *Ново грађданско земљеописаније* (1804) Павла Соларића).

Између ових првина и првих критичких текстова с краја 1861. године Алимпија Васиљевића, који се сматра оснивачем филозофске критике као жанра код Срба, аутор као „прелаз“ између њих издваја рецензију професора Лицеја Гаврила Поповића и Сергија Николића (1847) рукописа књиге *Основно мудрословије* (1848) Константина Бранковића.

Ова рецензија није била намењена широј јавности па је све до сада остала необјављена и стога је била све донедавно непозната историчарима наше филозофије. Аутор је држи за прву „праву рецензију неке наше филозофске књиге”. Међутим, пошто је она, с једне стране, наручена и писана као рецензија једног уџбеника, а не једне филозофске књиге, а, с друге стране, писана је као документ за интерну употребу и није била намењена јавности, Марић сматра да је ова рецензија само прелаз, али не и почетак наше филозофске критике као жанра.

Почетак филозофске критике као жанра код Срба везује се пре свега за рецензије Алимпија Васиљевића (1831–1911) *Лоџике* Константина Бранковића и *Реторике* Ђорђа Малетића, објављене 1861. године. Алимпије Васиљевић, магистар богословских наука, са праксом штампања рецензија упознао се у Кијеву, на Духовној академији и ту праксу пренео код нас: критика постаје доступна широј културној, не само стручној, јавности. Од посебног значаја је његова рецензија *Историје филозофије* (1865), уџбеника за Велику школу коју је према Швеглеру израдио Димитрије Матић. Ова историја се сматра првом правом историјом филозофије код Срба, иако јој је претходила *Историја философије* (1860) Михаила Христифора Ристића, објављена у Сремским Карловцима као десета свеска његове *Системе целокупне философије*. Васиљевићева рецензија Матићеве књиге изазвала је полемичку реакцију Милана Кујунџића, што је потом прерасло у прву велику филозофску полемику код нас.

Почецима српске филозофске критике, кроз прве заметке, претходнице, наговештаје и различите жанрове, какви су и рецензије и прикази школских уџбеника од времена када ови престају да буду пуки део административног поступка и објављивањем у периодици постају доступни јавности, посвећено је првих осам одељака књиге (57”364). Поред критика средњошколских уџбеника филозофије ”које су писали водећи наши академски филозофи тог времена, као што су Михаило Вујић, Љубомир Недић, Михаило Шљевић и Бранислав Петронијевић – посебно се истичу критике универзитетских уџбеника. Светомир Ристић је објавио се-

рију чланака о уџбенику *Историја новије философије* (1903) Бранислава Петронијевића, а Борислав Лоренц веома обимну рецензију Петронијевићевог уџбеника *Основи емпиријске психологије* (1910). Ристићева разорна критика је прерасла у полемику с Петронијевићем, док на Лоренцову ништа мање оштру и документовану критику аутор уџбеника није одговорио.

Посебни одељак посвећен је филозофској критици као сада већ устаљеном жанру, са текстовима Бранислава Петронијевића, Милана Шевића, Јована Скерлића, Бранислава Петронијевића, Стојана Протића, Борислава Лоренца и других (365–452). Овде се прати време успостављања другог таласа наставника филозофије на Великој школи, од одбране докторске тезе Михаила Вујића у Лајпцигу 1879, специјализације Михаила Шљивића на Сорбони (1885–1888), те његове доцентуре и професуре у Београду, одбране докторске тезе Милана Шевића у Лајпцигу 1888. године, чији наставак следи деведесетих година XIX века када је одбрањен низ докторских дисертација у Немачкој (Миливоје Јовановић, Максим Арер, Стеван Окановић, Бранислав Петронијевић). Прослеђује се историја наше академске филозофије током последње две деценије XIX века која је у овом периоду била најживља у иностранству (Беч, Лајпциг, Јена, Лондон, Париз). Критичком анализом садржаја, па и обимом, посебно место дато је Петронијевићевој рецензији *Принципија историје* (1898) Божидача Кнежевића, јер је њеном појавом постављена нова мера филозофске критике код нас. У поглављу се налазе и текстови млађе генерације филозофа, Борислава Лоренца, Светомира Ристића и других. Претпоследње и обимом највеће поглавље посвећено је критикама дела Бранислава Петронијевића, свакако средишње фигуре наше филозофске сцене до почетка Великог рата (453–504), са критикама Стевана Оканивића, Павла Љотића, Радивоја Врховца, Веселина Ћисаловића, Едуарда Хартмана, Луја Кутира, Бертранда Расла и Крсте Цицварића. И најзад, последње поглавље посвећено је критици преведених књига, са критикама Николаја Велимировића и Светомира Ристића.

Изворници (527), Биобиблиографски подаци о ауторима (533) и завршна Белешка (551) посебан су допринос у си-

стематизацији ове богате грађе. Од укупно 63 текста, који су укључени у хрестоматију, њих 39 је прештампано први пут, а један од њих је доживео и свој *editio princeps*. Ово је пионирски покушај систематичнијег разматрања филозофске критике код нас као и израде пратећег избора текстова.

Могуће је рећи да је књига *Српска филозофска критика од почетка до Великог рата* плод и заокружење Марићевог вишедеценијског бављења историјом филозофије код Срба. Пред нама је књига енциклопедијског карактера, детаљно и критички обрађене изузетно обимне грађе. Појава филозофске критике код нас праћена је кроз низ укрштених и жанровски разноликих перспектива, праћених пажљиво урађеном хрестоматијом филозофске критике која је оцртала постепени развој филозофске критике код нас, од првих заметака све до пуног замаха, непосредно пред почетак Великог рата. Вишеструко корисно, ово дело, посебно Увод, доноси и низ теоријских и критичких разматрања о појму, етимологији и развоју овог жанра код нас.

Владимир М. Симић*

О СРПСКОЈ ЕЛИТИ И ЊЕНОЈ УМЕТНОСТИ
(Александра Человски, *Племство у српској
визуелној култури XVIII века*, Матица српска,
Нови Сад 2021; 243 стр.)

Навикли смо да добре текстове о српском племству и његовој култури читамо само код старијих аутора, углавном оних који су писали средином 20. века. Међутим, објављивањем књиге Александре Человски такво стање се у доброј мери изменило. Као историчар уметности и кустос у Галерији Матице српске, она је очекивано у центар истраживања поставила питање односа уметности и племићке репрезентације. Међутим, низ нерешених теоријских и историјских проблема у вези са племством код Срба приморао ју је да прошири перспективу и да се посвети и разматрању питања која су надилазила оквире њеног замишљеног рада.

Племство је од давнина било друштвена класа/сталеж који се издвајао од осталих, како по својој политичкој моћи и утицају, тако и по богатству које је са њима долазило. На то се „природно” надовезивало оно што је и сам Сава Текелија истицао као њихово главно преимућство – врлине које су се огледале у племенитој „плавој” крви. Све је то заједно чинило комплекс квалитета који су красили поједине припаднике друштава пре 20. века, а што им је давало социјалну предност у односу на све остале. Међутим, у Хабзбуршкој монархији је племство било нераздвојиво испреплетено са дворском администрацијом и са духовном staleжом, а до 18.

* vmsimic@f.bg.ac.rs

века је већ потпуно потпало под контролу апсолутистичких монарха који су развили брижљив систем диференцијације при додели племићког статуса. То је допринело високој хетерогености унутар овог staleжа, а резултат је била подела на аристократију и ниже племство, између којих је постојао читав низ племићких поткатегорија којима је место на скали било одређено на основу економске моћи и политичког утицаја.

Док се пред очима појављују слике из ове обимне и богато илустроване монографије о српском племству 18. века у Хабзбуршкој монархији, читаоцу се откривају геополитичке, друштвене и културне промене кроз које су Срби пролазили након 1690. године, напуштања Отоманског царства и миграције у Краљевину Угарску. Управо у том раздобљу је око стотинак српских породица стекло племићки статус, од тога двадесетак племство аустријских наследних земаља, а остали угарско племство. То је происходило из композитне структуре државе која се састојала из различитих територијалних ентитета којима су управљали владари из Хабзбуршке династије. Уклапање у нове цивилизацијске обрасце нужно је изискивало и прихватање социјалне стратификације каква је постојала у новој држави. А управо ту се скривао низ проблема које је ауторка морала да реши пре него што се окренула питањима визуелне репрезентације племства. У ту сврху је користила необјављену грађу из Архива САНУ у Сремским Карловцима, Музеја Војводине у Новом Саду и Музеја Српске православне цркве у Београду, а ослањала се и на објављене изворе различитог порекла, као и на обимну и у тематском погледу врло разноврсну компаративну литературу на енглеском и немачком језику.

Ауторка је скренула пажњу и на проблем идентитета српских племића, њихове интеграције у угарско друштво, и утапања у мађарски национални корпус у 19. столећу, што је остало делимично необрађено у националној историографији. Други важан аспект који је доприносио сложености посматраног феномена тицао се верског идентитета српских племића, јер је у Угарској православна конфесија била само толерисана од стране државних власти. Како су чиновници

по закону морали да припадају римокатоличкој цркви, положај вишег племства је био резервисан превасходно католичким поданицима, док су се православни поданици могли уздићи само до статуса нижег, нетитулисаног племства. Стога ауторка јасно закључује да су Срби који су добили племство у 18. веку у Хабзбуршкој монархији заузимали веома ниске положаје у односу на овај целокупни сталеж, док, истовремено, они заузимају елитну позицију међу поданицима српске етнице. Више породица се издвојило у ту елитну скупину (Чарнојевићи, Стратимировићи, Текелије, Рашковићи, Исаковићи, Ненадовићи, Монастерлије, Андрејевићи, Бранковићи) из које су се у наредним генерацијама рађале личности које су креирале политику и културу српског народа. Процесом нобилитације уврштени су у горњи, привилеговани слој угарског друштва, али као ново племство које је по вери и статусу било различито од старог олигархијског племства по крви, и новог, али знатно утицајнијег, мађарског племства по функцији. Нобилитација појединих угледних Срба био је акт владареве милости и награда за показану лојалност и заслуге на бојном пољу, чиме је преко српске елите учвршћивана веза владајуће династије са народом. Ауторка примећује да је припаднике те елите одликовала амбициозност која их је покретала на деловање, уобличавала њихову индивидуалност и уздизала изнад сиромашне и необразоване средине. Ови напредни појединци су себе доживљавали као јавне личности, односно „публичне персоне”, како се у то време говорило, а за њих су била резервисана значајна места црквених јерарха, официра и чиновника. Од времена просветитељства деловање тих јавних личности је схватано као служба за опште добро, односно за народни бољитак.

Материјална сведочанства која су остала иза њих, пре свега портрети, повеље, легати, дворци и курије, као и архивски документи о политичким и културним активностима, представљају основу из које ауторка изводи аргументацију о облицима визуелне репрезентације племства. Данас је познато неких двадесетак портрета са ликовима српских племића, више повеља и осликаних грбова, а сачувано је и

неколико племићких здања из средине и друге половине 18. века. Најистакнутији чланови племићких породица током 18. века подижу и цркве и капеле, као јавне изразе личне побожности и припадности православној цркви. Крајем столећа неки од њих се, у складу са идејама просветитељства, ангажују у пословима од јавног интереса, као што је то било приликом оснивања јавних школа или стипендијских фондова.

О намери ауторке да ужу тему постави у што шири историјски контекст и тиме је квалитетније обради сведочи и унутрашња структура текста који је подељен у три велике целине: *Племство Краљевине Угарске у XVIII веку*, *Репрезентовање племства у визуелној култури* и *Изградња величајности*. Први део посвећује историјату и статусу српског племства у Угарској краљевини, разлажући централни појам на неколико важних потпоглавља у којима се бави односом нижег и вишег племства, односно старим и новим племићима, њиховим правима и привилегијама, као и идеолошком основном феномена „плаве крви”. Све то доприноси стварању целовите слике стварног статуса српског племства у Царевини, а уједно и пружа увид у положај српског племства у односу на аустријске и угарске савременике.

Централни и најзначајнији део књиге чини детаљна студија о томе како је српско племство визуелно обликовало своју јавну слику: не само кроз наручивање репрезентативних портрета, већ и кроз јавну употребу повеља и грбова, уметничку и црквену патронажу, али и путем образовања, васпитања и брачних стратегија. Посебно место у процесу изградње јавне представе племства припада портретима. Полазећи од општих карактеристика визуелне репрезентације племства у осамнаестовековној Европи, ауторка показује да репрезентативни портрети Срба племића функционишу као израз сталешке самосвести. Сваки сегмент на њима је изражавао врлине портретисане личности на које посматрачи треба да се угледају, што је постигано иконографским елементима и сликарским ефектима: достојанство је исказивано постуром и директним погледом усмереним ка посматрачу, лојалност владару и патриотизам истицањем са-

бље или медаљона са владаревим ликом, док је елеганцију и префињеност духа показивала рука ослоњена о бок. Галерије портрета на којима су приказивани појединци и њихове лозе, веома често су формирали и високи црквени великодостојници, а одликовао их је висок степен иконографске уједначености. Поред портрета, следећи важан медиј репрезентовања племићког статуса био је грб, односно нобилитациони патент који је потврђивао заслуге појединца и услуге којима је „верни поданик” заслужио владарску милост. Дипломе су извођене на пергаменту или папиру у виду листине или кодекса, да би генерацијама биле пажљиво чуване у породици као најважнији посед који је гарантовао статус и достојанство. Ауторка узима у разматрање дела примењене уметности која су српски племићи даривали црквама и манастирима као ктитори и приложници, у чему се као један од главних мотива, и јасније него игде другде, уочава идеја изградње сопствене јавне слике.

Последњи сегмент књиге је сажео све ове до сада наведене проблеме и сагледао их кроз грађење политике величајности (*magnificenza*) као ренесансног идеала који је важио за целокупни племићки staleж све до 19. века. Тако се у књизи појављују простори у којима се идеја величајности развијала – курија, сакрални простори и племићке гробнице. Посебно су важни приватни архитектонски објекти у које се улажу значајна финансијска средства не би ли били што монументалнији и раскошнији, чиме је племство трансформисало финансијски капитал у симболички културни капитал. Тако се појављују раскошне градске куће, попут дома породице Андрејевић у Сремским Карловцима, или мање палате, концепцијски блиске дворовима аристократије, попут оних у Ораховици, Кулпину и Новом Кнежевцу. У договору са високом јерархијом Карловачке митрополије племство подиже и здања сакралне намене, попут храмова, манастирских келија и звоника. Са тим у вези се налазе и погребни племића који представљају последње чинове брижљиво спровођених стратегија изградње јавне слике. Свечане фунералне церемоније су могле да трају и по више дана и недеља, што је зависило од статуса и угледа преминулог, а последњи акт је

завршаван постављањем камене плоче са уклесаним породичним грбовима, што је указивало на трајање сећања на ту особу кроз породицу и наследнике.

Проблем који књига Александре Человски отвара је комплексан у једнакој мери колико је и важан за разумевање српске културе 18. века. Поред тога што доприноси бољем разумевању вербално-визуелних облика комуникације у сталешки уређеном српском друштву унутар средње Европе, отвара и бројна нова питања у вези са историјом српске уметности тог доба. Сва анализирана и протумачена дела и чинови до сада су интерпретирани на начин да нису улазили у дубљу проблематизацију чињенице да су настали за потребе племства као више и самодоволне класе. А постављањем наведених објеката и сведочанстава у културни и временски контекст лакше и боље се разумеју њихове форме и функције. Јасна и прегледна структура, разумљив и леп језик којим је написана, као и обиље ликовног материјала, издвајају ову књигу и наговештавају да ће бити дуго читана, не само у стручним круговима, већ и међу широм публиком. У тематском смислу она је веома актуелна, јер се у односу на прошло време ствари нису много промениле, изузев идеолошке основе на којој се друштвена дискриминација данас заснива. Предузетнички дух, инвентивност и морална амбиваленост су постали ти нови квалитети и врлине који издвајају најбоље представнике друштва од скромно просечног пука. Стога, књига Александре Человски представља изазовно штиво за друштвено-хуманистичке науке, а постигнути резултати добру основу не само за даља истраживања 18. и 19 века, већ и нашег времена.

Александра С. Человски*

ПОГЛЕД НА ИНТЕЛЕКТУАЛНУ ИСТОРИЈУ
СРПСКОГ ПРОСВЕТИТЕЉСТВА
(Владимир Симић, *Поретак српског
интелектуалца у доба просветитељства*,
Нови Сад : Матица српска : Галерија Матице
српске, 2022., 354 стр.)

Књига проф. др Владимира Симића *Поретак српског интелектуалца у доба просветитељства* објављена је у оквиру едиције „Уметност и историја” коју је 2016. покренула Галерија Матице српске у циљу указивања на везе између друштвено-историјских прилика и уметности. То је аутори-ма омогућило широк идејни оквир унутар ког се вреднују и развијају савремени методолошки и интерпретативни приступи историји уметности. Пред читаоцима се овом приликом налази књига објављена у суиздаваштву Матице српске и Галерије Матице српске као шеста публикација едиције „Уметност и историја”. Претходно, 2018. је у оквиру исте едиције објављена монографија *Романови и Срби: рецепција слике руских владара у уметности XVIII века* као значајни научни допринос др Владимира Симића – редовног професора Одељења за историју уметности Филозофског факултета у Београду. Бројни објављени научни чланци и студије чине др Симића водећим истраживачем историје српске нововековне уметности са изузетним доприносом у истраживању културне историје XVIII века и визуелне културе просвети-

* dascelovska@gmail.com

тељства. Такав статус др Симића дефинитивно је утврђен књигом *Портрет српског интелектуалца у доба просветишљства* која подразумева увод, четири расправна поглавља, закључак и сажетак на енглеском и немачком језику.

У име издавача читаоцима се кроз *Реч унапред* обратила управница Галерије Матице српске др Тијана Палковљевић Бугарски, упућујући захвалност рецензентима и сарадницима који су допринели коначном уобличењу књиге. Посебну захвалност др Палковљевић Бугарски је упутила др Симићу, истичући да модерно осмишљен приступ који је он у књизи применио, показује важну улогу портрета не само у разумевању уметничких достигнућа него и ширих друштвених појава и геополитичких кретања. О ширини појма *слика интелектуалца* аутор пише одмах на почетку *Увода* наговештавајући тиме управо један савремен методолошки приступ који потом потпуно дефинише и расветљава објашњавајући преостале кључне појмове наслова књиге. Тако, др Симић у *Уводу* даје могућу дефиницију појма интелектуалац а одмах потом и нову периодизацију временског интервала од друге половине XVIII до четврте деценије XIX века обухваћеног кровним термином просветитељство. На тој основи аутор се у наредним поглављима посвећује појединачним појмовима и феноменима који се односе на *физичку и менашлну слику* просвећеног интелектуалца. То чини тумачећи портрете изведене у различитим ликовним техникама а на којима су приказане различите личности чији се животни векови и устројства уклапају у претходно одређене методолошке оквире.

Поглавље *Основни појмови* надовезује се на *Увод* кроз контекстуализовано сагледавање кључних појмова – интелектуалац и просветитељство. Путем вербалног скицирања профила осамнаестовековног интелектуалца, професор Симић овде креира својеврсну основу за потоњи портрет који ће постепено, али са методолошком прецизношћу зрелог истраживача, стварати у наредним поглављима. У циљу сагледавања повода за појаву и развој просветитељства у српској култури, он посматрање врши из различитих перспектива што посебно обогаћује и чини целовитим његов допринос

једном од важних отворених питања српске „интелектуалне историје”. Тако, сагледавање просветитељства у српској култури најпре поставља у културолошки оквир Хабзбуршке монархије истичући различита преплитања која су варијала између средњоевропског и руског утицаја, религиозног и секуларног погледа на свет, католичког и протестантског црквеног круга али подједнако и уплива који су порекло имали у грчкој култури.

Читање средишње целине књиге, која носи наслов *Портрети интелектуалца: типологија и иконографија*, до краја пружа увид у добро увежбану истраживачку вештину др Владимира Симића. Да је реч о научном достигнућу које долази само са завидним истраживачким искуством, уочљиво је првенствено у начину проблематизације истраживачке теме, затим у ширини литературе на чијим основама аутор гради своје закључке али ништа мање и у стилу писања. Запажања о сложеним хуманистичким питањима саопштена су на начин подједнако пријемчив стручњацима и пасионираним љубитељима повести о уметности. Професор Симић најпре сагледава шта је у доба просветитељства уопште значио појам портрет. Позивајући се на гледишта познатих осамнаестовековних писаца о уметности, др Симић је дао допринос одговору на битно отворено питање савремене српске историје уметности – шта је нововековни портрет? С тим у складу у књизи следи типолошко груписање портрета које је показује како је могуће посматрањем *физичке слике* истовремено сагледати и *менаџалну слику* српског интелектуалца просвећене епохе.

Портрети и друштво је наслов поглавља у коме аутор даље разрађује испитивање слике српских интелектуалаца најпре кроз статистички поглед којим врло прецизно мапира (мало)бројност и положај људи од пера у друштву око 1800. Груписањем портрета према припадности портретисаних различитим друштвеним редовима (клерици, чиновници, књижевници, учењаци) и животним стадијумима, професор Симић доприноси разумевању улоге и положаја интелектуалног идентитета у тадашњем српском друштву. Последње расправно поглавље – *Јавно памћење и заборављање*, вешто је

најављено последњом реченицом претходног поглавља, а односи се на дешавања у друштву након смрти интелектуалца. У времену које означава почетак схватања приватне и јавне сфере на начин који је савременом човеку подразумеван, испитано је како, посредством штампе и културе подизања споменика али и низа других друштвено-политичких околности, интелектуалци улазе у колективно памћење или заборав српског народа. Ослањајући се и на схватање слике као ефигије, ово поглавље заокружује истраживање професора Симића и чини финални искусни потез којим завршава свој *Портрети српског интелектуалца у доба просветитељства*. Након тога, следи *Закључак* у коме су убедљиво сумирани резултати истраживања али је, што је вредно посебне хвале, и образложено упадљиво одсуство портрета жена. Књига подразумева 52 илустрације које уствари представљају истраживачки материјал од ког се пошло при писању. Због тога одабир и распоред илустрација још једном потврђује да је професор Симић, стварајући публикацију на коју ће се позивати будуће генерације тумача уметности и културне историје, успешно остварио своју истраживачку и професорску намеру.

Марија Слобода*

НА ПОЛЗУ ОПШТЕСТВА

(Драмски јунак Доситеј, прир. Радомир Путник,
Задужбина Доситеј Обрадовић – РТС Издаваштво,
Београд 2022, стр. 824)

У издању Задужбине „Доситеј Обрадовић” и РТС Издаваштва објављена је хрестоматија *Драмски јунак Доситеј*, коју је приредио књижевник, драматург, театролог и позоришни критичар – Радомир Путник. У хрестоматији су сабрани драмски текстови у којима се Доситеј појављује као јунак, настали у периоду од једног и по века: од 1871. до 2021. године.

У књизи је окупљено десет аутора – почев од Косте Трифковића, чији драмолет *Младост Доситеја Обрадовића* датира из 1871. године (прва верзија текста), затим Милована Витезовића (два сценарија писана за ТВ серију *Вук Стефановић Караџић*, 1984), Звонимира Костића (*Доситеј Обрадовић*, 1989), Душана Белче (*Ноћно путовање у Карловце*, 1990), Јована Радуловића (*Учишело Доситеј*, 1990), Слободана Стојановића (*Јасшук проба мој*, 1991), Милана Ђоковића (*Вожда и дипломатија*, 1994), Миодрага Матицкога (*Сајушник*, 2005), Олге Савић (*Доситејева последња ноћ*, 2011) – до Елиане Гавриловић (*Досије Доситеј*, 2021), чији текст је у тренутку објављивања хрестоматије најизвођенији пред публиком (у оквиру званичних позоришних изведби, могуће и једини). Хронологија настанка текстова открива да је драмско интересовање за Доситеја Обрадовића континуирано, уз

* marija.sloboda@gmail.com

две специфичности: 1. након Трифковићевог, до следећег (познатог) текста протекло је више од стотину година и 2. остали текстови, по години настанка, концентрисани су у раздобљу од три деценије: до обнављања интересовања дошло је с краја 20. и почетка 21. века – у годинама државно-политичких промена које су у први план истакле идеју о националној држави – која је дочекала и Доситеја по повратку у устаничку Србију и која је актуелна и данас. Управо постхумно присуство Доситеја у текстовима драмске врсте – и уопште – наводи на закључак о Доситејевом присуству код Срба у четири века, те књигу отвара предговор приређивача под насловом: „Наш савременик Доситеј”.

Текстови су писани за позоришно, телевизијско и радијско извођење, те су у књизи следователно томе груписани на Позоришне драме (четири), Радио-драме (три) и Телевизијске драме (четири) – у оквиру чега је њихов редослед одређен по години настанка. Увид у Напомене о изворима за драмске текстове и сценарије открива и заслуге приређивача за њихово прикупљање. Седам текстова је претходно објављено (К. Трифковића, Ј. Радуловића, М. Ђоковића, М. Матицког, С. Стојановића, сценарији М. Витезовића), док су остали добијени у рукопису од (породице) аутора и из Редакције за историографију РТС-а. У предговору, и уз саме текстове, донети су подаци о првим извођењима, одн. приказивању/емитовању (два текста, Ј. Радуловића и Д. Белче, још увек нису имала сценско извођење/екранизацију). Након драмских текстова, књигу употпуњују подаци о ауторима кроз библиографски портрет.

У похвале достојном предговору указано је на Доситејев статус данас, предочен је његов духовни и – драмски портрет. Приређивач указује на жанровске разлике и, појединачно, концепцију драмске радње у сакупљеним текстовима. Инспирисани Доситејем (његовим животом, ликом и делом) отварају се кроз распон драмских врста, у форми мелодраме, наративне монодраме, музејске монодраме, документарне/биографске драме, историјске драме, историјско-психолошке драме, радио и ТВ драме.

Уочава се да је за драмску обраду ауторима користила богата књижевна, документарна и историјска грађа (Зоран

Костић уз текст оставља податке о историјским изворима, радио-драма *Доситејева последња ноћ* Олге Савић настала је по мотивима романа *Принц и сербски сјисаишељ* Милисава Савића). Највише подстицаја аутори су проналазили у *Живошу и прикљученијима* – не само на плану одабира (и обликовања) јунака, представљању догађаја, већ и у језичкој стилизацији текста, често уз познате Доситејеве сентенце. У хрестоматији је очувана изворна аутентичност језичке стилизације, којој су на различите начине аутори тежили. Отуда, књига окупља исте јунаке – не само у различитим драмским улогама, већ и различитим стилизацијама, међу којима језичка има важну улогу: Доситеј Душана Белче и Доситеј Елиане Гавриловић говоре са великим распоном разлике (у првом случају говорни израз је у духу епохе и обилује архаизмима, у другом прилагођен савременом музејском посетиоцу).

Уз различит удео фикције, текстови – сакупљени на једном месту – обликују драмски портрет Доситеја као личности која је обележила епоху и, истовремено, кроз људску димензију. Опредељеност аутора била је усмерена на значајне моменте из живота за осветљавање Доситејеве личности: напуштање манастира са вером у снагу разума, писмености и образовања (почев од К. Трифковића), васпостављање концепта за развој просвете у новоустановљеној држави (М. Ђоковић, З. Костић, М. Витезовић), путовања широм Европе у потреби просвећивања и трагом науке (као учитељ у Далмацији у драми Ј. Радуловића, веома сликовито посредством звучних ефеката у радио-драми З. Костића, кроз присећања са саговорником у тексту М. Матицког, хронолошки – трагом учења у монодрами Е. Гавриловић, кроз боравак у Трсту у драми С. Стојановића, чак и на путу од манастира Раковац до Сремских Карловаца у тексту Д. Белче), чувствителни свет самог јунака (К. Трифковић, Ј. Радуловић, С. Стојановић, О. Савић), последње дане живота (З. Костић, М. Ђоковић, О. Савић, М. Витезовић, Е. Гавриловић). Доситејева смрт у драмским текстовима, у слободи имагинације, предочена је на различите начине: након одлуке да се ожени (*Доситејева последња ноћ*), не дочекавши отварање прве штампарије

у Београду (*Вук Стефановић Караџић*), уз призор Карађорђа над одром (*Вожд и дипломатија*). Нарочиту пажњу аутора привлачио је Доситејејев драмски лик у мање познатој, приватној сфери живота. Приказан је у љубавним дилемама и романтизованим односима кроз неостварене љубави – са јунакињама Смиљом, Јеленом, Љубицом, Софијом Теодоровић – међу којима су поједине присутне у више текстова. У све текстове уткана је мисао о неопходности описмењавања и просвећивања као услова за појединачни и свеопшти напредак, одн. идеја о самообразовању и раду на себи као предуслову за бољитак друштва у целини. Отуда, и текстови појединачно, и књига у целини, указују на нераскидиву везаност личне Доситејејеве судбине са судбином Србије и српским народом.

Поред текстова који позивају на вишеслојне интерпретативне увиде, посебна врлина књиге је доношење текстова који су писани за најшири круг читалаца/слушалаца – и који ће тек овом књигом до њих доћи у штампаном облику. Праћењем хронологије Доситејева живота, уобличене су радио-драма *Доситејеј Обрадовић*, музејска монодрама *Досије Доситејеј* и биографска монодрама *Сайушник*, те посредством такве концепције имају сазнајно-едукативни потенцијал који би у школству могао добити место које завређује. Читалац, одн. слушалац и гледалац посредством наведених текстова упознају животопис Доситеја Обрадовића (или прате уметничку концепцију): од родног Чакова, преко прихватања и напуштања манастирског живота у Хопову, у просветитељској мисији широм европског подручја – у Бечу, Трсту, Халеу, Лајпцигу, Шклову и другде – до рада на књигама, отварању Велике школе и у оквиру Правитељствујушчег совјета.

Читалац ове књиге не само да ће, по речима приређивача, имати утисак о Доситеју Обрадовићу као „једној од најзначајнијих личности новије српске историје” (LIX), већ ће уз Доситеја, и друге (историјске и фикционалне) личности и збивања, бити упознат и са историјском позадином и уметничком пројекцијом Доситејева доба и, најважније – могућностима сценског приказивања одабраних делова ње-

гова живота. Иако је у књизи у средишту пажње лик Доситеја, није занемарљив ни значај драмске пројекције драматичног времена обновљене српске државе – кроз политичке, економске, друштвене и културне промене. Чак и у текстовима где су средишња личност Карађорђе (*Вожд и дипломатија*) или Вук (*Вук Стефановић Караџић*), конституише се и Доситејев портрет кроз догађаје у устаничкој Србији чији је био учесник.

Доступност текстова за нова извођења – и друге адекватне пригоде – верујемо да ће Доситејев лик учинити привлачним, те да ће појава књиге подстаћи нова постављања Доситеја на сцену, одн. учинити га (поновно) присутним и у електронским медијима. Књига се отвара у великом распону значаја: од приближавања Доситејевог лика и дела младим генерацијама, преко обнављања интересовања за 18. век до – вишеструких могућности приступа текстовима: за потребе театра, радија, телевизије, у информативно-едукативне сврхе, у увидима драмске и, најпосле – поетичке природе. Хрестоматија *Драмски јунак Доситеј*, са сакупљеношћу текстова у једној књизи, и портретима Доситеја које је за потребе овога издања израдио академски сликар Јавор Рашајски, показује се као дуго чекана и потребна у широком духовно-културно-научно-образовном спектру могућности будућих читања и извођења – до, сасвим је могуће, нових драма са Доситејем као главним јунаком.

НАГРАДА „ДОСИТЕЈ
ОБРАДОВИЋ”
ЗА ЖИВОТНО ДЕЛО

Задужбина
Доситеј
Обрадовић

ОДЛУКА ЖИРИЈА

Жири за доделу награде „Доситеј Обрадовић” за животно дело, на седници одржаној 17. децембра 2021. године, једногласно је донео одлуку да се награда за животно дело за 2021. годину, додели академику Данилу Басти.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ

Критички поглед на дело и делатност Данила Н. Басте указује на човека широког распона интересовања и ангажовања. Средишње подручје његовог рада, у првом реду, чине политичка и правна филозофија класичног немачког идеализма. Нарочиту пажњу поклања српској филозофскоправној традицији и богатој духовно-научној баштини Правног факултета у Београду. Превео је са немачког језика читаву библиотеку филозофских и научних дела: Канта, Фихтеа, Шелинга, Ничеа, Кауфмана, Шмита, Јасперса, Маркузеа, Касирера, и многе друге.

Поред научно-филозофске и преводилачке делатности, професор Басти остварује својеврсну просветитељску мисију у Србији: упознавање с најважнијим достигнућима савремене филозофскоправне мисли, оснивање и уређивање библиотеке и часописа, организовање научних симпозијума, извлачење из заборава наших знаменитих правно-политичких и филозофских писаца и њихових дела. Надахнут слободарским ихуманистичким идејама, Баста је поштено и родољубиво настојао да у Србији афирмише право као културну творевину чија је сврха правда, а достојанство и слободу човека

као врховне вредности и највишу меру правног поретка. На тај начин, Баста се показује као достојан следбеник својих великих узора Доситеја Обрадовића, Вука Караџића, Јована Стерије Поповића, Слободана Јовановића, Ђорђа Тасића, Божицара С. Марковића, Радомира Лукића и Михаила Ђурића и њиховог етоса интелектуалног ангажовања.

Уз потпуно уважавање својих великих учитеља и уз снажно ослањање на њихове идеје, Баста је настојао да остане свој.

2

Језик је посебна врлина Бастиних књига, које, по својој стилско-језичкој перфекцији, представљају сјајне бисере у ниски београдског стила. Уколико је Баста у својим филозофскоправним студијама успео да грчки логос и римски *ius* буду у блиској заједници, онда би се могло рећи да су у његовој публицистичкој и јавној делатности у блиској заједници Кантов етос категоричког императива и Блохов патос природног права чије је средиште људско достојанство човека с исправним ходом.

Уверени смо да је академик Данило Баста, неуморни прегалац и поштовалац Доситејевог просветитељског дела, по свему заслужан и достојан да прими награду с Доситејевим именом и знаком.

Жири је радио у саставу: Мирко Васиљевић, Славко Гордић, Војислав Јелић (председник), Марко Недић, Драган Симеуновић.

Београд, 17. децембра 2021. године

Јовица Тркуља

ДОСТОЈАН БАШТИНИК ДОСИТЕЈЕВЕ ЛИНИЈЕ У СРПСКОЈ КУЛТУРИ

Поштоване даме и господо,
Уважене колегинице и колеге,
Драги пријатељи и поштоваоци Доситеја Обрадовића,

1. – Данило Н. Баста је рођен 1945. у Зрењанину, где је завршио основну школу и гимназију. Дипломирао је на Правном факултету у Београду 1964. и магистрирао 1973. године радом под насловом „Порекло и сврха државе у Кантово политичкој филозофији”. Као стипендист Хумболтове фондације из Бона два пута је боравио у Немачкој: 1976/77. на Универзитету у Келну и 1984. на Универзитету у Мајнцу. Докторирао је 1978. на Филозофском факултету у Београду одбранивши дисертацију „Јохан Готлиб Фихте и Француска револуција”.

На београдском Правном факултету је изабран за асистента 1970, за ванредног професора 1987. и редовног професора 1992. године. Почев од 1985. редовно је учествовао у извођењу наставе последипломским течајевима у оквиру „Inter-University Center of на Postgraduate Studies” у Дубровнику. Учествовао је као референт на многим симпозијумима у земљи и иностранству.

Био је уредник часописа Гледишта и Theoria, као и члан редакције Велике филозофске библиотеке БИГЗ-а и Нолитове библиотеке „Номос”. Био је главни и одговорни уредник библиотеке „Политика и друштво” и часописа Анали Правног факултета у Београду, те едиције „Parerga” у издању Досије студија у Београду. Добитник је награде Фондације „Милодраг Јовичић» за 2003. годину. Награду „Никола Милошевић” Другог програма Радио Београда добио је 2013. године. За дописног члана Српске академије наука и уметности изабран је 2003, а за редовног члана 2012. године.

Средишње подручје његовог интересовања и рада у првом реду чине политичка и правна филозофија немачког идеализма. На подручју правне филозофије особиту пажњу поклонио је традицији природног права и проблему слободе. Упоредо с тим бавио се интензивно Хајдегеровим мишљењем. Почео је да објављује још као студент. Од његових радова монографског карактера, односно књига, могу се поменути: *Порекло и сврха државе у Кантовој политичкој филозофији* (1973), *Јохан Готлиб Фихте и Француска револуција – Испуњење нововековног природног права у Фихтеовој раној политичкој филозофији* (1980), *Право под окриљем утопије – Ернст Блох и традиција природног права* (1988), *Право и слобода – О перспективи слободе у страној и нашој правној филозофији* (1994), *Неодољива привлачност историје* (1999), *Вечни мир и царство слободе Огледи о Кантовој и Фихтеовој практичкој филозофији* (2001), *Пет ликова Слободана Јовановића* (2003), *Мрвице са филозофске трпезе – Филозофске критике* (2004), *Мон и немоћ филозофије. Са почетних и потоњих филозофских стаза* (2011), *Над преписком Мартина Хајдегера I–II* (2012), *Самопоштовање и пузавост I–III* (2007, 2010, 2015), *Пруст и виолина у Забели: о Михаилу Ђурићу поводом петогодишњице његовог упокојења* (2016), *Чаробни брег филозофије, Касирер и Хајдегер у Давосу 1929.* (2017) и „*Црне свеске*” и Хајдегеров антисемитизам (2020). Поред тога, објавио је и бројне чланке, од којих неке у иностраним зборницима, часописима и годишњацима (*Archiv fuer Rechts- und Sozialphilosophie, Rechtstheorie, Bloch-Archiv* и други).

2. – Летимичан поглед на дело и делатност Данила Н. Басте указује на човека широког распона интересовања и ангажовања. Као што је поменуто, средишње подручје његовог рада, у првом реду, чине политичка и правна филозофија класичног немачког идеализма. Нарочиту пажњу је уз то поклонио српској филозофскоправној традицији и богатој духовно-научној баштини Правног факултета у Београду. Баста је, поред тога, деценијама брижљиво пратио, бележио и рецензирао филозофске публикације домаћих и страних аутора. Превео је са немачког језика читаву библио-

теку филозофских и научних дела: Канта, Фихтеа, Шелинга, Ничеа, А. Шмита, В. Хениса, Келзена, Ласка, А. Кауфмана, К. Шмита, Јасперса, Касирера, Радбруха, Маркузеа, Фивега, Канторовича, А. Либерта, Бахофена, Гадамера, Хелера, Едите Штајн и других.

Поред научно-филозофске и преводилачке делатности, Баста остварује својеврсну просветитељску мисију у Србији: упознавање с најважнијим достигнућима савремене Филозофскоправне мисли, оснивање и уређивање библиотека и часописа, организовање научних симпозијума, извлачење из заборава наших знаменитих правно-политичких и филозофских писаца и њихових дела, учешће на јавним трибинама и дискусијама, богата и разноврсна публицистичка делатност. Надахнут слободарским и хуманистичким идејама, Баста је поштено и родољубиво настојао да у Србији афирмише право као културну творевину чија је сврха правда, а достојанство и слободу човека као врховне вредности и највишу меру правног поретка.

На тај начин, Баста се показује као достојан следбеник својих великих узора Доситеја Обрадовића, Вука Караџића, Јована Стерије Поповића, Слободана Јовановића, Ђорђа Ташића, Божицара С. Марковића, Радомира Лукића и Михаила Ђурића и њиховог етоса интелектуалног ангажовања.

Као научник и филозоф Баста је веома плодан писац. Делујући у широком временском распону дужем од пет деценија, објавио је десетине студија, монографија, чланака, расправа и прилога у домаћим и иностраним часописима и зборницима. Живећи у време неопозивог слома трансцендентног света и надоласка нихилизма, успео да освоји и сачува своју аутономну начелну позицију и аутентично мисаоно искуство. С таквим мисаоним искуством, он је актуелну друштвену, политичку и културну стварност пропитивао са становишта и по строгим мерилима филозофије и правне теорије.

Бастини радови, иако су настајали у различито време, разноликим поводима и циљевима, представљају белеге или трагове аутентичне филозофске егзистенције која извире из потребе за истином, из отворености за њу и непоколебљи-

ве спремности да јој се служи. Он је у њима излазио у сусрет прешној животној потреби суочавања са изазовима нашег времена, трагања за одговорима на пресудна питања, те стремљења да у том дубинском, а не површном, смислу „своје време мислима обухвати” (Хегел).

Познаваоци Бастиног дела уочили су да је он достојан баштиник највиших домета, с једне стране, немачке филозофије од Канта и Фихтеа до Блоха и Хајдегера, и, с друге стране, српске филозофске и правне мисли од Јована Стерије Поповића, Димитрија Матића, Слободана Јовановића, Ђорђа Тасића до Божидача С. Марковића и Михаила Ђурића. Недовољно је, међутим, уочено нешто што даје посебну вредност, што подарује нарочито а ретко својство његовој мисли. Уз потпуно уважавање својих великих учитеља и уз снажно ослањање на њихове идеје, Баста је настојао да остане свој. Ако се пажљивије погледа његова мисао, ако се изнутра искуси, увидеће се препознатљива лична боја – иза ње стоји целим својим бићем њен творац, она у себи сједињава његову свест и савест. Захваљујући томе, Баста се у својим наступима увек јавља као човек опредељења, тако да је изузетна врлина његових радова кураж да се јасно, увиђено и одрешито изрекне властити став и критички суд. У својим текстовима Баста је искрен, критичан, каткад одвећ строг. Његови коментари су бритки, аргументи уверљиви, а оцене и закључци чврсто утемељени.

Језик је посебна врлина Бастиних књига, које, по својој стилско-језичкој перфекцији, представљају сјајне бисере у ниски београдског стила. Баста спада у малобројне филозофске и правне писце који успевају да својим мислима и идејама даду прави израз, да њихов унутрашњи склад и мисаону лепоту прикажу на веома јасан, срећен, елегантан и леп начин. Такав однос према језику последица је, по његовом суду и његовим речима, самосвести да је језик упориште и залог нашег постојања. Изван језика нити бивствујемо, нити можемо бивствовати, свеједно да ли као појединци или као народ.» Стога је Баста, као врхунски зналац језика, по узору на Слободана Јовановића, Божидача С. Марковића и Миодрага Јовичића, одлучан противник загађивања језика» – олаке и неодговорне

употребе речи које имају своје значење и своје достојанство. Нажалост, те речи се код нас често злоупотребљавају, с много фраза а мало смисла, тако да су нагрђене и обесмишљене. Бастини текстови представљају драгоцен допринос враћању угледа и изгубљеног завичаја речима.

3. Издавачи Досије студио и Гутенбергова Галаксија из Београда објавили су 2020. године Сабране списе Данила Н. Басте у четрнаест књига, од којих свака садржи по више његових објављених списа, груписаних пре свега тематски, а делимично и хронолошки, у редоследу који олакшава праћење његовог интелектуалног развоја и мисаоног пута: 1) Кант, 2) Фихте, 3) Хајдегер 1, 4) Хајдегер 2, 5) Хајдегер 3, 6) Хајдегер 4, 7) Слободан Јовановић, 8) Право, утопија, слобода, 9) Право, херменеутика, правда, 10) Михаило Ђурић, 11) Самопоштовање и пузавост / Филозофски текстови, 12) Мрвице са филозофске трпезе 1, 13) Мрвице са филозофске трпезе 2 и 14) *Varia* или филозофски свагдани.

*

У целини посматрано, дело и делатност академика Данила Н. Басте јесу успешан пледоаје за одговоран, храбар и принципијелан ангажман интелектуалца у нашем времену. Својим јавним наступима он је поставио својеврсни образац и меру таквог ангажмана са тежиштем на аутономној позицији, на јединству мишљења, говора и делања. Његово дело и делатност спадају у сам врх наше правничке и филозофске културе и имају низ додирних тачака са стваралаштвом и просветитељском мисијом Доситеја Обрадовића. Он спада у достојне и доследне баштинике Доситејеве линије у српској култури.

Имајућу све то у виду, сматрам да је Данило Н. Баста својим богатим делом и просветитељском мисијом коју је вршио и врши у српској култури заслужан и достојан да прими награду Задужбине „Доситеј Обрадовић” за 2021. годину.

*Издавање на уручењу награде Задужбине
„Доситеј Обрадовић” за животно дело,
Народно позориште, Београд, 18. мај 2022.*

Данило Н. Баста
ДОСИТЕЈЕВО ЗАВЕШТАЊЕ СРПСКОМ
РОДУ

Поштоване даме и господо.
Драги пријатељи,

Хтео бих овом приликом да упутим речи најтоплије захвалности како Жирију у целости, тако и свим његовим члановима понаособ, што је једногласно одлучио да ми за годину 2021. додели награду „Доситеј Обрадовић” за животно дело. Ту одлуку и ту награду примам као велико признање, којег, наравно, у пуном смислу не могу бити сасвим достојан. Чиним то с нескривеним задовољством и благополучијем (да употребим ту лепу стару реч, која у Доситејевим списима није ретка), али и с поносом што се сада моје име и оно што сам урадио неразлучно повезују са светлим именом и исполинским потхватом Доситејевим, именом и потхватом заувек уписаним у саму срж духовног бића српског рода.

Посебно су ме дирнуле речи и оцене којима је Жири оправдао и образложио своју одлуку. Ако су, можебити, крупне, прејакe и прекомерне, те речи и ти судови несумњиво осветљавају оно што је деценијама прожимало моја најдубља филозофска стремљења и истрајна настојања – свагда, разуме се, у дослуху, каткад ласно препознатљивом, каткад скривеном, с оним што је покретало и надахњивало племените тежње Доситеја Обрадовића, иначе мога земљака (будући да смо обојица рођени у благословеном Банату, он у

Чакову, ја у Бечкерек, како се у његово време звао Зрењанин).¹

Није ме оставило равнодушним што ми је награда „Доситеј Обрадовић” додељена за годину 2021, у којој се – што је својеврсни знамен – навршило две стотине десет година од упокојења онога чије име она носи.

О Доситеју се писало нашироко и надугачко. Разматрали су и осветљавани многи аспекти његових списа и његове мисли. До танчина је описиван његов живот (али до данас, што је парадоксално, није поуздано, већ само приближно, утврђена година његовог рођења), обилато се говорило о његовим непрекидним путовањима. Тумачи Доситеја су се у понечему слагали, у понечему и нису. У једном су, међутим, сви били сагласни, па и једнодушни: у снажном наглашавању *Доситејевој просветитељској*. У овоме се с пуним правом видела стожерна мисао целокупног Доситејевог дела, почев од *Писма Хараламјију*, преко *Живоша и прикљученија*, до *Совјешта здравља разума*. У ствари, сваки Доситејев спис – и ови малочас поменути и они потоњи – прожет је идејом и сврхом европског просветитељства. Оно је било звезда не само његовог мишљења и живота него и његовог делања.

Питање о Доситејевом просветитељству указује нам се као нешто што отвара могућност и пружа прилику за нека лична запажања и наглашавања. Утолико пре и утолико више што је управо Доситејево просветитељство неретко давало повода и било извориште неспоразума, неразумевања, оспоравања и критике, али и понеког претеривања, па и „упрезања” Доситеја и његовог дела у сопствена опредељења

¹ У седмом писму другог дела *Живоша и прикљученија* Доситеј је поменуо како се, после двадесет година одсуствовања из Баната, у њега вратио да би посетио своје сроднике и целивао земљу у којој почивају његови родитељи. Том приликом је поменуо и долазак у Бечкерек, „у дом једнога благообразнога господара, именом Филипа Сељаковића, који ми се каже да је ближњи сродник оца родитељнице моје Круне” (1, 120). – Вид. *Сабрана дела Доситеја Обрадовића у шест књига* (Задужбина Доситеј Обрадовић, Београд, 2007–2008). Први арапски број означава књигу, а други страницу.

и духовна настројења.² Прилика је да се у кратким цртама и основним обрисима покуша предочити оно што сачињава суштину и карактер Доситејевог просветитељског становишта.

Има једна необична хронолошка подударност на коју, зацело, треба свратити пажњу. Доситејево *Писмо Харалам-ију*, за које постоје ваљани и веродостојни разлози да га означимо као прворазредни *манифест* (и програм) *Доситејевог просветитељства*, написано је у Лајпцигу 1783. Исте године, у истом граду, објављен је први део Доситејевог списка *Живот и прикљученија*, који је прожет и надахнут просветитељством с изразитом педагошко-културном тенденцијом да „поштенom роду српском” „бог преблаг и милостив, који је сам вечна правда и истина, ... отвори *очи ума* (подв. Д. Б.) да познамо шта је полезно и потребно нашем благополучију временому и вечному” (1, 79). А наредне године, 1784, опет у Лајпцигу, појавили су се Доситејеви *Совјети здравља и разума*, у којима се писац није устезао да просвећене владаре одлучно подсети на њихову највишу дужност, написавши при крају свога уводног, дивљења достојног разматрања „О љубови”: „Не престајте трудећи се богодану слободу ума и просвештеније разума међу људе уводећи и таму и мрак варварства, глупости, сујевјерија и невјежества изгонећи” (3, 16). Поткрај године 1784. објављен је у децембарској свесци *Берлинског месечника* (Berlinische Monatsschrift) Кантов славни чланак „Одговор на питање: шта је просвећеност”.³

² Чини нам се да један такав пример пружа Јован Скерлић. У тексту „Стогодишњица Доситеја Обрадовића”, који је објављен 1911, он је, поред осталог, написао и ово: „Ми данас у њему видимо човека који је прекинуо са средњовековним и византијским традицијама и источњаштвом и увео нас у модерну културу и *сјасоносно зајадњаштво*.” Јован Скерлић: *Писци и књије I* (Просвета, Београд, 1964), стр. 101. Подв. Д. Б.

³ Пре безмало пола века, 1974, несвесно се држећи Доситејевог захтева да се на „општи народни језик” српски превode полезни списи учених људи, тај сам чланак превео и уврстио у књигу краћих текстова Имануела Канта *Ум и слобода* (Идеје, Београд, 1974), стр. 43–48. – Непуних тридесет година доцније, превео сам на српски језик драгоцену књигу Ернста Касирера *Филозофија просветитељства* (Гутенбергова Галаксија, Београд, 2003). Она је незаобилазна за свакога ко жели да Доситејево

Тај упечатљив и језгровит одговор, на који протекло време до дана данашњег није бацило ни најмању сенку, гласи овако: „*Просвећеност* је излазак човеков из *стања незрелости* за које је *сам крив*.”

То је, дакле, та чудесна временска подударност, када је о просветитељству реч, између нашег Доситеја и кенигсбершког геометра и критичара ума. С разлогом можемо претпоставити да би Кантову славну „дефиницију” просвећености без двоумљења усвојио и Доситеј. Као што би свој потпис без оклевања ставио и испод речи које је Кант, зарад разјашњења, додао одмах у продужетку наведеног појма просвећености: „*Незрелост* је немоћ да се свој разум употребљава без вођства некога другог. Та незрелост је *самоскривљена* онда кад њен узрок не лежи у недостатку разума, него у помањању одлучности и храбрости да се човек њиме служи без туђег руковођења. *Sapere aude!* Имај храбрости да се служиш *соистивеним* разумом! – то је, дакле, лозинка просвећености.”

Важно је имати на уму да Доситејево просветитељство, по свом извору и карактеру, није (свакако не: пресудно) било француског, него превасходно немачког порекла.⁴ Док је француско просветитељство било у знаку атеизма, док је, холбаховски казано, настојало да хришћанство разголити и потом оптужи за многа зла и невоље, дотле се немачко просветитељство није тако радикално окретало против

просветитељство сагледа и разуме у ширим духовним и филозофским перспективама.

⁴ Књижевни и културни контекст Обрадовићевог целокупног дела, самим тим и његове стожерне просветитељске димензије, истражила је и предпочила Драгана Грбић у својој опсежној књизи *Дело Доситеја Обрадовића у европском књижевно-културном контексту. Културно-историјски одјеци немачке просвећености хале-лајцишкој интелектуалној крући на јужнословенским просторима* (Институт за књижевност и уметност, Београд, 2018). Истраживање Драгане Грбић спроведено је савесно, методски беспрекорно, зналачки, акрибично, а ишло је до крајњих појединости откривених и утврђених архивским радом на лицу места. Утолико је оно, али и по својој каквоћи и дOMETИМА, истински узорно и једва да би, с обзиром на своју материју и тематику, у будућности могло бити надмашено.

хришћанства и религије уопште.⁵ Напоследку, Кант, чије је одређење просвећености малочас наведено, написао је и дело под насловом *Религија у њраницама самога ума*.

На многим местима Доситејевих списа читалац се лако може уверити да његово просветитељство не само да није било уперено против Бога него да је, напротив, Божјег извора и Божјег надахнућа. Доситеј је истицао да је разум дар који је човек добио од Бога, а да је човекова најпреча дужност да тај дар развије, оплемени и стави у службу добра, највећег добра, на овоме свету. Једва да би се међу српским писцима могао наћи неко други ко је с толико поверења узносио здрав људски разум као свеопшту основицу просветитељства, као услов без којег је оно немогућно и незамисливо. За Доситеја важи да једино на таквом поверењу могу почивати знање, наука, истина, образовање, култура. О свим тим вештима, о свим тим високим циљевима просветитељске идеје и просветитељског програма, Доситеј је говорио с патосом који, барем код нас, нема себи равнога.

Никада се не сме изгубити из вида да се у језгру речи просветитељство, као и других сродних речи (просвета, просвећеност), налази реч *свeтлoст*. Просветитељство је просветљавање. Отуда је онај ко се за њ залаже и заступа га – истински просветитељ, бакљоноша који растерује тмину, обасјавајући истину и лепоту као високе циљеве човековог света и живота. Такав је био Доситеј, најзнатнији српски син века просвећености. Као да се до њега, стазама непојамним, пробио зрак негдашње метафизике светлости, али овога пута поглавито окренуте ка човеку и његовом „свету разума” (упор. 1, 20), а не тек ка јестеству као таквом.⁶

⁵ Користан увид у важне текстове немачког просветитељства пружа књига *Was ist Aufklärung?* Hrsg. von Erhard Bahr (Philipp Reclam jun., Stuttgart, 1974). У њој су заступљени: Кант, Ерхард, Хаман, Хердер, Лесинг, Менделсон, Рим, Шилер и Виланд.

⁶ Доситејеву филозофију, не без умесних критичких опаски, укључив и неке нескладе и противречја у њој, осветлио је Милан Јовановић у свом чланку „Доситеј као филозоф”, *Летопис Матице српске*, књига 354, свеска за јули – август 1940, стр. 36–55. Највероватније да Јовановићу тада није био познат податак да је 1924. године Пера А. Илић у Базелу одбранио докторску дисертацију *Доситеј Обрадовић као филозоф про-*

Још нешто треба имати у виду. Просветитељство није занимало Доситеја као пука идеја и апстрактни појам. Он није ишао (само) за тим да теоријски размотри и изложи суштину просветитељства. Просветитељство је пригрлио као нешто практично, као спасоносни делотворни програм за српски народ, за његово образовање, облагорођивање, културно напредовање, морално уздизање српског општества до висине чисте добродетељи.⁷ То је схватио као највиши задатак и крајњу сврху свога живота. Дубоко су потресне Доситејеве речи које се могу прочитати при крају његовог писма пријатељу Харалампију: „Мени ће преко мере плаћено бити кад когод од мога рода рекне, кад нада мношћу зелена трава нарасти: 'Овде лежу његове српске кости. Он је љубио свој род. Вечна му памет.'”

Данас је просветитељство на рђавом гласу. На таквом гласу је, наравно, и његов жаришни, његов носећи појам – здрав разум. Давно је, још код Хегела, започела његова филозофска дискредитација, да се не каже његово исмејавање и ниподаштавање. Да ли је, можда, куцнуо час да се, између осталог и благодарећи Доситеју, крене ка рехабилитацији просветитељства, његовог појмовног света, здравог људског разума у првом реду? Јер, без таквог разума тешко је, ако је уопште могуће, разабрати се и оријентисати у овом свету који свакога дана постаје све сложенији, све замршенији, све тамнији, све загонетнији и, самим тим, све нечовечнији. Без таквог разума не може се јасно разлучити добро од зла,

светишћелства, написану на немачком језику и до данас необјављену у преводу на ауторов матерњи српски језик. – Иначе, поменута свеска *Лешојиса* донела је читав тематски блок текстова посвећених Доситеју Обрадовићу, у којој се, поред Јовановићевог, налазе још пажње вредни прилози Јаше Продановића, Владимира Дворниковића и Радмила Вучића.

⁷ Баш из тих разлога, Доситејева приврженост просветитељству, поготово тамо где је наступао против сваког облика сујеверја, умела је да буде изразито борбена. Као борбени поклич звуче ове његове увелико познате речи из *Совјетѣа здраваго разума*: „Књиге, браћо моја, књиге! а не звона и прапорце; књиге! предраги и непрецењени небесни дар, просвјештених умова поносите кћери! оне сад на земљи и на мору царствују и премудре законе дају! оне војују и побјеђавају! оне славу благополучних народа до самих звјезда подижу и преузвишавају!” (3, 18).

истинито од лажнога, лепо од ружнога, пријатељско од непријатељскога, па чак ни корисно од бескориснога. А за таква разликовања Доситеј је свагда при руци, спреман да своме роду буде од помоћи као учитељ и саветодавац. Дођемо ли до распутице, на којој не знамо куда ћемо даље, на којој је искушење да забасамо на криви пут велико, опоменимо се Доситејевог здравог разума, ослонимо се на њега, па ће избор правог (макар и тежег) пута бити лакши и поузданији.

Доситејем је највећма владала страст путовања, „по свету ходања” (1, 119). Није то било необавезно лутање, неконтролисано тумарање, а понајмање доконо скитање (што му се, иначе, пребацивало). Своја безбројна путовања, за која је увек био вољан и спреман, предузимао је с јасном сврхом стицања нових знања. Та су путовања била Доситејеве године учења, упознавања разних људи, народâ, језикâ, обичајâ, начинâ живота. На путовања је одлазио као човек незасите радозналости, вазда будног љубопитства и отворена духа. Ако се тако може рећи, његова путовања су имала епистемолошки смисао, јер су се на њима и помоћу њих умножавала његова сазнања, ширили духовни видици, богатило искуство, изображавала личност. Захваљујући путовањима, Доситеј, тај наш просветитељ на ногама, постајао је космополита, полиглота, и баш због тога остајући непоколебљив и искрен српски родољуб, просвећен и добробити свога рода посвећен. Само је једна страст била код њега јача од страсти путовања – да на општем народном језику напише и штампа оно што ће бити оруђе културе и образовања, школе и просвете, „слатке, слободне, миле матере наше Србије”.

Српски народ је имао великих учитеља и пре и после Доситеја. Пре, поменимо Светога Саву. А после, поменимо Вука Караџића. Доситеј је међу њима драгоцен беоцуг.

Ако се, на крају, запитамо шта је Доситеј Обрадовић трајно завештао нашем роду, одговор може бити сасвим кратак и једноставан: Себе сама! Своје целокупно дело. А тиме и онај поклич из 1804, који се никада не сме заборавити: „Востани, Србије! Востани, царице!”

**СВЕЧАНА АКАДЕМИЈА
ПОВОДОМ 18 ГОДИНА ОД
ОСНИВАЊА ЗАДУЖБИНЕ
„ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ”**
Народно позориште, сцена
„Раша Плаовић”, Београд,
17. септембра 2022. године

Мирјана Драгаш СЛЕДИМО ДОСИТЕЈА

Првих 18 година

Тачно пре 18. година или 216 месеци или 6570 дана основана је Задужбина „Доситеј Обрадовић”. Основ је био куповина куће у којој је рођен Димитрије (касније Доситеј) Обрадовић у Чакову код Темишвара. Препознавање значаја овог места за српску националну баштину и културу припада свакако Миодрагу Бабићу, јер је Хемофарм од приватних румунских грађана кућу откупио. Око идеје очувања куће и нових садржаја у њој окупили су се и оснивачи Задужбине Матица српска, Институт за књижевност и уметност, КПЗ Србије. Оснивањем Задужбине створени су и услови да кућа у Чакову постане власништво Задужбине. Од 2005. године кућа је реновирана и претворена у спомен-музеј.

Оснивачким актом, програмским усмерењима и Статутом дефинисани су задаци и циљеви Задужбине, метод рада, организација, као и облици и врста сарадње са другима. Од тог времена до данас, сви сарадници Задужбине окупљени су око главне идеје и задатка – приближити више данашњим генерацијама дело и поруке Доситеја Обрадовића.

Зашто нам је важан Доситеј и зашто следимо његово дело?

Зато што је (између осталог) још пре два века имао јасну идеју о обновљеној држави Србији и просвећеном и образованом српском народу. Са књигама, међу Србе је донео идеје важности учења и знања, опште просвећености, образовања једнаког за све, идеје верске толеранције, световног васпитања, модерне националне идеје и националне слободе...

Доситејево дело је, кратко речено, химна животу, љубави, врлини, поштовању и уважавању других, привржености породици, истини, слози, родољубљу, пријатељству, моралности...

Следећи најбоље идеје европске просвећености свога доба, Доситеј је код Срба, а и других балканских народа, обликовао нов поглед на свет у државним и политичким погледима, педагошкој пракси, црквеном животу...

Доситејево дело је почетак процеса који се заврава усвајањем народног језика у књижевности, новим језиком и писмом, који је завршио Вук.

Да ли се и Вама чини да су све ове идеје и циљеви актуелни и данас, данас можда и више него пре...? Ми смо их препознали, усвојили, ширимо активности око њих, окупљамо младе, научнике, слависте, ученике и професоре, уметнике...

Ми нигде не крећемо без Доситеја, а желимо да тако урадите и Ви, и сви којима су ове идеје и циљеви блиски! А нарочито данас када нам се пред очима квари језик, потискује писмо, кад књигу хоће да омаловаже, када газе знање, етику, морал... Чувајући и следећи Доситеја- данас највише чувамо себе! Нама у Задужбини то је мисија и циљ!

Задужбина са Доситејевим именом је најважнија тачка окупљања, чувања идеја и преношења Доситејевих порука...

За протеклих 18 година то смо остварили кроз значајан број научних скупова, тематских расправа, округлих столова, књижевних салона, нових књига, изложби, свечаних академија.

Поменућу само неке од сарадника, који су овој Задужбини дали трајни печат- Миодраг Бабић, као утемељивач, Миодраг Матицки, Радомир Вуковић, Радомир Путник, Душан Иванић, Војислав Јелић, Марко Недић, Славко Гордић, Чеда Попов, Рада Ђуричин, Марија Бишоф, Мирољуб Аранђеловић Расински, Урош Дојчиновић, Слободан Станишић, на посебан начин Милета Радојевић, али и многи други из Србије и дијаспоре... Њихов допринос је трајан, немерљив, пружен несебично и без питања: „Шта ја имам од тога и шта добијам”!

Као резултат развијена је мрежа активности у школама, универзитетима међу професорима и славистима

Задужбина је постала препознатљива по „Радионици баснописаца“, литерарном конкурс „Идућ“ учи у векове гледа“, по награди за младе писце „Доситејево златно перо“, „Доситеј Обрадовић“-страном издавачу и за животно дело.

Укупан рад Задужбине за првих 18. година је у јавности препознат, па су стизала и признања: „Златни беоцуг“ Београда, Грамата Патријарха Павла, Светосавска награда, Вукова награда, „Звезде Београда“ и овогодишња – Сретењска златна медаља за заслуге у култури... А биће их још...

То знамо јер су нам наредни циљеви – веће присуство Доситејевих порука у школама, развијање нових облика рада и сарадње са Србима и свим народима у окружењу, који поштују и проучавају Доситеја и његово дело. Желимо школу беседништва, афористичке сусрете, нове књиге и књижевне вечери, своје огранке, центар „Доситеанум“- Доситејев центар (учења) знања- за учење нових вештина, неговања језика и писма; развијањемпо „Доситејеве дане“, туристичке програме и сл. Што више сарадника, то је више догађаја и сусрета, више књига и знања...

На основу досадашњег рада и значаја Доситејевог имена у култури и просвети- у последњим изменама Закона у култури Републике Србије, Задужбина је заједно са САНУ, Матицом српском, Српском књижевном задругом, Коларчевом Задужином и Вуковом сврстана у ред институција од посебног значаја. И најновије- на основу измена и допуна Закона о образовању и васпитању усвојен је нови школски календар- у који је први пут убележено „да је 10. април (28. март по старом календару) Доситејев дан, дан сећања на Доситеја Обрадовића и наредних 5 дана као „Доситејеви дани“.

Министар Бранко Ружић је први министар просвете, који је препознао наш циљ и који је у школе увео обележавање Доситејевих дана, као што су Вукови дани, као што је Свети Сава. То је велика и значајна одлука! За то смо се борили пуних 15 година, а нико пре нас. За ову одлуку смо неизмерно захвални, али још је важније спознати њену улогу и место! Овде су са нама проф. др Ивица Радевић, државни

секретар у Министарству просвете и помоћник министра др Милан Пашић.

Наведене циљеве Задужбина ће остварити ширењем мреже сарадника и окупљањем стручњака и младих, жељних знања али који желе да дају, а не да узимају, који воле књигу, уче језике, упознају друге културе, али увек чувајући своју...

И нека ове жеље и задаци, али и многи нови, који ће се појавити буду основа рада Задужбине у наредних 18. година, када ће се обележавати на пр. 300 година од смрти Доситеја Обрадовића и када ће се и даље читати на месту где је Доситеј сахрањен: „ Овде леже његове српске кости, он је љубио свој род.”

Драган Симеуновић СЛЕДИТИ ДОСИТЕЈА

Најзначајнији српски нововековни просветитељ, Доситеј Обрадовић, свим својим бићем је од ране младости до смрти у Београду био усмерен не само на стицање већ и на даривање стеченог знања. У знању је зарана с правом препознао моћну и ничим заменљиву полугу преображаја људског рода набоље. Исто тако, рано је постао свестан да разни народи имају различита историјска искуства, да поседују различите погледе на свет, и да из тога проистиче драгоценост разноврсности знања. Нестрпљив да што више знања усвоји није чекао да она дођу к њему, већ је ишао на њихова културолошка и цивилизацијска изворишта и жудно их упијао док је «идућ учио» широко раширених очију.

Његова стална путовања ка Истоку, па назад ка Западу, да би се на крају упутио у Србију, земљу својих праотаца, да јој помогне у досезању слободе, учинила су га *homo viatorum*, али не било каквим, већ путником – узором и проносителем духа новог, просвећеног доба. Могло се у много чему тада угледати на Доситеја и итекако имало шта од њега научити.

Високо морални, свом, колико и људском роду уопште одани Доситеј је поседовао низ врлина. Несебичност, толерантност, хуманост, солидарност, емпатичност, само су неке од њих.

Али, пре свега био је постојани родољуб. Родољубље је за Доситеја или трајно и јавно делање или није родољубље. Посебно у политици важи значај личног примера, сматра Доситеј. Има ли боље потврде тога од чињенице да је, „кад су

Турци на Каменици провалили и кад се Београд хитно евакуисао, Доситеј изјавио да у Београду остаје и да свето тле 'мајке Србије' не мисли напустити, а да му лепша смрт од смрти под копитама турских хатова и не треба", не желећи да побегне и тако да другим устаницима рђав пример. Постигнути, устаници остадоше и одбранише Београд. Има ли бољег примера родољубља од Доситејеве спремности да не само живи и дела за своје теоријске принципе и идеале, већ да за њих и умре. Управо тиме што се човек активно ангажује за остварење својих идеја као што је учинио Доситеј, тиме што живи за своју идеју и спреман је да за њу и умре, као што је чинио он, човек превазилази отуђење и постаје целовито теоријско-практичко биће.

Нигде се Доситејево политичко деловање не потврђује толико као морално као у његовој подршци Првом српском устанку и у непосредном учешћу у њему. Прво, кад са искреним патриотским одушевљењем остарели Доситеј српским устаницима поклања за потребе устанка пола своје свеукупне животне уштеђевине намењене куповини куће са виноградом крај Трста, где је сањао да проведе мирну и удобну старост.

Након тога, како бележи хроничар Првог српског устанка и један од првих полазника Велике школе, Лазар Арсенијевић Баталака, „из уважавања према Доситију, Карађорђе са Совјетом у почетку 1810. године поклони Чича Доситију, – како га је Карађорђе звао – , једну од турских кућа, са пространом авлијом и још пространом баштом засађеном свакојаким воћем и лозама¹. Карађорђе и Совет су поклонили ову кућу Доситију за сопствено његово, комотније обитавање него како је он у Совету имао"². О тој отменој и раскошној кући Доситеј је са усхићењем писао својим пријатељима ди- већи се њеној лепоти и величини поседа.³

¹ Михаило Валтровић је 1868. дао опис плана Доситејеве куће која се налазила испод данашње зграде Народног позоришта, а улаз је имала из улице која се данас зове по Доситеју. Кућа је имала 14 соба и много других просторија.

² Лазар Арсенијевић Баталака, *Историја Српског устанка*, књ. прва, Београд, 1898, с. 406

³ *Домаћа писма Доситеја Обрадовића*, Београд, 1899, с. XIX–XX

Тиме би бар донекле био остварен лични Доситејев сан. Али, велики догађаји какав је била и српска ослободилачка револуција надахњују људе и мењају им жеље и снове. Стога Доситеј који је за све време боравка у Београду живео као скромни станар у војно–политичком устаничком штабу, „вишечерену кућу, о сопственом трошку оправи, доградивши јошт и неке зграде у њој” зашта је, наводи Баталака, морао потрошити новца у вредности бар 300 дуката, „па је сад као такву правителству уступи”⁴, за шта друго до да се и у њој отвори школа, овога пута Богословска која је радила све до пропасти устанка⁵. И тако Доситеј по други пут поклони свој иметак српском народу, а он се задовољи тиме да и даље живи у „оним двома собицама у Совету”.⁶ Доситејев сан о личном добру се очито претворио у племенити сан о општем добру и упутство за частан живот које треба следити.

Патриотизам Доситеја Обрадовића био је ослоњен на рационалност. За много тога што су планирали устаници знао је рећи: *Нема ништа без новаца!* Данас држава Србија следи Доситеја интензивно градећи материјалну основу духовног просперитета народа.

Доситеја је увелико красила и љубав према ближњем. Ако се љубав може утврдити према постојању три ствари: бризи за некога, одговорности према истом и жељи да се он унапреди, онда је несумњиво истина да је Доситеј силно волео свој српски род. Толико пута изречена, па и на гробу записана Доситејева љубав према своме роду није била празнословље. Он ју је, како видимо, потврђивао конкретним примерима и личном жртвом. Нема сумње да би дуже поживео у сунчаном залеђу Трста него у ратујућем Београду, проводећи удобну старост у благој клими о чему је цео живот маштао, да се није отиснуо у буру српске револуције где је брзо ископнео шибан неминовним недаћама, глађу и

⁴ Баталака, с. 407

⁵ Види опширније: Игнатије Марковић, *Сто седамдесет и пет година Богословије Светог Саве у Београду*, Богословија Светог Саве у Београду, Београд, 2011.

⁶ Баталака, Л.А, с. 406

болестима које доноси са собом сваки рат, а поготову ратовање сиромашног народа какав је био српски.

У многим погледу Доситеј нам и данас може бити узор од чијих нам поступака и личних примера застаје дах и буди у нама не само дубоку поштовање према њему, него и жељу да бар малкице будемо попут њега, доприносећи узрасту свог самопоштовања и достојанства кроз чињење добра свом народу.

Оно што нам данас изразито недостаје јесте давање личног примера које је неговао Доситеј. Умотани у своју саможивост и обузети стицањем материјалних добара данашњи људи као да не примећују друге људе и њихове невоље и у тој својој духовној застирци и ограђености од других немају места не само за добру реч и дело, већ их тај тешки материјални, а нимало духовни покров гуши и спречава да развију и слободну, правдољубиву и родољубиву мисао какву је проносио Доситеј, бринући се због слободе „замрле у српским грудима”.

Доситејеви страхови и брига за слободу српског народа били су оправдани. Срби су се 1804. историјски гледано придигли, али се нису до краја усправили, нити ће, све док Доситејева просвећена мисао и његова борбена химна не заживе у потпуности у Србима и њима не овладају у мери да снове могу да претворе у дела, јер, црвена нит Доситејеве политичке мисли јесте да оно што одликује сваки потпуно цивилизацијски усправљен народ није само просвећеност, већ и бескомпромисност у борби за сопствену слободу, за своје интересе и своје идеале. Доситеја су на том путу следили многи наши великани попут истинског мудраца Душка Радовића који је својом искричавом и духовитом филозофијом живота просвећивао српски народ, или пак Васка Попе који је оплеменио наш народ емотивним уздизањем свакога ко је заронио бар у неки од његових чаробних стихова. Вођени таквим сјајним примерима, следимо онда и ми сви, као народ, великог Доситеја на његовом показном путу вечног уздизања, претварајући га у свој!

ЛЕТОПИС ЗАДУЖБИНЕ У 2021. ГОДИНИ

3. фебруар 2021 – Задужбина „Доситеј Обрадовић” (даље: Задужбина) је на конкурс Министарства културе и информисања за финансирање и суфинансирање пројеката за 2021. годину пријавила седам пројеката.

8. фебруар 2021. – У организацији Друштва за српски језик и књижевност, Министарства просвете, науке и технолошког развоја и Задужбине и ове године одржано је такмичење ученика средњих школа из књижевности за најуспешнији писмене задатке.

Ове године такмичење је посвећено обележавању два јубилеја: 200 година од рођења Фјодора Михаиловича Достојевског и 100 година од рођења Добрице Ћосића, а ученици су имали могућност да одаберу и једну од две шире постављене теме, посвећене народној књижевности или лирској песни.

23. фебруар 2021. – Задужбина је упутила молбу Бранку Ружићу, министру просвете, науке и технолошког развоја, да се 10. април у школском програму обележава као *Доситејејев дан*.

24. фебруар 2021. – Задужбина је на конкурс за финансирање и суфинансирање пројеката у култури Секретаријата за културу града Београда пријавила четири пројекта.

10. март 2021. — Задужбина је по тринаести пут расписала ликовни и литерарни конкурс „Радионица баснописца” за ученике трећег и четвртог разреда основне школе.

15. март 2021. — Задужбина је по седамнаести пут расписала литерарни конкурс „Идућ’ учи, у векове гледа” за ученике средњих школа. Ове године ученици могу да пишу на теме по слободном избору или у договору са професорима. Обим и форма рада су такође слободни (проза, поезија, драмски текст, есеј), а ученици инспирацију увек треба да траже у Доситејевом делу, речи и поруци.

28. априла 2021. — Задужбина је по седми пут објавила конкурс за награду „Доситејево златно перо” за најбоље објављене радове младих аутора, у оквиру књижевних врста које је Доситеј увео у српску књижевност – есеј, басна, путопис, кратка прича.

31. мај 2021. — После вишегодишњих настојања да се Доситејев дан уведе у школски програм, Министарство просвете, науке и технолошког развоја, усвајајући нови Календар за школску 2021/22 годину, дефинисало је да се „10. април обележава као дан сећања на Доситеја Обрадовића, великог просветитеља и првог српског министра просвете.” Одлука је донета на основу члана 28. став 6 Закона о основама система образовања и васпитања, усвојеном 2020. године.

1. јун 2021. — Традиционално весело уручење награда и похвала најбољим баснописцима за 2021. годину одржано је у Зоолошком врту. Добродошлицу ђацима и њиховим менторима пожелела је Мирјана Драгаш, управник Задужбине, исказујући задовољство због великог одзива школа, учитеља и ђака на овогодишњи конкурс, који је ове године добио и међународни карактер. Награђено је 55 ученика, 4 одељења, а похвалу је добило 16 ђака и једно одељење.

Као посебно изненађење, наши драги пријатељи из Позоришта „Талија” одиграли су у част свих најбољих баснопи-

саца представу за децу „Тајна бакиног таванчета“! Дародавци књига за награђене ученике су Доситејева задужбина, Вукова задужбина, Пријатељи деце Нови Београд и издавачка кућа „Креативни центар“.

15. јун 2021 – У уторак, 15. јуна 2021. год. у Доситејевом дому одржана је београдска промоција сталне изложбе у родној кући Доситеја Обрадовића у Чакову – „Доситеј од Чакова до Београда“. Изложбу је отворила госпођа Маја Гојковић, потпредседник Владе и министар културе и информисања.

Изложба се састоји од 29 паноа и 5 репродукција слика Доситеја Обрадовића. На експонатима је приказан Доситејев живот и европски пут од родног Чакова, преко монашког живота у манастиру Хопово и његовог даљег одласка у просвећену Европу. На том путу сваки од експоната приказује места у којима је Доситеј боравио, фотографије градова и његових дела, као и цитате из његових књига. Приказани су европски центри просветитељства, европски универзитети у којима је Доситеј боравио и стицао знање које је на позив Карађорђа донео у Србију да помогне устаницима. О томе сведочи и његова песма „Востани Србије“, која је такође изложена на експонату.

У уметничком делу програма наступили су Тања Андријић, музичка уметница, која је отпевала композицију „Востани Србије“, Весна Станковић, драмска уметница, која је казивала стихове „Доситејева стаза“ Драгомира Брајковића, и Урош Дојчиновић, музички уметник, који је на гитари извео композицију „Све што мене окружава“.

23. јун 2021 – Задужбина је седамнаести пут организовала литерарни конкурс за ученике средњих школа. На конкурс су учествовале школе из 25 градова и места из Србије. Жири је прегледао 78 радова. Основна тема била је „Идућ учи, у векове гледа“, што је и назив конкурса, како би се ученицима омогућила потпуна слобода да креативно раз-

мишљају и пишу и о Доситејевом али и о времену у којем живе.

Ученици су углавном писали есеје, приче и поезију, а било је и сасвим кратких драмских форми. Пред Жиријем су се нашла различита размишљања ученика, њихов однос према животу и начин интерпретације Доситејевих порука. Посебна преокупација ученика било је време у којем живимо, еколошки проблеми, проблеми образовања, морала, емпатије и сл. Жири је доделио прву награду за рад који даје необичну слику настајања Доситејевих басана, покушавајући да разоткрије чаролију пишневог надахнућа.

10. септембар 2021. – Жири за доделу награде „Доситејево златно перо” у саставу Душан Иванић (председник), Радомир Путник, Ђорђе Ј. Јанић, Војислав Јелић и Јана Алексић донео је одлуку да се прва награда додељује Ђорђу М. Ђурђевићу и Николи З. Пеулићу за коауторски рад „Анђео хедонизма: монашка трпеза од Светог Саве до Доситеја Обрадовића”. Другу награду понела је Снежана Кадих за есеј „Достојно јесте славити тело: о естетици тела у поезији Ивана В. Лалића”, док је трећа награда припала Магди Миликић за оглед „Да ли је Америка ‘Крмача која прождире свој окол’: Апдајков терориста као образовни роман”. Похваљени су следећи аутори: Јелена Калајџија за есеј „Сликовнице као водичи кроз институције култур и улазнице у свијет културе”, Алекса Ђукановић за оглед „Петер Хандке – универзални дијагностичар савременог доба” и Даница Ђокић за оглед „Арзамашко лудило”.

17. септембар 2021. – У Доситејевом дому окупили су се аутори најбољих радова на овогодишњем конкурс „Доситејево златно перо”. Проф. др Душан Иванић, председник Управног одбора Задужбине, пожелео је добродошлицу награђеним ауторима, упознавши их са многобројним активностима и програмима Задужбине, која је овим догађајем обележила свој седамнаести рођендан и истовремено започела своје активности у оквиру манифестације „Дани ев-

ропске баштине”. Као и претходних година, Задужбина је за пројекат „Доситејево златно перо” добила поверење и подршку Секретаријата за културу града Београда.

17. септембар 2021. – На рођендан Задужбине 17. септембра 2021. године постављена је нова изложба „Доситеј од Чакова до Београда” која на модеран, динамичан и интерактиван начин приказује Доситејев пут кроз Европу, његово учење, као и велико дело које је оставио српском народу. Нову сталну поставку изложбе, Задужбина је остварила уз велико разумевање и подршку Министарства културе и информисања.

8. октобар 2021. – У оквиру манифестације „Дани европске баштине” Задужбина је припремила следеће активности: Научни скуп „Павле Соларић (о 200-годишњици смрти)”, свечана академија „Доситеју у част”, округли сто „Доситеј у Београду”, и обилазак сталне поставке изложбе „Београд – стопама Доситеја” у Доситејевом дому.

15. октобар 2021. – Задужбина је била је домаћин научног скупа „Павле Соларић (о 200-годишњици смрти)”.

На почетку скупа одржан је разговор о књизи *Сабрана гјела* П. Соларића, у издању Задужбине „Доситеј Обрадовић”. О књизи су говорили Исидора Бјелаковић, Душан Иванић и Александар Милановић.

О Павлу Соларићу и његовом делу говорили су: Драго Роксандић, *Грађански хоризонти и географске културе Павла Соларића и Adam Christian Gaspari*; Никола Грдинић, *Литерарно просветитељство*; Персида Лазаревић ди Ђакомо, *Сарматизам Павла Соларића*; Сава Дамјанов, *Сшарословенска фикција Павла Соларића*; Александар Милановић, *Соларићеви погледи на српску ћирилицу*; Биљана Бабић, *Изражавање суверености у шtamним делима П. Соларића*; Исидора Бјелаковић, *Језик неколико писама Павла Соларића*; Жарко Војновић, *Поминак књијески*; Нада Савковић, *Велико*

ишовање Павла Соларића; Татјана Јовићевић, Павле Соларић: слика из њихова; Александра Павловић, Павле Соларић и његови „објективне лирике”; Душан Иванић, Соларићеве његове о његовим добима и српска лирика 19. вијека; Бранислава Јордановић, Поводом Буквара и Земљописанија Павла Соларића; Станиша Војиновић, Претходници на Мезимац Доситеја Обрадовића.

20. октобар 2021. – Задужбина је уз подршку Секретаријата за културу града Београда први пут ове године организовала манифестацију „Доситејеви дани у Београду”. Један у низу од планираних и реализованих догађаја је била и свечана академија „Доситеју у част” одржана у Народном позоришту у Београду, на сцени „Раша Плаовић” 20. октобра 2021. године. За ову прилику припремљен је посебан музичко-сценски програм, где су наступала истакнута имена опере Народног позоришта и српског глумишта: Михаило Шљивић, солиста Опере Народног позоришта, Светлана Бојчевић Цицковић, првакиња београдске Опере, маестро на гитари професор Урош Дојчиновић, Александар Дунић, глумац „Позоришта на Теразијама” и Рада Ђуричин, драмска уметница, која је била и водитељ целокупне академије. Сценарио су осмислили Радомир Путник и Ивана Драгутиновић Маричић, редитељ Опере Народног позоришта. Програм је започео свечаном песмом „Востани Србије” Варткеса Баронијана, на текст Доситеја Обрадовића, у извођењу Михаила Шљивића, солисте Опере Народног позоришта.

У првом делу програма публици је дочарана целовита слика о животу и београдским данима Доситеја Обрадовића на основу писама која су прочитали глумци Рада Ђуричин и Александар Дунић, док је други део програма био посвећен уручењу награде за животно дело Симиши Павићу.

У Народном позоришту у Београду, на сцени „Раша Плаовић” уручена је награда „Доситеј Обрадовић” за животно дело књижевнику и сценаристи Симиши Павићу.

Награду од 2013. године додељује Задужбина уз подршку Министарства културе и информисања Републике Србије, а поштујући значај и домете овога признања, Задужбини су се придружили Народна банка Србије и Народно позориште. Награда се састоји од плакете с ликом Доситеја Обрадовића – дар Народне банке Србије, дипломе – рад уметника Добрила Николића и новчаног износа који поклања Министарство културе и информисања Републике Србије. Програм је водила Рада Ђуричин, глумица и члан Управног одбора Задужбине „Доситеј Обрадовић“, према сценарију Радомира Путника и у режији Иване Драгутиновић Маричић.

Председник жирија за доделу награде „Доситеј Обрадовић“ за животно дело проф. др Војислав Јелић, прочитао је одлуку жирија за 2020. годину. Слободан Терзић, драматург и дугогодишњи сарадник Сенише Павића, прочитао је беседу, којом је указао на трајне вредности књижевног и сценаристичког стваралаштва награђеног аутора.

Проф. др Душан Иванић, председник Управног одбора Задужбине „Доситеј Обрадовић“ уручио је награду за животно дело сину Сенише Павића, Владимиру Павићу, пошто је Сениша Павић био спречен да присуствује свечаној академији.

У част књижевника и сценаристе Сенише Павића Задужбина и Народно позориште припремили су свечани програм.

26. октобар 2021. – Међународна асоцијација библиотечких удружења (IFLA) је одабрала 2 књиге (од три) „Изабране басне“ (илустратор Предраг Пеђа Тодоровић) да се нађу у трећем издању међународног Каталога. Књиге су послате у библиотеку Француске и Јапана.

28. октобар 2021. – У Задужбини је одржан је округли сто „Доситеј у Београду“ поводом 210 година од смрти Доситеја Обрадовића.

На овом скупу су о Доситеју, његовом делу и траговима које је трајно оставио у Београду говорили: проф. др Душан Иванић, проф. др Јован Пејчић, проф. др Драган Симеуновић, Оливера Вучковић, директор Завода за заштиту споменика града Београда, Бранислава Јордановић, музејски саветник, Елиана Гавриловић, кустос Музеја Вука и Доситеја и Мирјана Драгаш, управник Задужбине.

Учесници су осветлили утицај Доситеја Обрадовића на развој образовних и културних институција у Београду и Србији, подизање споменика посвећених њему, као и обележавање места у Београду у којима је живео и радио.

Округли сто „Доситеј у Београду” део је пројекта „Доситејеви дани у Београду”, који је ове године први пут подржао Градски секретаријат за културу Града Београда. Циљ Задужбине је да овај пројекат постане традиционалан, да се организује сваке године у време манифестације „Дани европске баштине” и да се на тај начин остварују нови сусрети са ученицима, професорима, славистима и културним посленицима из Србије и света.

8. новембар 2021. – На празник Светог великомученика Димитрија, у Доситејевом дому обележен је Дан просветних радника уручивањем признања Министарства просвете, науке и технолошког развоја заслужним просветним и научним радницима. Министар просвете Бранко Ружић уручио је признања поједницима и групама који су током године показали изузетне резултате у области просвете, науке и технолошког развоја.

Признања су добили: Јелена Шукљевић, васпитачица у Предшколској установи „Љубица Вребалов” Пожаревац, Снежана Церовић, наставница и професорка разредне наставе у Основној школи „Кнегиња Милица” на Новом Београду, Мирјана Катић, професорка математике и директорка Математичке гимназије у Београду, доц. др Драго Јеловац, Клиника за максилофацијалну хирургију Стоматолошки

факултет Београд и Студентски центар изврсности Машинског факултета у Београду.

Овим скупом остварена је давнашња жеља поштовалаца Доситеја Обрадовића, који су пре једног века обележавали 100 година од Доситејеве смрти, да се у Београду оснује Доситејев дом који ће бити место окупљања просветних радника, научника и културних посленика.

8. новембар 2021. – На Митровдан, 8. новембра 2021. године, почео је са радом нови, обновљени сајт Задужбине „Доситеј Обрадовић“. Са великим задовољством најављујемо нове садржаје који се могу видети на сајту www.dositejeva-zaduzbina.rs, али и на друштвеним мрежама Facebook, Instagram и Youtube.

Захваљујемо се нашим драгим сарадницима Марини Радан и Урошу Микићу, који прате рад Задужбине и објављују вести на Инстаграму, као и Бодину Јовановићу, коме је била поверена израда новог веб сајта, и захваљујући коме је сајт атрактиван и функционалан. Велику захвалност дугујемо и сарадници Борјани Панић која је од самог почетка рада сајта Задужбине улепшавала и побољшавала његов рад.

10. новембар 2021. – Задужбина расписује јавни позив – конкурс за доделу награде „Доситеј Обрадовић“ за животно дело за 2021. годину. Награда се додељује уз подршку Министарства културе и информисања, са циљем да подстиче научно, културно и просветно стваралаштво, као и унапређење српских духовних веза са другим народима и културама.

Награда „Доситеј Обрадовић“ за животно дело додељује се од 2013. године. Досадашњи лауреати су Владета Јеротић, Бисерка Цвејић, Раша Попов, Љубомир Симовић, Стеван Бугарски, Димитрије Стефановић, Светомир Бојанин и Синиша Павић.

12. новембар 2021. – Задужбина је предложила за Вукову награду КПЗ Србије др Душана Иванића, проф. емери-

туса на Катедри за српску књижевност са јужнословенским језицима Филолошког факултета Универзитета у Београду.

14. новембар 2021. – У „Политици” је објављен текст Бранке Васиљевић „Задужбина чува сећање на Доситеја Обрадовића”.

29. децембар 2021. – Родну кућу Доситеја Обрадовића у Чакову посетили су господин Игор Мировић, председник Покрајинске владе и представници Савеза Срба.

„Потрудили смо се да се Доситеју одужимо и на овај начин, обновом његове родне куће. Малобројни Срби Чаковци, и сви други поштоваоци дела нашег великог просветитеља, могу бити поносни на труд и залагање који су омогућили да Доситејеви корени не падну у заборав – казао је јуче Игор Мировић, председник Покрајинске владе, која је за ову узвишену сврху издвојила 7,2 милиона динара.” (*Дневни лист „Новосћи”* - „*Кућа сад доситејна Доситеја српског*”. 29. децембар 2021, Ј. Симић.)

Под покровитељством Министарства културе и информисања Републике Србије и Покрајинске владе Војводине, а по пројекту Покрајинског завода за заштиту споменика културе у току 2020. и 2021. године реализовани су обимни радови на обнављању родне куће Доситеја Обрадовића у Чакову, код Темишвара. Кућа је добила нови сјај, а нарочита пажња поклоњена је дворишту које је парковски уређено.

Задужбина је у обновљеној Доситејевој кући на свој рођендан, 17. септембра 2021. године, поставила нову сталну поставку изложбе „Доситеј од Чакова до Београда”.

30. децембар 2021. – Задужбина „Доситеј Обрадовић” са великим задовољством обавештава пријатеље и сараднике да је проф. др Душан Иванић, председник Управног одбора Задужбине, овогодишњи добитник Изузетне Вукове награде! Честитамо проф. Иванићу и желимо још много успеха

у раду! На предлог жирија за додељивање Вукове награде, донета је и одлука да се Изузетна Вукова награда за 2021. годину додели књижевном критичару и теоретичару проф. др Јовану Делићу, књижевном историчару и теоретичару проф. емеритусу др Душану Иванићу и историчару и културном посленику проф. др Предрагу Ј. Марковић, а поред њих, овим признањем награђене су и институције Гимназија „Жарко Зрењанин“ у Врбасу, Српски национални савјет Црне Горе у Подгорици и часопис „Борба“ из Београда. Вукова награда додељује се 58. пут, а то признање за 2021. годину добили су књижевник и публициста проф. др Стојан Бербер, књижевница, новинарка и уредница Душица Милановић, Народни оркестар РТС, ликовни уметник Божидар Плазинић, књижевник и драмски писац Стојан Срдих, историчар уметности и ликовни критичар Сава Степанов, музејска саветница, кустос и културна посленица Славица Стефановић, књижевник, издавач и културни полесник Ратко Стоиљковић, академски сликар Добри Стојановић, као и режисер, сценариста и афористичар Милан Шарац.

УПУТСТВО АУТОРИМА ЗА УРЕЂИВАЊЕ ТЕКСТА

У годишњаку *Доситејејев врт* објављују се радови из свих области истраживања Доситејевог дела и српске културе 18. века као и других култура повезаних са Доситејевим делом.

Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени за објављивање у Годишњаку. Ако је рад био изложен на научном скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе потребно је навести у посебној напомени, по правилу при дну прве странице чланка. Радови треба да буду достављени електронски или као отворени документ (Word) или PDF, на адресу info@dositejevazaduzbina.rs. На линији Subject написати *Za Dositejev vrt*. У случају да аутор користи специјалне знаке (нпр. старогрчке, старословенске, хебрејске и сл.), дужан је да пошаље тип нестандардног фонта који је коришћен. Редакција часописа Доситејев врт прима рукописе на разматрање током целе године. Након уредничког читања и одобравања, рад се даље прослеђује на анонимну рецензенију. Да би био објављен, текст треба да добије две позитивне рецензије. Аутор има право да затражи извод из рецензије из ког се, за ту прилику, изоставља име и презиме рецензента. Саставни делови референци (ауторска имена, наслов рада, извор итд.) наводе се усвим чланцима објављеним у часопису на исти начин, у складу са усвојеном формом навођења (MLA – Modern Language Association Handbook for Writers of Research Papers).

Дужина рукописа: до 12 страница (35.000 словних знакова са размацима, укључујући и литературу).

Формат: фонт: Times New Roman; величина фонта:12; размак између редова: Before: 0; fter: 0;Line spacing: Single.

Параграфи: формат: Normal; први ред: увучен аутоматски (Col 1)

Име аутора: Наводе се име(на) аутора, средње словни презиме(на). Име и презиме домаћих аутора увек се испишује у оригиналном облику (ако се пише латиницом – са српским дијакритичким знаковима), независно од језика рада.

Назив установе аутора (афилијација): Непосредно након имена и презимена наводи се пун (званични) назив и седиште установе у којој је аутор запослен, а евентуално и назив установе у којој је аутор обавио истраживање. У сложеним организацијама наводи се укупна хијерархија. Ако је аутора више, а неки потичу из исте установе, мора се, посебним ознакама или на други начин, назначити из које од наведених установа потиче сваки од аутора. Функција и звање аутора се не наводе.

Контакт подаци: Адресу или електронску адресу аутор ставља у напомену при дну прве странице чланка, која је звездицом везана за презиме аутора. Ако је аутора више, даје се само адреса првог аутора. Назив и број пројекта, односно назив програма у оквиру кога је чланак настао, као и назив институције која је финансирала пројекат или програм наводи се у посебној напомени, која је двома звездицама везана за назив установе у којој је аутор запослен.

Језик рада и писмо: Радови се објављују на српском језику, екавским или ијекавским књижевним изговором, ћирилицом. У договору са Редакцијом часописа, рад може бити објављен и на другом језику.

Наслов: Наслов треба да буде на језику рада; треба га поставити центрирано и написати великим словима.

Апстракт: Апстракт треба да садржи циљ истраживања, методе, резултате и закључак. Треба да има до 100 речи и да стоји између заглавља (наслов, имена аутора и др.), након којих следи текст чланка. Апстракт је на српском или језику

чланка. Апстракт треба да буде испод наслова рада, без ознаке Апстракт. [Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; размак између редова – Before: 0; After: 0; Line spacing: Single; први ред – увучен аутоматски (Col 1).]10.

Кључне речи: Број кључних речи не може бити већи од 10. Кључне речи дају се на оном језику на којем је написан сажетак. У чланку се дају непосредно након апстракта, са ознаком Кључне речи. [Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; први ред – увучен аутоматски (Col 1).]

Претходне верзије рада: Ако је чланак био изложен на скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе треба да буде наведен у посебној напомени, при дну прве стране чланка. Не може се објавити рад који је већ објављен у неком часопису: ни под сличним насловом нити у измењеном облику.

Навођење (цитирање) у тексту: У часопису Доситејев врт се употребљава парентетички модел цитирања, док се за навођење литературе на крају рада користи модификовани MLA (Modern Language Association's Style: <http://owl.english.purdue.edu/owl/section/2/11/>) начин библиографског цитирања. Приликом цитирања у тексту, библиографска парентеза треба да садржи презиме аутора, годину објављивања рада, двотачку и број странице са које је цитат преузет: (Иванић 2008: 42). За радове са два или више аутора наводе сепрезимена прва два аутора, одвојена зарезом: (Ивић, Клајни др. 2007: 32). Када се цитирају текстови на страном језику, имена аутора у парентези наводе се у изворном облику, док га у тексту треба транскрибовати: „као што Стјуарт Холистиче у свом тексту... (Hall 1997: 78)”. Уколико се цитира превод, у парентези се даје транскрибовано презиме: (Хол, 1996: 4). Када се у раду помиње више студија које је један аутор публиковао исте године, у парентези је потребно одговарајућим азбучним словом прецизирати о којој се библиографској одредници из коначног списка литературе ради, на пример (Иванић 2010а: 217). Уколико библиографски изворима више аутора, у загради се наводе презимена

прва два аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом и др.: (Ивић, Клајн и др. 2007). Начин позивања на изворе у оквиру чланка мора бити консеквентан од почетка до краја текста. Захтева се следећи систем цитирања, преовлађујући у науци о језику: ... (Бошковић 1978: 47–51) ..., (в. Бошковић 1978: 47–51) ..., (уп. Бошковић 2001: 47–51) ..., Бошковић (1978: 47–51) сматра да ... [наводнике и полунаводнике обележавати на следећи начин: „”]

Напомене (фусноте): Напомене се дају при дну стране у којој се налази коментарисани део текста. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима итд., али не могу бити замена за цитирану литературу. [Техничке пропозиције за уређење: формат Footnote Text; први ред – увучен аутоматски (Col 1); величина фонта – 10; нумерација – арапске цифре.]

Табеларни и графички прикази: Табеларни и графички прикази треба да буду дати на једнообразан начин, ускладу с лингвистичким стандардом опремања текста.

Листа референци (литература): Цитирана литература обухвата по правилу библиографске изворе (чланке, монографије и сл.) и даје се искључиво у засебном одељку чланка, у виду листе референци. Литература се наводи на крају рада, пре резимеа, са ознаком: ЛИТЕРАТУРА. Референце се наводе на доследан начин, азбучним односно абecedним редоследом. Ако се више библиографских јединица односи на истог аутора, оне се хронолошки постављају. Референце се не преводе на језик рада. Саставни делови референци (ауторска имена, наслов рада, извор итд.) наводе се на следећи начин:

[за књигу] Јакобсон 1978: Р. Јакобсон, Огледи из поезије, Београд: Просвета.

[за чланак] Милановић 2000: А. Милановић, „Стереотипност и креативност у структури новинске вести при генези српског новинарског подстила”, Београд: Српски језик, V/1–2, Београд, 623–639.

[за прилог у зборнику] Чутура 2009: И. Чутура, „Употреба прилошких израза са именицом 'место' у пренесе-

номзначењу”, у: М. Ковачевић (ред.), Српски језик, књижевност, уметност, књ. I, Српски језик у употреби, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 277–288.

[за радове штампане латиницом] Симеон 1969: R. Simeon, Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva, Zagreb: Matica hrvatska. [за радове на страном језику – латиницом] Блумфилд 1970: L. Bloomfield, Language, 12. ed., Unwin, London: University Books.

[за радове на страном језику – ћирилицом] Плотњикова 2000: А. А. Плотникова, Словари и народная култура, Москва: Институт славяноведения РАН. Радове истога аутора објављене исте године диференцирати додајући а, b, c или а, б, в, нпр.: 2006a, 2006b или 2009a, 2009b. Ако има два аутора, навести оба презимена, нпр.: Симић, Остојић; ако их има више: после првог презимена (а пре године) додати et al или и др. Ако није прво издање, ставити суперскрипт испред године, нпр.: Лич 2 1981: G. Leech, Semantics, Harmondsworth etc.: Penguin Books. [Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; размак између редова – Before: 0; After: 0; Line spacing: Single; први ред: куцати од почетка, а остале увући аутоматски (Col 1: опција Hanging, преко апликаата Paragraph – са менија Format), нпр.: Гутшмит 2003: К. Гутшмит, Имена собственные в социальных диалектах, Београд: Српски језик, VIII/1–2, 251 – 258.]

Поступак цитирања докумената преузетих с интернета: [монографска публикација доступна on-line] Презиме, име аутора. Наслов књиге. <адреса са интернета>. Датум преузимања. Пр.: Veltman, K.H. Augmented Books, knowledge and culture. <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d.>>. 02.02.2002.

[прилог у серијској публикацији доступан on-line] Презиме, име аутора. Наслов текста. Наслов периодичне публикације, датум периодичне публикације. Име базеподатака. Датум преузимања. Пр.: Du Toit, A. Teaching Info-preneurship: student's perspective. ASLIB Proceedings, February 2000. Proquest. 21.02.2000. [прилог у енциклопедији доступан on-line] ме одреднице. Наслов енциклопедије. <адреса са интернета>. Датум преузимања. Пр.: Wilde, Oscar. Encyklopedia Americana. < > 15.12.2004.

Резиме: Ако је језик рада српски, онда је резиме обавезно на једном од светских језика. Резиме се даје на крају чланка, након одељка ЛИТЕРАТУРА. Превод кључних речи на језик резимеа долази после резимеа.

Уредништво

ИЗДАВАЧ
Задужбина „Доситеј Обрадовић”

ЗА ИЗДАВАЧА
Мирјана Драгаш

ПРИПРЕМА И ШТАМПА

Cigoja
Ш Т А М П А

office@cigoja.com

ТИРАЖ
150

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41

ДОСИТЕЈЕВ врт : годишњак Задужбине „Доситеј
Обрадовић” = Dositej' s Garden : annual of "The Dositej Obradović"
endowment / уредници Исидора Бјелаковић, Драгана Грбић,
Душан Иванић. – Год. 1, бр. 1 (2013)- . – Београд :
Задужбина "Доситеј Обрадовић", 2013- (Београд : Чигоја
штампа). – 24 cm

Годишње.

ISSN 2334-9476 = Доситејев врт
COBISS.SR-ID 203263244